Landboliv

Nordsjælland gennem 200 år

Frederiksborg Amts
Historiske Samfund

Landboliv
Nordsjælland gennem 200 år

Årbog
Frederiksborg Amts Historiske Samfund
1988

Redaktion:
Anne Majken Snerup Rud, Kirsten Rykind-Eriksen,
Lisbet Hein, Hanne Mikkelsen, Tormod Hessel,
Finn Reindal og Søren Jessen
Lay-out: Kenno Pedersen
Foto:
Helsingør Kommunes Museer, Hørsholm
Egnsmuseum, Nordsjællands Folkemuseum,
Birkerød Lokalhistoriske Arkiv
Sat med: Times og trykt hos Nofo-print i
Helsingør

ISBN: 87-87415-26-9

Bogen kan bestilles hos:
Tenna Bülow, Stjernegade 6, 3000 Helsingør,
telefon 02 10 08 43

Årbogen er udgivet med støtte fra Frederiksborg Amtsråd.

Omslag: Dørstykke fra Moltkes Palæ. Maleri af arbejdende folk med Furesøen i baggrunden. Malet 1785-86 af Erik Pauelsen.

Indhold

Søren Jessen
Frederiksborg amt i tiden omkring landboreformerne s. 5

Anne Majken Snerup Rud
Ude på landet
På strejftog blandt Tikøbegnens små og store landbrugere s. 27

Lisbet Hein
Fra bonde til borger
Træk af udviklingen på Hørsholmegnen . . . . . s. 57

Hanne Mikkelsen og Tormod Hessel
Kajerød – Hvad er det? . . . . . s. 69

Kirsten Rykind-Eriksen
Det lille familiebrug
Arbejdskraftens organisering og familielivet
på husmandsbrug i Nordsjælland 1870-1980 s. 93

Finn Reindahl
En husmands- og håndværkerslægt på Laugø overdrev s. 115

Frederiksborg Amts Historiske Samfund s. 138

Frederiksborg amt i tiden omkring landboreformerne

af Søren Jessen

»Til ingen Tid er i Danmark alvorligere bleven tænkte paa Bondestandens Opkomst, end i den nærværende. Bønderne i heele Riget har at glæde sig over vores allernaadigste Konges milde, til dette Øiemed hensigtende Anordninger«[1]. Citatet stammer fra indledningen til en tale, som den nok så velkendte Christian Ditlev Frederik Reventlow holdt i 1788.

Netop dette årstal fejres i år som 200-året for stavnsbåndets ophævelse, og festligholdelsen af jubilæet finder sted på forskellig vis. Landet over spilles egnsspil, der arrangeres udstillinger, afholdes foredrag og udgives bøger og artikler – se blot denne årbog. Ja, det er endog muligt at købe en speciel stavnsbåndsvin[2], hvis man skulle føle trang til det!

Man kunne da også tro, at greven henviste til stavnsbåndsløsningen i sin tale, men som det vil fremgå af nærværende artikel, var anledningen en ganske anden, nemlig afslutningen på første etape af landboreformernes gennemførelse på krongodset i de daværende Frederiksborg og Kronborg amter. Derfor er det faktisk et dobbelt jubilæum, der kan fejres her i amtet i år.

Foruden stavnsbåndsløsningen skete der mange og store ændringer i det danske landbrug i slutningen af det 18. århundrede. Først og fremmest ophævedes det gamle dyrkningsfællesskab, og der indførtes nye dyrkningsmetoder og redskaber. Bonden blev sikret i juridisk henseende, og mange steder indførtes selveje eller lignende ordninger. Sidst men ikke mindst lykkedes det efterhånden for mange bønder at slippe for

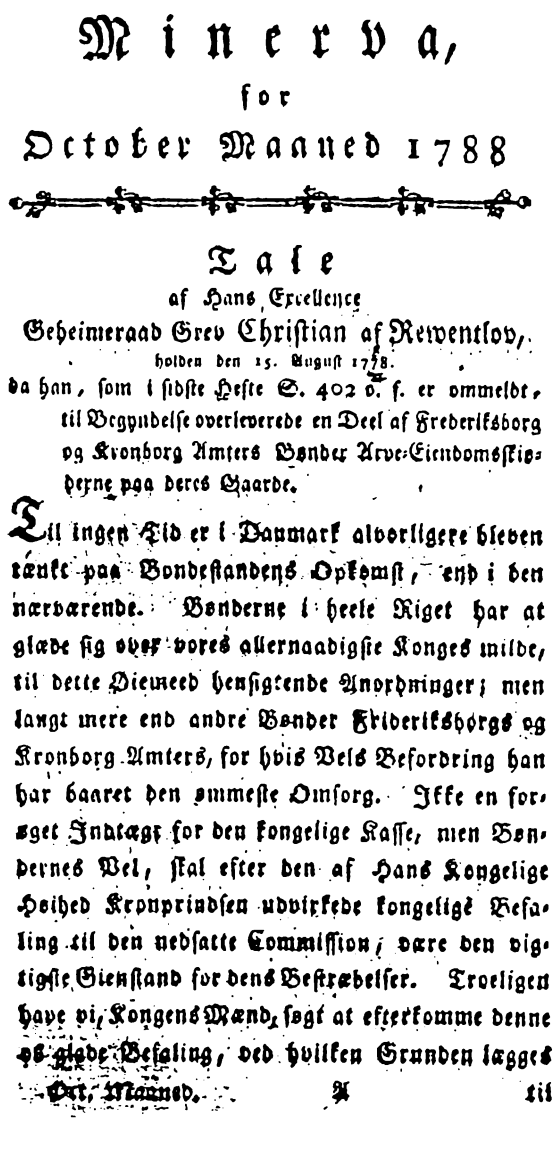

Minerva,

for

October Maaned 1788

Tale

af Hans Excellence

Geheimeraad Grev Chriſtian af Reventlov,

holden den 15. Auguſt 1788.

da han, ſom i ſidſte Hefte S. 402 o. f. er ommeldt, til Begyndelſe overleverede en Deel af Frederiksborg og Kronborg Amters Bønder Arve-Eiendomsſkiøderne paa deres Gaarde.

Til ingen Tid er i Danmark alvorligere bleven tænkt paa Bondeſtandens Opkomſt, end i den nærværende. Bønderne i heele Riget har at glæde ſig over vores allernaadigſte Konges milde, til dette Øiemed hensigtende Anordninger; men langt mere end andre Bønder Friderikshorgs og Kronborg Amters, for hvis Vels Befordring han har baaret den ømmeſte Omſorg. Ikke en forøget Indtægt for den kongelige Kaſſe, men Bøndernes Vel, ſkal efter den af Hans Kongelige Høihed Kronprindſen udvirkede kongelige Befaling til den nedſatte Commiſſion, være den vigtigſte Gienſtand for dens Beſtræbelſer. Troeligen have vi, Kongens Mænd, ſøgt at efterkomme denne os glade Befaling, ved hvilken Grunden lægges

Okt. Maaned. A til

Udsnit af Chr. D. Fr. Reventlows tale.

det forhadte hoveriarbejde på herremændenes hovedgårdsmarker.

I nedenstående artikel er hovedvægten lagt på at gennemgå landboreformernes gennemførelse i det nuværende Frederiksborg amt, men derudover vil der blive givet en kort oversigt over det nordsjællandske landbrugs udvikling i tiden op til år 1900.

Områdets karakter og ejendomsforhold

Indtil 1770 var Nordsjælland inddelt i Frederiksborg, Kronborg og Hørsholm amter, men dette årstal forenedes sidstnævnte amt med de to andre amter, og år 1800 overførtes den sydlige del af Ølstykke herred, nemlig Farum, Ganløse og Slagslunde sogne, fra Københavns til Frederiksborg amt. Udviklingen med sammenlægning af amter fortsatte, idet Frederiksborg amt ved kongelig resolution af 20. marts 1805 blev oprettet ved at sammenlægge Frederiksborg, Kronborg og Jægerspris amter, og endelig fik amtet sin nuværende udstrækning 2. september 1808, hvor den sydlige del af Horns herred overførtes til Frederiksborg amt[3].

Men hvordan så dette område ud omkring 1750 – altså før landboreformernes praktiske gennemførelse ændrede kulturlandskabet? Man ville sikkert blive særdeles overrasket og have meget svært ved at kende det igen. Gårde og huse lå tæt sammenbygget i landsbyer, der var omgivet af dyrkede marker, men modsat nu fandtes der ingen bebyggelser uden for landsbyerne, når man ser bort fra enkeltgårde og herresæder. Mellem de enkelte landbyers marker strakte der sig ofte milevide overdrev, hvis naturlige plantevækst tjente som føde for beboernes husdyr[4].

I landbrugsteknisk henseende var det såkaldte trevangsbrug det mest fremherskende i området, hvilket medførte, at hovedparten af den enkelte landsbys jorder deltes i tre dele, hvoraf to hvert år indhegnedes til dyrkning af henholdsvis rug og byg, mens den sidste lå utilsået hen – også betegnet brak. I løbet af en tre-årig turnus benyttedes da hver af landsbyens tre dele, der kaldtes vange, til skiftevis rug, byg og brakmark[5].

Dette dyrkningssystem holdt sig stort set uforandret fra middelalderen og frem til slutningen af det 18. århundrede. I forbindelse med opmålingen til Christian V's matrikel i 1680'erne kan vi få et glimrende indblik i de enkelte landsbyers markinddeling; eksempelvis havde Tømmerup i Torup sogn på Halsnæs tre vange, der kaldtes Rubierg, Paalund og Bobierg. Vangene var igen opdelt i åse, der var placeret hensigtsmæssigt under hensyntagen til terræn- og jordbundsforhold, og åsene var så atter inddelt i agre. Tømmerups tre vange var således opdelt i næsten 480 agre, og da landsbyen bestod af 8 gårde, betød det, at hver enkelt gård havde ca. 60 agre[6]; men der fandtes selvfølgelig landsbyer med både flere og færre agre – alt efter størrelsen. Formålet med den omfattende opdeling af agerjorden var at sikre hver enkelt landbruger en nogenlunde ligelig andel i byens gode og dårlige jorder. Omvendt betød det store antal agre spredt ud over bymarken, at der gik megen tid til transport mellem gårdene og jordlodderne[7].

Trevangsbruget benævnes oftest landsbyfællesskabet, men man bør holde sig for øje, at der blot var tale om et arbejdsfællesskab og ikke et ejendomsfællesskab, hvor man sammen planlagde arbejdets gang, især så- og høsttidspunktet. Beslutningsprocessen omfattede dog udelukkende gårdfamilierne, hvorimod husfamiliernes overhoveder ikke deltog i møderne på bystævnet, hvor de nødvendige afgørelser blev truffet[8].

Som nævnt var trevangsbruget meget udbredt i området, men langs Øresundskysten var der en række småbyer og fiskerlejer med alsædebrug, hvor byernes nærmestliggende jorder besåedes hvert år. Samme dyrkningssystem benyttedes i de skovrige

Nordsjælland 1764 – gengivet efter Erik Pontoppidan »Den Danske Atlas«, Tomus II«.

sogne i Hørsholm og Kronborg amter, hvor der var mange enkeltgårde. I Frederiksborg amt nævnes derimod kun den lille by Sørup i Grønholt sogn og fiskerlejet Kikhavn på Halsnæs med alsædebrug[9].

Ser vi på ejendomsforholdene i amterne, der nu udgør Frederiksborg amt, viser det sig, at kongen med undtagelse af det lille Krogerup gods ejede alt bøndergodset i Frederiksborg og Kronborg amter frem til 1768, hvor Kregme, Vinderød, Melby og Torup sogne blev lagt under det nyoprettede Frederiksværk gods. I 1792 overgik godset til prins Carl af Hessen, der i 1804 skænkede det til sin svigersøn, den senere Frederik VI[10]. Hørsholm amt havde siden middelalderen tilhørt kronen[11], og i Horns herred hørte Jægerspris ligeledes med undtagelse af et ganske kort, men til gengæld begivenhedsrigt tidsrum i 1670'erne til kronen eller fyrstelige personer[12]. Derudover rummede herredet proprietærgodserne Selsø, Svanholm og Orebjerg[13].

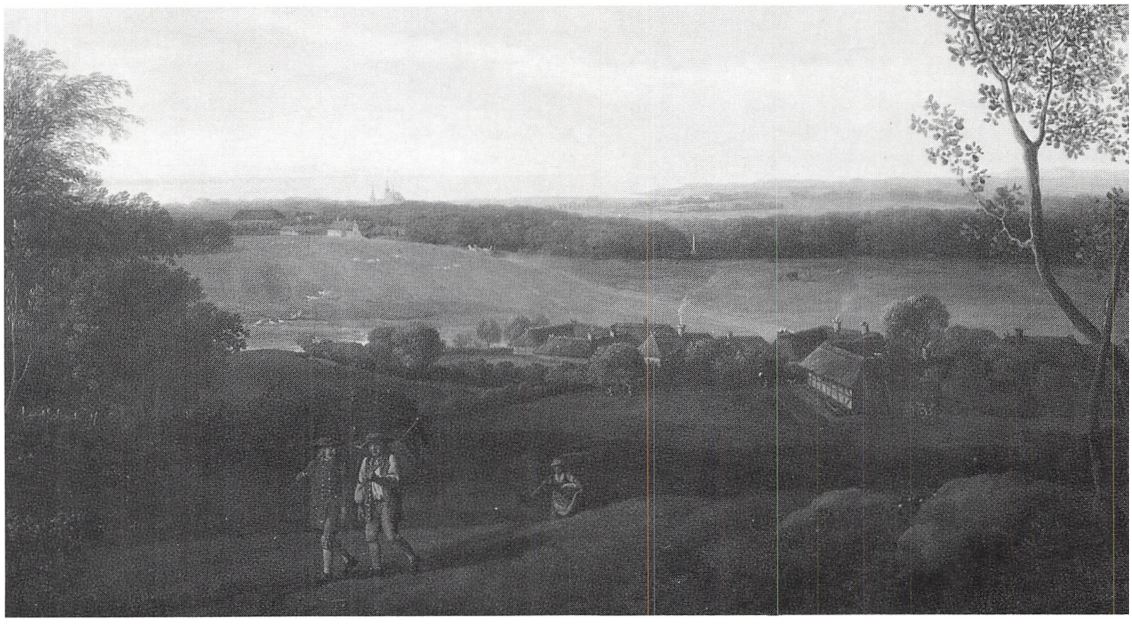

Egnen omkring Jægerspris malet af Jens Juel 1782. Bag den tæt sammenbyggede landsby Neder Dråby skimtes spirene på Jægerspris slot. (Statens Museum for Kunst).

Baggrunden for landboreformerne

Signalet til reformerne kan dateres til Frederik V's fødselsdag den 31. marts 1755, hvor kongens undersåtter uanset stand modtog den ofte citerede opfordring til at udarbejde afhandlinger om »alle de Sager, der kan være tjenlige til at opretholde Landets Flor«. De indkomne bidrag blev samlet og udgivet af universitetets prokansler, Erik Pontoppidan, i tidsskriftet »Danmark og Norges Oeconomiske Magazin«, der udkom i årene 1757-64. Hovedparten af afhandlingerne omhandlede forslag til tekniske forbedringer i landbruget, og meget karakteristisk rummede den første artikel en kritik af fællesskabet på Fyn, fordi fremhævelsen af dyrkningsfællesskabet som hovedårsagen til landbrugets ringe tilstand var et gennemgående tema[14].

Som et resultat af reformdiskussionei nedsatte regeringen i 1757 en kommission der skulle arbejde for »Landvæsenet Fremtarv og Nytte«. Resultatet af denne o andre kommissioners arbejde blev forsla om landsbyfællesskabets ophævelse, udbre delse af selvejet, afløsning af hoveriet, op hævelse af stavnsbåndet og frigørelse a bonden fra godsejerens juridiske kontrol[15].

Et nærliggende spørgsmål er så: Hvorfo begyndte statsmagten netop at interesser sig for landbrugets tilstand på dette tids punkt? Her er det ikke muligt at pege på e enkelt forhold; men det kan nævnes, at ef ter priskrisen på landbrugsvarer i 1730'rne var kornpriserne igen stigende. Afsætnings mulighederne var også gode, dels fordi dei europæiske befolkning voksede kraftigt

dels fordi en lang række store krige, som Danmark undgik at blive indblandet i, periodisk øgede disse[16].

Fællesskabets ophævelse, også benævnt udskiftningen, var det første problemkompleks, der kom lovgivning om. Det skete i tiden 1758-60, og her tilstræbtes først og fremmest en ophævelse af byernes fællesskab på de store overdrev. Dernæst tog man fat på lodsejerfællesskabet i landsbyerne, og den 13. maj 1776 kom en epokegørende udskiftningsforordning, der bestemte, at hvis blot en enkelt lodsjer i en by krævede det, kunne han forlange sin jord udskiftet og udlagt på ét, højest tre steder. Uenigheder skulle i første omgang behandles og afgøres af amtmænd og landvæsenskommissærer og i sidste instans af Rentekammeret. Endelig blev der udlovet bygningshjælp til gårde, der skulle flyttes ud fra landsbyerne[17].

De væsentligste principper i ovennævnte forordning gik over i udskiftningsforordningen af 23. april 1781, der endvidere behandlede husmændenes forhold ved fællesskabets ophævelse og gav regler for udskiftningens praktiske gennemførelse. Løftet om udflytningshjælp blev gentaget, og efterhånden blev der årligt stillet 12.000 rd. til rådighed for udflytterne[18].

For at øge godsejernes interesse i at iværksætte udskiftning af deres bøndergods, gav forordningen af 15. juni 1792 dem efter en nærmere fastsat skala ret til at kræve renter af udskiftningsomkostningerne hos bønderne[19]. Samme formål havde enkelte bestemmelser i de kongelige resolutioner af 1784, 1785 og 1791 med tilhørende cirkulærer. Her åbnedes nemlig mulighed for, at en hovedgård kunne bevare hovedgårdsrettighederne, selv om godsmængden ved frasalg af bøndergods til selveje blev reduceret til mindre end de 200 tønder hartkorn, der krævedes til en komplet hovedgård. Således skulle bøndergårdene før salget være udskiftet og husmændene tillagt så megen jord, som behøvedes til underhold af en ko og nogle får[20].

Statskuppet den 14. april 1784, hvor en reformvenlig kreds omkring den 16-årige kronprins Frederik kom til magten, blev indledningen til de store landboreformers tid. De nye magthaveres første skridt i denne retning blev taget den 3. november 1784 med nedsættelsen af en landbokommission for Frederiksborg og Kronborg amter – også benævnt Den lille Landbokommission. I følge kommissoriet gik opgaven ud på, »at undersøge og overlægge paa hvad Maade samtlige Fæstebønders og Husmænds Vilkaar paa Frederiksborg og Kronborg Amter saavidt muligt kunne forbedres ved den fordelagtigste økonomiske Indretning og ved efter Omstændighederne, især hvor det kan ske uden Afgang udi vores Indkomster at forunde dem Ejendom«. I kommissionen var man klar over, at udskiftningen af bøndernes jorder var en opgave, der måtte klares, før der kunne blive tale om gennemførelse af andre reformer[21].

Men før vi ser nærmere på denne proces, skal der siges nogle afsluttende bemærkninger om det øvrige reformarbejde. I 1786 nedsattes Den store Landbokommission, og et af dens første resultater var en reform af retsforholdet mellem fæstebonde og godsejer i 1787. Her blev det slået fast, at fæstebonden og dennes arvinger skulle nyde godt af de forbedringer, som i fæsterens tid var sket på gården. Endvidere blev det forbudt at lade en fæster overtage en forsømt gård, og i tilfælde af en fæsters død skulle en dommer sørge for, at arvingerne nød deres fulde rettigheder. Forordningen indskrænkede således godsejerens mulighed for en økonomisk vilkårlig behandling af fæstebonden[22].

I indledningen er nævnt afviklingen af stavnsbåndet i 1788, men forordningen betød dog ikke, at fødestavnsbåndet med et slag ophævedes, for med typisk dansk sans for kompromiskunst skete det først år 1800. Men lidt efter lidt øgedes arbejdskraftens

bevægelighed til glæde for byerhvervene, de godsejere, som behandlede deres fæstebønder godt, samt juristerne i centraladministrationen, der ønskede at begrænse godsejernes magt[23].

En del godsejere var dog indædte modstandere af 1780'ernes landboreformer, hvilket i 1790 kom til udtryk i det såkaldte »Tillidsskrift« fra 103 jyske jordbesiddere til kronprinsen og dennes svigerfar, Carl af Hessen, hvor de gav udtryk for deres utilfredshed. Henvendelsen blev taget dem meget unådigt op, men måske har den haft en vis indvirkning på løsningen af det vanskelige hoverispørgsmål. Her prægedes regeringens politik nemlig af forsigtighed og tilsyneladende af en bestræbelse for ikke at presse en afgørelse igennem[24].

Udskiftningen af bøndergodset i Frederiksborg amt

I sin afhandling om udskiftningen af krongodset har Birte Stig Jørgensen påvist, at udskiftningen her allerede var godt i gang, da Den lille Landbokommission blev nedsat i 1784. Ja, faktisk drejede det sig om 49 byer i de to amter eller godt 30% af det samlede antal; men hvor der i perioden frem til kommissionens nedsættelse gennemsnitligt udskiftedes 3-4 landsbyer årligt, var det tilsvarende tal for kommissionens virksomhedsperiode 16-17. Det må dog ikke glemmes, at kommissionen rådede over meget betydelige pengemidler, nemlig 30.000 rdl. hvert år[25].

En del landsbyer blev udskiftet i flere tempi. Det gjaldt f.eks. Grønholt, hvor 4 gårde allerede blev udskiftet i 1777, mens de øvrige 6 blev tilbage i fællesskabet indtil 1787, idet disse gårdfæstere længe modsatte sig udskiftning. Således kunne landmåler Edinger, som blev beordret til at foretage opmålingen af bymarken, fortælle, at en af konerne, der mødte på mandens vegne, havde taget ordet og sagt, at de bestemt ikke ønskede nogen opmåling af jorderne![26].

Undersøgelsen af udskiftningen i de to amter modbeviser antagelsen af en almindelig udbredt uvilje eller ligegyldighed fra bøndernes side, idet over 40% af bønderne i Kronborg amt og godt 23% i Frederiksborg amt beviseligt selv har udtalt sig til fordel for ophævelse af fællesskabet. Generelt var det mest udflytningen fra landsbyerne, der vakte bøndernes uvilje mod reformen. Dels medførte den et stort besværligt arbejde, dels måtte man opgive det trygge fællesskab med de øvrige bønder. I redegørelsen for kommissionens arbejde blev det dog påpeget, at al modstand mod udflytningen efterhånden ophørte. Udflytningshjælpen, der bestod af byggematerialer, rede penge og fritagelse for skat, afgifter og hoveri i som regel to år, har vel også gjort sit, men antagelig var det voksende udbytte af udmarksdriften et afgørende moment. Alt i alt blev 41,1% af amternes gårde udflyttet i perioden før 1784 og 44,8% i tiden efter[27].

Ved reformerne i Hørsholm amt fik bønderne ganske vist fri rådighed over deres gårde i form af arvefæste, men om udskiftning eller andre driftmæssige reformer var der ikke tale. Da bønderne blev betragtet som selvejere betød det, at initiativet til en eventuel udskiftning lå hos dem, og modsat krongodsets bønder måtte de derfor selv betale for reformens omkostninger. Ved nogle af de tidligere udskiftninger, f.eks. i Brønsholm, Nivå og Birkerød, valgte man da også den billigste udvej, nemlig at ordne den nye jordinddeling via en indbyrdes overenskomst mellem bønderne i stedet for at lade en landinspektør foretage udskiftningen[28].

Det er karakteristisk for udskiftningerne i Hørsholm amt, at det ofte var en enkelt eller et par af bønderne i en by, som ansøgte om at få ophævet fællesskabet, hvorefter de øvrige som regel hurtigt fulgte trop. Når bønderne således selv var ivrige for at få st-

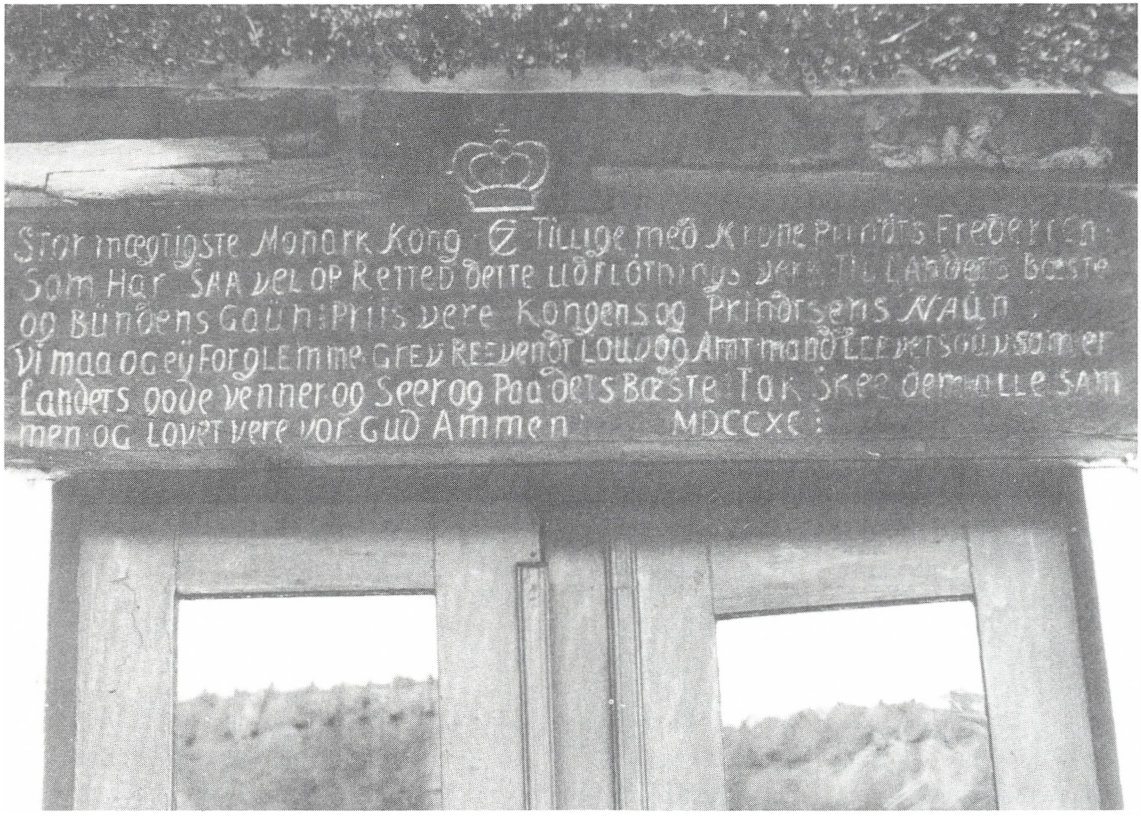

Tavle over hoveddøren på en gård i Fjellenstrup, Søborg sogn. Teksten lyder: Stor mægtigste Monark Kong C7 Tillige med Krone Prindts Frederich / som har saa vel op Retted dette udFløtnings verk Til Landets bæste / og Bundens Gaun Priis vere Kongens og Prindtsens Naun / Vi maa og ey Forglemme Grev Revendt Lou og Amtmand Leevetsouv som er / Landets gode Venner og seer og Paa dets Bæste Tak Skee dem alle sam / men og Lovet vere vor Gud Ammen MDCCXC. (Nationalmuseets foto).

artet reformen, er det rimeligt at mene, at de troede, reformen ville betyde forbedrede økonomiske forhold. Denne tilfredshed kan af og til også spores efter udskiftningtens gennemførelse; f.eks. skrev bønderne i Blovstrød to år efter deres udskiftning i 1774: »Den Herlige Anstalt, som ved Landmaalingen er sket for os, har bragt os, af bare misundelse, Nabofiender paa Halsen af Frederiksborg Amts nærliggende Byer«[29].

Var bønderne i Hørsholm amt stort set positive når det gjaldt udskiftningens gennemførelse, var det dog en forudsætning, at det foregik på deres præmisser, og her spillede spørgsmålet om udflytning en væsentlig rolle. Når karlebobøndernes flertal i første omgang var modstandere af udskiftning, skyldtes det netop, at det var nødvendigt at udflytte 2-3 gårde, hvis fællesskabets ophævelse skulle gennemføres på en hensigtsmæssig måde[30]. Og modsat krongod-

sets bønder kunne de som arvefæstere nægte at udflytte deres gårde, selv om det betød, at udskiftningens kvalitet blev ringere. Det viser sig da også, at udflytningsprocenten er påfaldende lav i Hørsholm amt, hvor kun 12,8% af områdets gårde blev udflyttet[31]. Selv om dette tal ligger langt under resultatet fra det nordsjællandske krongods, er det bedre end fra et selvejerområde som det tidligere skanderborgske rytterdistrikt, hvor kun 8,9% af gårdene udflyttedes[32]. Arvefæsterne i det tidligere københavnske rytterdistrikt udflyttede lidt over 28% af deres gårde, men det var først og fremmest landvæsenskommissærernes fortjeneste[33].

Frederiksværk gods blev i årene 1768-92 ejet af J.F. Classen, og selv om han indførte kobbelbrug på hovedgårdsjorderne, blev hverken denne eller andre reformer påbegyndt på bøndergodset i hans levetid. Efter J.F. Classens død i 1792 overgik godset og de industrielle virksomheder til prins Carl af Hessen. Overtagelsen fandt først sted i 1794, hvilket vil sige, at Frederiksværk gods i lidt over to år blev styret af executorerne i Classens bo. Det betød dog ikke, at alt lå stille i dette tidsrum, for i overensstemmelse med Classens testamente gik executorerne og godsledelsen ret hurtigt i gang med at ophæve bøndergodsets dyrkningsfællesskab[35].

I den forbindelse er det interessant at se, at reformerne på krongodset blev benyttet som forbillede, idet executorerne udtalte, at de agtede at gennemføre en udskiftning efter samme retningslinier, som Den lille Landbokommission havde udstukket. Udskiftningen påbegyndtes i Kregme sogn i 1793, hvor man kun nåede at udskifte en enkelt landby; men her må Rentekammeret bære en del af ansvaret, idet executorerne og godsledelsen faktisk var indstillet på at udskifte yderligere 4 landsbyer dette år. Det kneb dog med at få svar på ansøgninger om nedlæggelse af gårde, så derfor måtte man slå sig til tåls med dette beskedne resultat. De følgende år skred udskiftningen derimod planmæssigt frem, og det bedste resultat opnåedes i 1795, hvor halvdelen af godsets gårde udskiftedes. Og i 1796 var reformen gennemført på hele godsområdet, når man ser bort fra nogle overdrevsområder[36].

Det er et gennemgående træk ved udskiftningen af Frederiksværk gods, at mạn udflyttede gårde selv i meget små landsbyer. Derfor nåede den gennemsnitlige udflytningsprocent da også helt op på 55,5, hvilket jeg kun har set overgået et enkelt andet sted, nemlig på kronbodsområdet i Odsherred, hvor 59% af gårdene udflyttedes[37].

Det er ikke muligt at sige noget afgørende om bøndernes holdning til reformen, da kildematerialet er ret spinkelt; men der er dog bevaret en del henvendelser til henholdsvis godsledelse og Rentekammer, hvor bønderne forsøgte at få påbegyndt udskiftningen af deres gårde. Det er betegnende, at interessen kommer kraftigst til udtryk i landsbyer, der grænsede op til det allerede udskiftede krongods. Således har det uden tvivl været de gunstige erfaringer herfra, der har virket overbevisende på bønderne i Kregme og Vinderød sogne[38].

På Frederiksværk gods møder vi heller ikke den negative holdning til udflytning, som Birte Stig Jørgensen har påvist andre steder i det nuværende Frederiksborg amt. Faktisk drejede det sig kun om en enkelt bonde i Torup, der hellere ville være husmand end at modtage en udlod. Det må dog ikke glemmes, at godsledelsen tog mange menneskelige hensyn ved udvælgelsen af udflytterne, og meget naturligt var det især gårdmændenes alder og helbredstilstand, der var af afgørende betydning. I Tømmerup, Torup sogn, finder man dog en noget speciel begrundelse, idet Jens Olsen »hver Sommer er forvildet i Hovedet og derved uduelig til at besørge det af Gaardens Udflytning flydende Arbejde«[39].

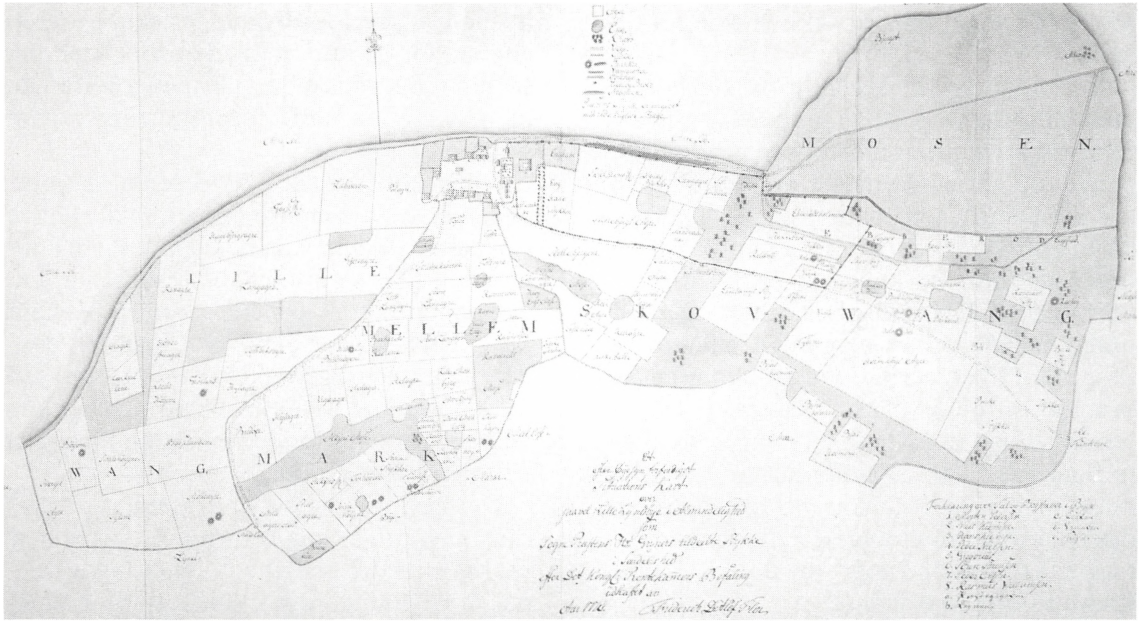

Udskiftningskort fra 1778, hvor man kan se Lille Lyngby efter præstegårdens udskiftning. Her var bønderne modstandere af reformen, bl.a. påstod de, at præstegårdens udskiftning medførte, at de ikke længere kunne få adgang til deres marker. Den øvrige del af landsbyen blev først udskiftet i 1786[34]

På Jægerspris gods kom man i gang med udskiftningen i de første år af 1780'erne, hvor man tog fat på ophævelsen af fællesskabet mellem de enkelte landsbyer. Med udskiftningen mand og mand imellem gjorde man en begyndelse i 1784-85, idet Gerlev og Øvre Dråby fik ophævet dyrkningsfællesskabet. De følgende år gennemgik godsets øvrige landsbyer den samme proces, og i 1801 kunne Neder Dråby udskiftes som den sidste. Alt i alt udflyttede man 41,6% af gårdene, hvilket ligget på linie med resultatet fra amtets øvrige krongods[41].

Endnu foreligger der ikke egentlige undersøgelser af udskiftningen af bøndergodset under Selsø, Svanholm og Orebjerg. For førstnævnte lokalitets vedkommende nævner professor Begtrup dog i sin »Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark« fra 1803, at det »i den senere Tid er skeet«[42]. Tilbage er blot at nævne, at den del af Ølstykke herred, der som nævnt overførtes fra Københavns amt til Frederiksborg amt, allerede blev udskiftet i tiden op til omkring 1780[43].

Arvefæste

På 1688-matriklens tid var næppe mere end 2-3% af Danmarks gårdbrugere selvejerbønder[44], men omkring 1760 begyndte en bevægelse hen mod selveje i Vestjylland. Bedst kendt er eksemplet fra Grubbesholm i Lundenæs amt, hvor bønderne i fællesskab købte godset og lod det udstykke til selve-

jergårde[45], men det var ikke et isoleret tilfælde.

En anden vej til at ændre retsforholdet mellem jordens ejere og brugere var indførelsen af arvefæstet. Her blev gårdfæsterens penge- og naturalieydelser omregnet til en fast årlig afgift, som hvilede på gården, ikke på brugeren. Under forudsætning af afgiftens årlige betaling kunne brugeren af en arvefæstegård derfor disponere helt frit, herunder belåne og sælge gården eller overdrage den til en arving. På det økonomiske område var en arvefæster således i realiteten stillet lige så frit som en selvejer med en normal gæld i sin selvejergård[46]. I forbindelse med udskiftningen var arvefæsteren også ligestillet med selvejeren, idet han betragtedes som lodsejer og derfor kunne kræve reformen iværksat[47].

I årene 1759-61 blev der indført arvefæste i Hørsholm amt, og i 1766 gav Christian VII fæstebønderne i de københavnske rytterdistrikter arvefæsteskøder på deres gårde. I begyndelsen af 1770'erne blev bønderne på stamhuset Selsø arvefæstere, og Den lille Landbokommissions løfte om »Ejendom« til bønderne i Kronborg og Frederiksborg amter blev ligeledes ført ud i livet på denne måde[48].

Det er ikke tanken at gå nærmere ind på hørsholmbøndernes arvefæsteskøder, da det bliver gjort andetsteds i nærværende årbog. Derimod skal vi se på nogle forhold omkring udstedelsen af arvefæsteskøderne i Frederiksborg og Kronborg amter.

For det første gælder det spørgsmålet om, hvem der kunne komme i betragtning som arvefæstere, idet der ikke blev foretaget en automatisk uddeling af arvefæsteskøder. Den lille Landbokommission mente nemlig, at der burde udvises forsigtighed med tildeling af skøder, så man havde sikkerhed for, at de kommende arvefæstere også i fremtiden ville være i stand til at stå på egne ben. Derfor satte kommissionen som betingelser, at gårdens hovedlod skulle være indhegnet, at gårdens bygninger skulle være i god stand, og at der var den fornødne besætning og redskaber. Endelig forlangte man, at gården var fri for restancer i form af skatter og afgifter[49].

Disse konditioner skulle offentliggøres, og når en bonde mente sig værdig til at blive arvefæster, kunne han henvende sig til amtmanden, der så indhentede erklæring om, at bonden faktisk opfyldte kommissionens krav. Selv om der blev lovet hjælp til bønder, der uden egen skyld var nedsunket i fattigdom, kan det ikke nægtes, at det kun ville være muligt for de bedste landmænd at opnå arvefæsterstatus[51].

Dernæst gælder det spørgsmål om regeringens motiver bag reformen, og her hersker der en del uenighed blandt historikerne. Jens Holmgård har således argumenteret for, at fiskale hensyn spillede en afgørende rolle, og at regeringen bag en facade af idealisme tog sig dyrt betalt for sine reformer. Dette synspunkt er senere blevet anfægtet af Peter V. Christensen, der meget overbevisende har påvist en tilbageholdende indstilling blandt Den lille Landbokommissions medlemmer med hensyn til en øget fortjeneste[52].

Endelig drejer det sig om tolkningen af Christian D. Fr. Reventlows tale den 15. august 1788 i anledning af uddelingen af de første arvefæsteskøder i Frederiksborg Slots gård. Indledningen er allerede citeret, og greven afsluttede den på følgende måde: Gud »vil vist giøre disse Bønder til et Exempel for Danmark, som af deres Brødre vil følges, og giøre den i fordums Tider miskiendte Bondestand til et arbeidsomt, et lykkeligt, et kiekt Folk, af hvis Velstand alle andre Stænders vil tage deres Udspring, paa hvis Troeskab og Mod Kongen kan lide, som paa det sikkerste Værn«[53].

Det er klart, at talen ikke blot var henvendt til de forsamlede bønder, for hvis det var tilfældet, havde man vel næppe gjort sig den ulejlighed at lade den publicere i Mi-

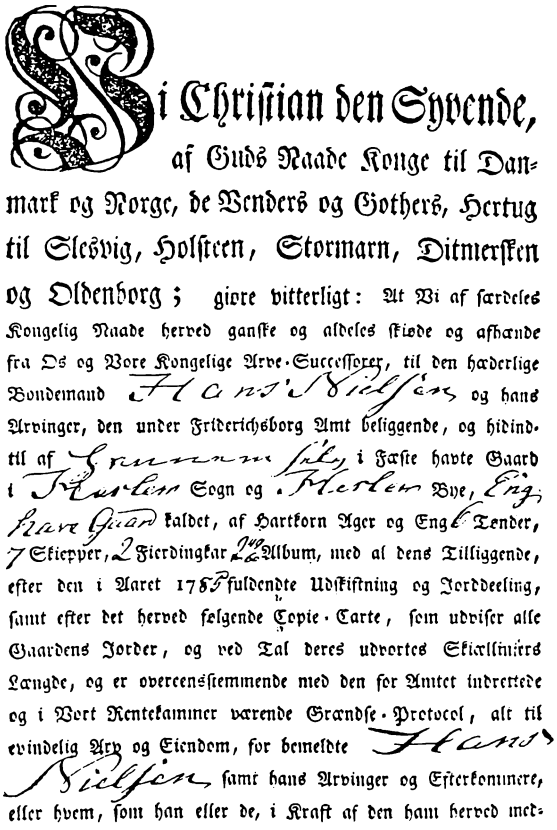

Vi Christian den Syvende,
af Guds Naade Konge til Dan-
mark og Norge, de Venders og Gothers, Hertug
til Slesvig, Holsteen, Stormarn, Ditmersken
og Oldenborg; giøre vitterligt: At Vi af særdeles
Kongelig Naade herved ganske og aldeles skiøde og afhænde
fra Os og Vore Kongelige Arve-Successorer, til den hæderlige
Bondemand Hans Nielsen og hans
Arvinger, den under Friderichsborg Amt beliggende, og hidind-
til af Gammen Lille i Fæste havte Gaard
i Herlev Sogn og Herlev Bye, Eng-
have Gaard kaldet, af Hartkorn Ager og Eng 6 Tender,
7 Skiepper, 2 Fierdingkar 2½ Album, med al dens Tilliggende,
efter den i Aaret 1785 fuldendte Udskiftning og Jorddeeling,
samt efter det herved følgende Copie-Carte, som udviser alle
Gaardens Jorder, og ved Taal deres udvortes Skiællinies
Længde, og er overeensstemmende med den for Amtet indrettede
og i Vort Rentekammer værende Grændse-Protocol, alt til
evindelig Arv og Eiendom, for bemeldte Hans
Nielsen samt hans Arvinger og Efterkommere,
eller hvem, som han eller de, i Kraft af den ham herved med-
deelte Eiendoms-Ret, maatte finde for godt at overdrage og

Udsnit af »Arvefæste og Skiødebrev« for fogden Hans Nielsen, der var blandt de første, som fik arvefæsteskøde på sin gård[50].

nerva (se fig. 1). Hensigten må have været at vise offentligheden, hvor godt det var gået med statens reformforsøg. Kort sagt var talen en propaganda for fortsatte landboreformer. Intet tyder i øvrigt på, at bønderne har været utilfredse, for frem til 1802 søgte og modtog henved 80 procent af områdets bønder arvefæsteskøder[54].

På Frederiksværk gods skulle udskiftningen også følges op af et tilbud om arvefæste; men det fremgår ikke af litteraturen, om reformen blev gennemført[55]. En gennemgang af et fæstebrev fra 1806 tyder dog ikke på, at det er sket, idet der her blot loves, at »hans Børn eller næste Arvinger herved forvisses om, frem for andre, at overdrages Gaarden i Fæste imod taalelig Indfæstning, naar de dertil findes duelige«. Dermed var der ikke åbnet op for typiske arvefæsterettigheder som mulighed for pantsættelse eller salg af gården, og desuden var løftet om familiefæste ikke en ny ting, idet J.F. Classens fæstebreve indeholdt en tilsvarende pasus[56].

I 1811 var det meningen, at der skulle indføres arvefæste på Jægerspris gods, men forholdene førte med sig, at ordningen kun blev gennemført for to matrikelnumre i Gerlev by[57]. Derimod haves der ingen oplysninger om forholdene på Svanholm og Orebjerg[58].

Hoveriafløsning

Fæstebønderne betalte årlige afgifter til jordejerne for brugsretten over jorden, og afgifterne blev svaret dels i penge og varer under betegnelsen landgilde, dels i arbejde under betegnelsen hoveri. Landgildens størrelse var nøje fastsat i bøndernes fæstebreve og forblev ret stabil gennem det meste af det 18. århundrede. Det var derimod ikke tilfældet med hoveriet, og en formulering som: »Forretter uvergerligen og uden Ophold, efter foregaaende Tilsigelse, de anbefalede Hoverier og Reiser« (fæstebrev fra Frv. gods) var ikke usædvanlig og viser med al ønskelighed hoveriets ubestemte karakter. Set ud fra et godsejersynspunkt var det en fordel, da der her, modsat landgilden, var en indtægtskilde fra bøndergodset, som kunne forøges og gennem den løbende afsætning af hovedgårdenes produkter gøres i rede penge. Derfor voksede godsejernes interesse i at øge hoveriet da også i takt med de stigende priser på landbrugsvarer. Bortset fra 1771-73 satte lovgivningen intet maksimum for hoveriets omfang, men selvfølgelig var der grænser for, hvor meget det

kunne svare sig at kræve, da det ellers kunne gå ud over fæstegårdenes drift[59].

Fæstebønderne slog sig ikke uden videre til tåls med hoveriets vækst, og allerede omkring 1768-69 modtog centraladministrationen i København protester fra utilfredse bønder[60]. Blandt klagerne kan nævnes én om tungt hoveri fra bønderne i Kregme, Melby og Torup sogne under det nyoprettede Frederiksværk gods. Her var de tidligere kronbønders forhold til deres nye herskab ret anspændt, og intet tyder på, at situationen blev forbedret i J.F. Classens levetid – tværtimod![61].

Hoveriet var dog ikke idel glæde for godsejerne, først og fremmest fordi arbejdet som oftest blev dårligt udført, og lidt efter lidt rejste der sig røster til fordel for dets afskaffelse mod en pengeydelse. Således erklærede en forvalter på Selsø i 1768, at hans herskab var villig til, trods årligt tab på 600 rdl., at lade hoveriet afløse, når det blev mere almindeligt. Det blev det, og i begyndelsen af 1770'erne lod godsets ejer hoveriet afløse på gunstige vilkår[62].

I Hørsholm amt var det allerede sket 1759-61 samtidig med arvefæstereformen, og her skulle bønderne svare 2 rdl. pr. tønde hartkorn samt hver især foretage en lang og en kort rejse[63]. I Frederiksborg og Kronborg amter havde det også fra begyndelsen været Den lille Landbokommissions hensigt, at hoveriet skulle ophøre, men man havde taget det forbehold, at et eventuelt nødvendigt hoveri skulle bestemmes tydeligt. Resultatet blev, at Kronborg amt fik afløst hoveriet mod 1⅔ rdl. pr. tønde hartkorn mod kun 1½ rdl. i Frederiksborg amt, men her skulle bønderne også påtage sig høhøsten i de kongelige stutterivange[64].

På Frederiksværk gods skulle bønderne betale 2½ rdl. pr. tønde hartkorn, desuden skulle hver bonde forrette »en Slaaedag« og »en Meyedag« i henholdsvis hø- og kornhøsten samt køre 2 læs hø og et vist antal kornneg til hovedgården[65]. På Jægerspris ophørte gårdmændenes hoveri pr. 1. maj 1802, hvorefter gårdfæsterne hver skulle erlægge 32 rdl. årligt i godtgørelse[66]. Afgiften kan sættes til 5-6 rdl. pr. tønde hartkorn, hvilket lyder overvældende set i forhold til de andre godsområder i det nuværende Frederiksborg amt; men sammenholdt med, hvad der betaltes andre steder, var det rimeligt nok[67].

Som nævnt førte regeringen en forsigtig politik i hoverispørgsmålet, og således opfordrede man via en plakat af 24. juni 1791 til indgåelse af frivillige foreninger mellem gods og fæstebønder om bestemt hoveri. Plakaten blev fulgt op af en ny 23. december samme år, hvor regeringen forsøgte at slå koldt vand i blodet på de mange bønder, som havde håbet på dens hjælp til nedsættelse af arbejdets omfang eller afløsning til en lav pris[68].

Den 5. juni 1795 blev det anordnet, at alt hoveri skulle være bestemt inden 1. maj 1797, og at udnævnte hoverikommissærer skulle fastsætte det, hvor man ikke kunne opnå frivillig overenskomst. I oktober måned førstnævnte årstal blev der afholdt et sådant hoverikommissionsmøde på Svanholm gods, hvor »Hoveriet blev befunden meeget svært«, og ejerens »heele Opførsel var afskyelig«[69]. Her gennemførtes ikke hoveriafløsning, så langt ind i det 19. århundrede måtte Svanholms fæstebønder – som de eneste i det nuværende Frederiksborg amt – forrette fuldt hoveri[70].

Husmændene og landboreformerne

Under fællesskabet havde husmænd med jord haft græsningsret på lige fod med gårdmændene, hvorimod jordløse husmænd måtte leje græsning, men efter udskiftningen ville der næppe blive plads til husmændenes husdyr på bøndernes nye lodder. Regeringens holdning til problemet blev udmøntet i den førnævnte udskiftningsforordning fra 1781, hvor der stod: »Da Husmandsfamilierne anses nyttige saavel for

Huse i Karlsgave på Frederiksværk gods omkring 1800 malet af Elias Meyer. Bebyggelsen bestod af 36 huse, der fik jord via en delvis udparcellering af Arresødals gamle hovmarker. (Frederiksværk Museum).

det Almindelige som i Særdeleshed for Gaardmændene, saa ville Vi allernaadigst, at Vore Amtmænd og Landvæsenskommissærer ved Byernes Udskiftning skulle søge at overlægge og afgøre med Lodsejerne, hvorledes dem en forholdsmæssig Græsning, imod hvad dem ved Udskiftningen betages, efter enhver Byes særdeles Omstændigheder bedst og belejligst kan være at tillægge«[71].

En af vore mest anerkendte landbohistorikere, nu afdøde Fridlev Strubbeltrang, som har beskæftiget sig indgående med ovennævnte forordning, konkluderede: »Forsigtigheden havde sejret. Alt hvad der blev lovet Husmændene, var Udsigten til at nyde Græsningsret i samme Omfang som før Udskiftningen, overalt under Hensyntagen til de lokale Forhold«. Denne udsigt måtte naturligvis briste de steder, hvor lodsejere og gårdfæstere stillede sig afvisende overfor husmændenes krav om jord eller

græsning og var utilbøjelige til at rette sig efter amtmandens og landvæsenskommissærernes henstillinger[72].

I Kronborg og Frederiksborg amter, hvor regeringen havde frie hænder, kunne løsningen af spørgsmålet om jord til husmænd tillige få principiel betydning, idet man her havde mulighed for at vise landets godsejere, hvordan man ønskede husmandsparagraffen fortolket.

I 1785 boede der 1327 gårdmænd og 2036 husfæstere i amterne, og husmandsantallet var også i forhold til hartkornet større end i andre egne af Sjælland, når man ser bort fra Københavns amt. Selv om der i Kronborg amt kunne fratrækkes et par hundrede fiskerhuse, der blot kunne få en have og en garntørringsplads, var husmændene stadig i stort overtal, og kun ca. 15% havde jord før udskiftningen[73].

Allerede inden 1781-forordningens udstedelse blev der givet mulighed for, at husmændene kunne få en jordlod, nemlig godt og vel ½ tønde land pr. hus; men fra 1781 skete der en ændring i tildelingen, der var til ugunst for husmændene, fordi antallet af huslodder blev sat i forhold til gårdmændenes antal, så der herefter kun afsattes én huslod pr. gårdlod. Husmændene viste dog ikke større interesse for disse små lodder, og først da de fik løfte om udflytningshjælp, tog en del af dem mod tilbudet om jord[74].

I forbindelse med Den lille Landbokommissions nedsættelse drøftede man også husmændenes forhold, og i en indstilling fra 28. januar 1785 hed det: »I Henseende til Husmændene, da synes os, at dennem altid burde tildeles saa megen Jord, at de kunne holde deres Ko og smaa Kreature, hvortil de vil behøve 4 Tønder Land af middel Sort«. I de udskiftede landsbyer ville man skaffe husmændene mere jord, end de allerede havde fået, enten på overdrevene eller ved gårdnedlæggelser; men hensynet til gårdmændene var stadig i højsædet, idet der også efter 1785 blev afsat 1 huslod pr. gårdlod. Tilsyneladende var der en øget interesse for de noget større huslodder, og ikke alle husmænd, som ønskede jord, kunne få det. Således måtte 10 husmænd i Sundbylille, Jørlunde sogn, trække lod om 8 lodder, og i Græse sogn var oddsene endnu dårligere, idet man havde 22 liebhavere til 13 huslodder. Mange steder var bønderne utilbøjelige til at afstå jord på bymarken, og derfor blev mange huslodder afsat i store kolonier på overdrevne, f.eks. 55 på et stykke af Græsted overdrev[75].

Gør man situationen op i 1798, hvor Den lille Landbokommission sluttede sit arbejde, ser det ud til, at ca. 50% af husmændene i Kronborg og Frederiksborg amter havde fået jord. Og selv om jorden sjældent levede op til hensigten i bonitetsmæssig henseende, havde tildelingen vel at mærke fundet sted på rimelige betingelser[76].

Jordbogen fra 1791-94 viser, at der boede 150 gårdmænd og 220 husmænd på Frederiksværk gods foruden ca. 100 indsidderfamilier, d.v.s. familier, der boede til leje hos bønder og husmænd. Koncentrationen af husmænd og indsiddere var stærkest i landsbyerne nærmest ved de industrielle anlæg i Frederiksværk, fordi der her var arbejde til mange. I Vinderød og Kregme arbejdede således omkring 70% af husmændene og 30% af indsidderne på værket i 1787. På godsområdet fandtes en del fiskerlejer, og i det største, Kikhavn på Halsnæs, boede 33 husfæstere, der alle havde jord, men det var et særsyn, idet kun 17% af godsets husmænd var i besiddelse af jord[77].

I forbindelse med udskiftningen blev der nedlagt gårde, dels for at indfrede skovstrækninger, dels for at gøre bøndernes tilliggender større. Forordningen af 25. marts 1791 tillod dette på betingelse af, at der blev bygget 2 nye huse pr. nedlagt gård, og disse skulle sammen med byens øvrige huse forsynes med jord. Godsledelsen så dog stort på forordningen og nægtede at oprette nye huse ud over til de gårdmænd, som afstod

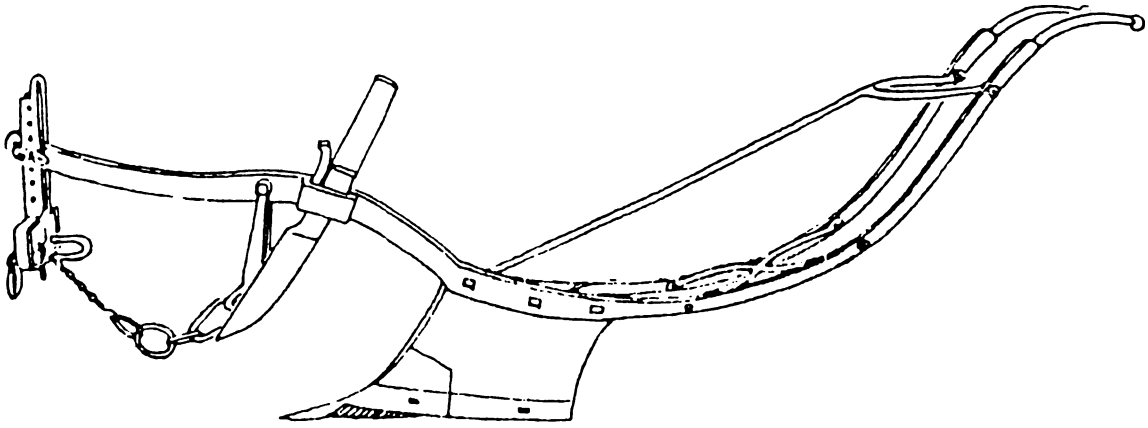

En typisk let svingplov af den såkaldte Svanholmtype fra slutningen af 1700-årene[87].

deres gårde. Derudover var man villig til at afsætte en huslod pr. gårdlod – ganske som på krongodset! De øvrige huse skulle forblive jordløse, »thi ellers mistede Bonden for megen Jord, og Hensigten ved Gaardens Nedlæggelse ej opnaaet, at Bonden nemlig skal faa saa megen Jord ved Udskiftningen, som er tilstrækkelig til deres Avlings fulde Drift«[78].

Rentekammeret accepterede nølende, og eksemplet illustrerer indiskutabelt, at hensynet til bønderne her som på krongodset sejrede. Baggrunden har sikkert været, at der, som vi skal se, trods alt sikredes jord til en betragtelig del af husmandsbefolkningen. Desuden kunne godsledelsen påvise, at mange husmænd var beskæftiget på værket, så denne gruppes jordbehov måtte være minimalt[79].

Ovennævnte arrangement var dog ikke den eneste gang, hensynet til bønderne kom til at veje tungest. Ved udskiftningen af landsbyerne i Kregme og Vinderød sogne med undtagelse af Karsemose i sidstnævnte sogn, blev huslodderne afsat på bymarkerne, men derefter afsattes de i kolonier på overdrevnene. Her var boniten ikke den bedste, hvilket følgende beskrivelser viser: »Overdrevne bestaar af udyrkede og overalt med store Kampesten belagde Jorder, saa at Husmændene ikke uden efter meget Arbejde og anvendt Bekostning kan vente at høste Nytte af de dem dér tildelede Lodder«[80].

Til trods for de dystre fremtidsperspektiver var interessen for lodderne stor, således blev 18 ud af 20 lodder straks besat på Hanehoved overdrev i Melby sogn, og selv om ikke ene eneste husmand mødte frem ved den endelige udskiftning af Halds Orne i 1797, var 43 ud af 48 lodder bebygget i 1801. Gør man status over reformen dette år, viser det sig, at den havde medført en markant ændring i forholdet mellem husmænd med og uden jord, idet hele 67% havde jord nu[81].

På Jægerspris gods gennemførtes fra 1775 et spændende forsøg, idet man efter svensk mønster opførte 15 soldaterhuse, der hver havde et tilliggende på ca. 4 tønder land. Mod at »gaa Soldat for Godset« var husenes beboere fritaget for afgifter m.m., mens

godsets øvrige unge mandskab slap og kunne passe agerdyrkningen. I 1782 foreslog godsinspektøren landets militære ledelse, at man gjorde institutionen landsdækkende. Det kan tilføjes, at Christian D. Fr. Reventlow få år senere fremsatte et forslag i Den store Landbokommission, hvis grundtanke byggede på samme princip, som lå bag ovennævnte initiativ[82].

I forbindelse med udskiftningen var der også her problemer med at skaffe jord til husmændene, og i 1785 indberettede godsinspektøren: »Huusmændene ere ikke tillagde noget Jord, de ere for mange mod Bøndernes Tall ... at Byen ej kan miste Jord til enhver af dem«. Efterhånden blev husmændene dog hjulpet til jord ved nedlæggelse af en gård i hver landsby og udparcellering af jorden til husfæsterne, men endnu i 1803 var denne proces ikke ført til ende[83].

Husmændenes forhold var meget forskellige i den øvrige del af Danmark, og de havde det sværest i områder, hvor bønderne var selvejere eller arvefæstere. Her var betingelsen for at få jord eller græsning, at rettigheden kunne dokumenteres, ellers var det en nådesag, idet bøndernes status betød, at man ikke kunne tvinge dem til at afstå jord uden betaling; men mange gårdmænd så en fordel i at afhænde eller udleje små jordstykker, fordi de dels kunne få en del af deres investering i selvejekøbene hurtigt ind, dels kunne forpligte husmændene til at arbejde på gårdene. Denne metode blev også benyttet på herregårdene, og f.eks. udlagde Selsø gods 141½ tønder land til 16 »Afbyggere« på hovmarken[84].

Tager man landsdelene som helhed, viser det sig, at i Sjællands stift havde 61% af husmændene jord i 1801, hvor folketællingen skelnede mellem husmænd med og uden jord. Fyn-Langeland lå i spidsen med 70% tæt efterfulgft af Jylland med 68%, mens Lolland-Falster lå klart i bunden med kun 49%[85].

Den sikring og præcisering af gårdmændenes retslige og arbejdsmæssige forhold, som reformlovgivningen medførte, kom ikke til at omfatte husmændene. Således godtog regeringen, at der skete en udvikling bort fra århundreders sædvane med at bortfæste huse på livstid til udlejning på kortere åremål. Hensigten var at sikre den nødvendige arbejdskraft til hovedgårdsdriften, især hvor gårdmandshoveriet stod foran afløsning, og afgiften bestod som regel i en arbejdsydelse. Lejehusmanden kunne da opsiges, hvis han fandtes uegnet til arbejdet, og når han blev gammel, var det nærmest en selvfølge, at han blev erstattet med en yngre mand. Forordningen af 30. januar 1807 var ligeledes til ugunst for husmændene, idet regeringen ikke påbød, at deres hoveri i lighed med gårdmændenes skulle være bestemt. Ej heller indeholdt den et utrykkeligt forbud mod en korporlig afstraffelse af dem og deres koner under hovarbejdet[86].

Kort sagt kan man sige, at denne gennemgang af landboreformerne klart viser, at regeringen stort set fik løst de nordsjællandske gårdmænds værste problemer, men at husmændene blev ladt i stikken!

Det nordsjællandske landbrug omkring 1830

I årene 1826-44 udgav Det kongelige danske Landhusholdningsselskab en beskrivelse over landets 19 amter. Bindet, der omhandler Frederiksborg amt, var forfattet af kongelig skovrider G. Sarauw og udkom i 1831 – altså på et tidspunkt, hvor det danske landbrug så småt var ved at komme på fode efter landbrugskrisen, der fulgte i kølvandet på Napoleonskrigene[88].

På dette tidspunkt var det kun ældre bønder, der stadig praktiserede trevangsbruget her i amtet, hvilket ikke kan undre, fordi der helt tilbage fra slutningen af det 18. århundrede havde hersket enighed om, at trevangsbruget var passé. Et års hvile var nemlig ikke nok til at kompensere for 2 års dyrkning, med mindre man i tilstrækkelig grad

kunne gøde den vang, som blev indtaget til drift. Den naturlige afløser for trevangsbruget havde man i det holstenske kobbelbrug, der landet over havde gået sin sejrsgang på hovedgårdsmarkerne. Driftsformen forudsatte en inddeling af en gårds tilliggende i fra 7 til 14 kobler, d.v.s. indhegninger, og sædfølgen kunne f.eks. se således ud: 1. brak, 2. rug eller hvede, 3. byg, 4. rug, 5. byg, 6. havre med kløverudlæg, 7. kløver til høslet, 8. kløver til høslet og græsning og 9.-11. græsning[89].

Fordelene ved kobbelbruget var dels, at alle marker blev ligeligt inddraget i dyrkningen, og at de i en rotation modtog samme gødningsmængde og samme grundige bearbejdning i brakken, dels en bedre harmoni mellem agerbrug og kvægbrug, idet mere foder betød mere kvæg, og mere gødning gav større afgrøder etc. Dyrkningsformen var dog behæftet med den ulempe, at den lange række kornafgrøder efter hinanden udpinte jorden; men det kunne modvirkes ved at »overskære« rækken af sædafgrøder med et par kløverafgrøder, hvorved fremkom en forbedret udgave af driftsformen, nemlig det overskårne kobbelbrug[90].

I Ølstykke herreds vestlige del samt i Uvelse og Gørløse sogne stod landbruget på et højt stade, idet »Brakken og med den en mere regulair Drift har gjort mest Fremgang«. Unægteligt var det landmænd uden for bondestanden, som havde »nedlagt Spiren til Agerdyrkningens Fremskriden paa dette Sted, men dobbelt heldig for Agriculturen, naar man bliver vaer, at Pluraliteten af Bønderne ei alene lidt efter lidt stræber efter, men tildeels endog søger at gaae foran. Saaledes har denne Egn siden nogle Aar virket meget gavnlig ogsaa paa andre«. Men også i Hørsholmområdet fandtes der større gårde, hvor man benyttede holstensk kobbelbrug med helbrak og mergling, og i Sandbjerg by sammesteds var der »driftige Bønder«, som havde sat deres jorder i fortrinlig stand[91].

En anden dyrkningsform var den såkaldte vekseldrift efter engelsk forbillede, hvor man aldrig tog 2 stråbærende eller langstråede afgrøder efter hinanden, men hele tiden »vekslede« mellem langstråede og bredbladede som f.eks. kløver. I stedet for den uudnyttede helbrak valgtes afgrøder, der lige så godt rensede og skørnede jorden som brakken, f.eks. kartofler og kålrabi. Vekseldriftens største fordele var, at hele tilliggendet kunne udnyttes, og at dyrkningen af foderplanter gav mulighed for mere kvæg, der så igen via den øgede gødningsmængde betød større kornafgrøder. I vekseldriften var det muligt at lade kreaturerne græsse ude, men bedst var staldfodring, hvorved man undgik, at dyrene ødelagde de unge spirer på græs- og kløvermarkerne. Sådanne landbrug fandtes bl.a. i Helsinge, Esbønderup og Asminderød sogne i det tidligere Kronborg amt[92].

På det tekniske område var der gennemført mindre forbedringer, idet den tunge hjulplov de fleste steder var erstattet af en lettere konstruktion, og hvor man før brugte 6-8 heste til at trække ploven, kunne man nu klare sig med 4 heste. Derimod var det stadig kun i Hørsholmområdet og i den østlige del af Kronborg amtsdistrikt, at hovedparten af bønderne anvendte de lette svingplove (se fig. 8). Tærske- og rensemaskiner så man sjældent undtagen på hovedgårdene, og alt i alt var blot 16-20 mindre avlsbrug i Frederiksborg amt i besiddelse af sådanne hjælpemidler[93].

I de egne, hvor jordens bonitet var god, hørte husmanden, der var bosat på bondens hovedlod, efter G. Sarauws mening »til Almuens lykkeligste Classe«, idet han året rundt havde mulighed for at få arbejde hos bonden samt hjælp fra denne til sin jordlods drift. Derimod så fremtiden mere dyster ud for overdrevshusmanden. F.eks. var der placeret 79 huse på Karlebo overdrev, hvis beboere næppe længere kunne anses for at være i stand til at holde heste selv; men

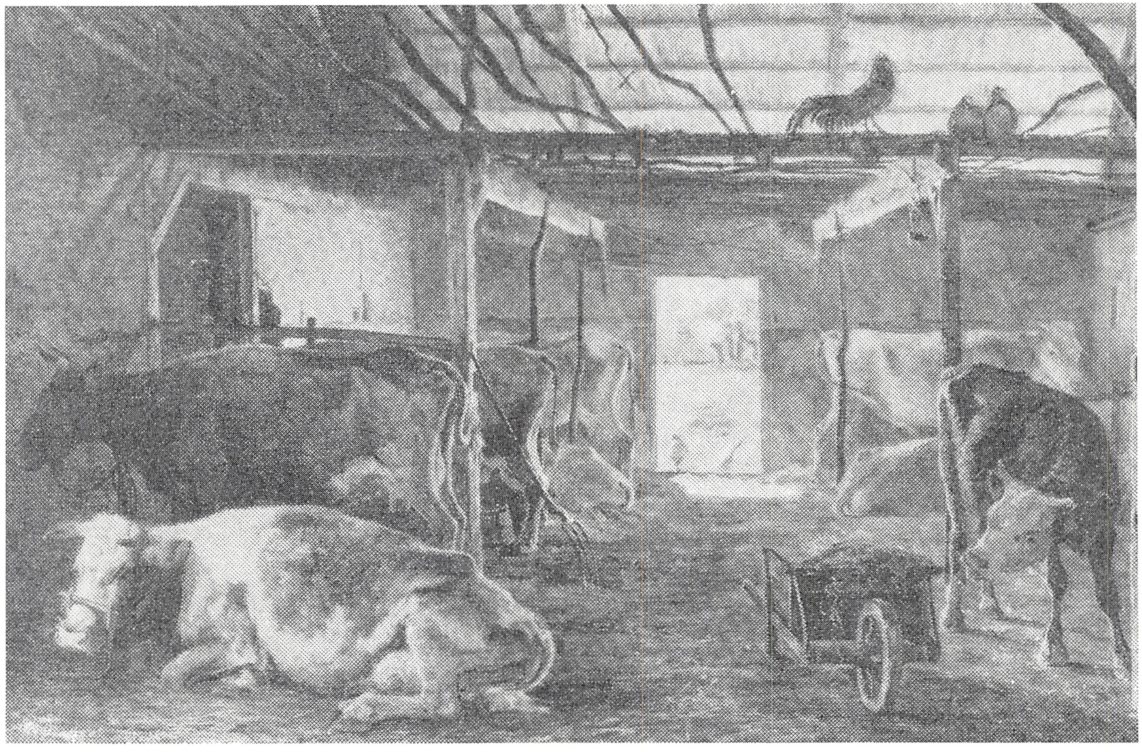

En kostald i en bondegård fra Vejby 1844 malet af Johan Thomas Lundbye. (Statens Museum for Kunst).

deres store antal og afstanden til de nærmeste landsbyer betød, at de for fremtiden ville få vanskeligheder med at skaffe sig hjælp fra bønderne til pløjning m.v.[94].

Men selv om der altså fandtes landbrugere, der fortjente ros, var G. Sarauw ikke tilfreds med agerdyrkningens stade i Frederiksborg amt, som »i det hele ikke har hævet sig til betydelig Høide – for ei at sige, at den staar paa et lavt Trin«[95]. Men derefter gik det fremad – både her og i den øvrige del af Danmark, og i tiden 1830-60 gik den samlede mængdemæssige landbrugsproduktion i vejret med 60-70%, mens værdien mere end fordobledes. Selv om der både hjemme og på eksportmarkedet var stigende efterspørgsel på såvel plante- som husdyrprodukter, var kornet de næste ca. 40 år den vigtigste eksportartikel, deraf navnet kornsalgsperioden[96].

Tiden frem til omkring 1900

I begyndelsen af 1840'rne begyndte regeringen at overveje forholdene omkring arvefæstet på de kongelige godsområder, hvilket resulterede i en resolution af 1. juli 1846, der bestemte, at fæsteledige gårde herefter skulle overgå til selveje. Efter enevældens fald og demokratiets indførelse blev projek-

tet taget op pány og udmøntet i loven om selvejendoms indførelse på det staten tilhørende bøndergods af 8. april 1851, og i overensstemmelse med tidens krav blev det meste af Svanholms bøndergods også bortsolgt på dette tidspunt[97].

I revolutionsåret 1848 nåede de voldsomme brydninger i det danske samfund også frem til Horns herred, og som så mange andre steder på Sjælland nægtede husmændene på Jægerspris gods at udføre deres pligtarbejde. Der gik endog rygter om, at »Bønderne i Sjælland for nogen Tid siden skulle have beleiret Jægerspriis – og truet at lægge Kammerh. Lowsow for deres Fødder«![98]. Den 27. maj 1848 kom der så en forordning, som bedrede husmænds og indsidderes kår, idet fæste- og lejeudgifter af huse m.v. for fremtiden skulle bestemmes i penge eller varer. Samtidig blev retten til at afstraffe husmænd og inderster samt deres koner korporligt under arbejder ophævet, men prygleri af børn og tyende var stadig tilladt![99].

Men dermed var husmandsspørgsmålet ikke løst, for i slutningen af sidste halvdel af det 19. århundrede steg kravet om jord til den stærkt voksende husmands- og landarbejderbefolkning. Fra 1850-1905 skete der således en fordobling i antallet af jordløse huse og huse med meget lidt jordtilliggende. I samme tidsrum foregik der en masseafvandring fra landet enten til byerne eller til oversøiske mål, og den kulminerede i perioden 1880-90 med et antal på ca. 140.000[100].

Afvandringen skabte frygt for, at storlandbruget ville komme til at mangle arbejdskraft, hvilket kombineret med den gryende socialisme og en voksende husmandsbevægelse omsider skabte forståelse for husmandssagen i brede politiske kredse. Gennem 1890'erne forberedtes en ny jordlovgivning, og i 1899 gennemførtes den første statshusmandslov, der skulle skaffe jordlodder til landarbejdere[101]. Den blev i 1919 fulgt op af en ny, epokegørende statshusmandslov, der i forbindelse med lensafløsningen og udstykning af præstegårdsjord skabte mange selvstændige husmandsbrug, som under kriser og arbejdsløshedsperioder dannede et sikkerhedsnet under den store husmandsbefolkning[102].

I løbet af 1870'erne var det slut med den indbringende danske korneksport, hvilket først og fremmest skyldtes store oversøiske udskibninger af korn til det nordeuropæiske marked til priser, som de danske bønder ikke kunne konkurrere med. Landmændene søgte at klare kornprisfaldet ved at øge husdyrholdet, da der var mere stabile priser på smør, oksekød og bacon[103].

Men danske bønders mejeriprodukter havde ikke noget godt ry, hvilket er ganske forståeligt, når man læser følgende beretning fra en nordsjællandsk gård omkring 1860: »Naar der var samlet en tilstrækkelig Mængde Fløde til en Kærning, som om Vinteren kun skete en Gang om Ugen, blev disse Træfade, som kaldtes Bøtter, sat ind paa Hylderne under Loftet i Dagligstuen. Der stod de saa i nogle Dage, indtil der paa Fløden kom en tyk graagul Skorpe ... Af Mangel paa ordentlig Syrning var den underste Del af Fløden noget tyndt bittert Pjask, medens Støv og Skidt havde blandet sig med det tykke øverste Lag af Fløden«[104].

Senere blev kvaliteten bedre på grund af en omhyggelig behandling og en forbedret hygiejne; men selv om der blev kærnet hver dag krævede det dog en uge at fylde en drittel på 40 kg. på en gård af pæn nordsjællandsk gennemsnitsstørrelse i 1870'erne. Derfor skulle der en meget stor nøjagtighed til, både med farvning og temperatur, for at få smørret så ensartet, at det kunne opnå en pæn pris[105].

For at få en tilstrækkelig mælkemængde til at frembringe ensartede produkter til videresalg blev der i 1860'erne oprettet fællesmejerier. Imidlertid virkede denne mejeriform utilfredsstillende på mange bønder,

idet hele overskudet tilfaldt ejeren af fællesmejeriet. Svaret på dette problem blev oprettelsen af de nok så kendte andelsmejerier fra begyndelsen af 1880'erne, hvor der udover de løbende afregninger skete en årlig fordeling af over- eller underskud i forhold til den leverede mælkemængde. Andelsmejeriernes bestyrelse blev som regel valgt ved en demokratisk afstemning, hvor hver leverandør havde en stemme uanset koantal. Inden 1890 var der oprettet 688 andelsmejerier og 159 fællesmejerier og dertil kom 10 andelssvineslagterier og 11 private slagterier[106].

Set i forhold til oprettelsen af det første andelsmejeri i Hjedding i 1882, kom Frederiksborg amt ret sent med, idet de første 8 andelsmejerier blev bygget i 1888. Mælkesalget til hovedstaden og mange fællesmejerier betød en vis træghed i andelsmejeriernes udbredelse, og et bredt bælte vest og nord for København, »så langt ud man se lysene fra byen på nattehimmelen«, kom dog aldrig med, hvad andelsmejerier angik[107].

Afsluttende bemærkninger

Hermed er vi nået til vejs ende med beskrivelsen af landbrugets udvikling i Frederiksborg amt fra tiden før de store landboreformer og frem til starten af vort århundrede. Landboreformerne betød en opløsning af det gamle landsbyfællesskab, der havde fungeret på godt og ondt i århundreder. Bonden blev et selvstændigt individ, der selv skulle træffe beslutninger og var ansvarlig for sine handlinger i en grad, han ikke havde kendt før. Der indførtes nye driftsformer og redskaber og naturalieøkonomien afløstes lidt efter lidt af pengeøkonomien. I slutningen af sidste århundrede skete så endnu en driftsomlægning fra et landbrug, hvor vægten lå på kornavl til et andet, hvor husdyrholdet var det vigtigste. At landbefolkningen har været i stand til at klare sådanne omvæltninger viser en styrke, man kun kan håbe findes bevaret op til vor tid, hvor det ser ud til, at landbruget endnu en gang skal gennemgå en strukturændring, men det er en anden historie.

Noter

1. Minerva 4. Årgang, s. 1ff (oktober 1788)
2. Samvirke, juni-juli, nr. 6-7, 1988, s. 58.
3. Atlas over Danmark administrative inddeling efter 1660, Karl-Erik Frandsen (red.), II (Tekstbind), 1984, s. 87ff.
4. Birte Stig Jørgensen, Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland i Fra Frederiksborg Amt, 1966, s. 5.
5. Helge Paludan, Tiden 1241-1340 i Aksel E. Christensen m.fl. (red.), Gyldendals Danmarks historie, bind I, 1977, s. 422ff.
6. Christian V's Matrikel, Markbog nr. 42, Rigsarkivet.
7. Harry Haue m.fl., Det gamle Danmark 800-1890, 1983, s. 138ff.
8. Torben Hansgaard, Landboreformerne i Danmark i det 18. århundrede, 1981, s. 13f.
9. Karl-Erik Frandsen, Vang og Tægt, Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-83, 1983, s. 102ff.
10. Birte Stig Jørgensen, 1966, op.cit. s. 15 samt Egon Eriksen, Krudtværket på Frederiksværk, 1958, s. 31ff og s. 63ff.
11. Birte Stig Jørgensen, Bønderne og Udskiftningen i Hørsholm amt i Svend Gissel (red.), Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang, 1970, s. 112.
12. Claus Bjørn, Jægerspris godshistorie i Roar Skovmand (red.), Jægerspris Slot og Kong Frederik den Syvendes Stiftelse, 1974, s. 202 og 210ff.
13. J.P. Trap, Danmark, Frederiksborg Amt, 1953, s. 283f og 292 f.
14. Hans Jensen, Dansk Jordpolitik 1757-1919, bd. I, 1936, s. 20ff.
15. Harry Haue m.fl., op. cit. s.271.
16. Jens Holmgaard, Østjyske godsejeres syn på fællesskab og udskiftning i Østjysk Hjemstavn, 1965, s. 26ff samt Poul Nissen, Udskiftningen i Fyns stift i Fynske Årbøger, 1959, s. 122.
17. Hans Jensen, op. cit. s. 107f.
18. Hans Jensen, op. cit. s. 108f samt Jacob Mandix, Dansk Landvæsensret, bd. II, s. 177ff.
19. Hans Jensen, op. cit. s. 182ff.
20. Jens Holmgaard, En Jysk Godsslagtning i Svend Gissel (red.), op. cit. s. 129 ff.
21. Birte Stig Jørgensen, 1966, op. cit. s. 12f samt Harry Haue m.fl., op. cit. s. 280.
22. Hans Jensen, op. cit. s. 139ff.
23. Harry Haue m.fl., op. cit. s. 283.
24. Claus Bjørn, Den jyske proprietærfejde i Historie, Jyske Samlinger, Ny række XIII, 1-2, 1979, s. 1ff og 66ff.
25. Birte Stig Jørgensen, 1966, op. cit. s. 30f.
26. Ibid s. 82f.
27. Ibid s. 84f.
28. Birte Stig Jørgensen, 1970, op. cit. s. 112ff.
29. Ibid. 117ff
30. Ibid s. 119ff.
31. Ibid s. 125.
32. Harald Nielsen, Oversigt over udskiftningen i Det forrig Skanderborske Rytterdistrikt i Jyske Samlinger, Ny række III, 1, 1954, s. 39.
33. Jørgen D. Rasmussen, Bønderne og Udskiftningen, En undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på børndernes holdning, 1977, s. 80.
34. Rentekammerets kortsamling, U 7, Rigsarkivet.
35. Søren Jessen, Udskiftningen af Frederiksværk, Cortselitze og Carlsfeldt Godser, Specialeafhandling, Kbh. Universitet, 1976, s. 16ff.
36. Ibid s. 18ff.
37. Ibid s. 40 samt Margit Mogensen, Fæstebønderne i Odsherred, 1974, s. 177.
38. Søren Jessen, op. cit. s. 79.
39. Ibid s. 30 og 41f.
40. Claus Bjørn, 1974, op. cit. s. 227ff.
41. Ibid s. 227ff.
42. G. Begtrup, Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, bd. I, 1803, s. 188f.
43. Jørgen D. Rasmussen, op. cit. s. 119.
44. Fridlev Skrubbeltrang, Det danske Landbosamfund 1500-1800, 1978, s. 172.
45. Ole Feldbæk, Tiden 1730-1814 i Aksel E. Christensen m.fl. (red.), Gyldendals Danmarks historie, bd. IV, 1982, s. 152f.
46. Ibid s. 153.
47. Jørgen D. Rasmussen, op. cit. s. 19f.
48. G. Begtrup, bd. I, op. cit. s. 186ff.
49. Peter V. Christensen, Den lille Landbokommission og indførelsen af arvefæste på krongodset i Nordsjælland i Fra Frederiksborg Amt, 1975, s. 30f.
50. Gengivet efter Jens Holmgaard, De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne i Erhvervshistorisk Årbog, 1954, s. 73.
51. Peter V. Christensen, op. cit. s. 31.
52. Ibid s. 40f.
53. Minerva op. cit. s. 7.
54. Ole Feldbæk, op. cit. s. 164 samt Peter V. Christensen, op. cit. s. 44f og 50f.
55. Se f.eks. Egon Eriksen, op. cit. s. 138ff.
56. Fæstebrev for Lars Morgensen i Brederød af 18. oktober 1806 og fæstebrev for Jens Jensen i Eve-

tofte af 16. september 1779, Frederiksværk godsarkiv, landsarkivet for Sjælland m.v. – Sidstnævnte fæstebrev er aftrykt i Peter Bondesen, Johan Gottfried Winckler Frederiksværks kobberstikker i Fra Frederiksborg Amt, 1975, s. 19.

57. Claus Bjørn, 1974, op. cit. s. 229.
58. Vilh. Lorentzen, Svanholm i Aage Roussell (red.), Danske slotte og herregårde, bd. I, 1963, s. 387ff.
59. Thorkild Kjærgaard, Konjunkturer og afgifter, C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet, 1980 s. 25ff samt pkt. 10 i Jens Jensens ovennævnte fæstebrev – se note 56.
60. Claus Bjørn, »De danske cahiers«. Studier i bondereaktionerne på forordningen af 15. april 1768 i Bol og By, 2. række, 5, 1983, s. 145ff.
61. Claus Bjørn, 1983, op. cit. note 17 s. 151 samt C. Nyrop, Johan Frederik Classen, 1887, s. 232f.
62. Fridlev Skrubbeltrang, 1978, op. cit. s. 355 samt Vilh. Lorentzen, Selsø i Aage Roussel (red.), op. cit. s. 384f.
63. G. Sarauw, Frederiksborg amt, 1831, s. 11.
64. Peter V. Christensen, op. cit. s. 42 – vedrørende de specielle hoverimæssige problemer, der opstod i forbindelse med udskiftningen, henvises til Birte Stig Jørgensen, 1966, op. cit. s. 61ff.
65. Fæstebrev for Lars Mortensen, pkt. 3 – se note 56.
66. Claus Bjørn, 1974, op. cit. s. 229.
67. Fridlev Skrubbeltrang, M.H., Løvenskiolds Hoveridagbog 1795-1797 i Bol og By, 7, 1973, s. 43ff.
68. Claus Bjørn, 1979, op. cit. s. 66.
69. Fridlev Skrubbeltrang, 1973, op. cit. s. 20ff og 45f.
70. G. Sarauw, op. cit. s. 7.
71. Fridlev Skrubbeltrang, Husmand og Inderste, Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800, 1940, s. 290ff.
72. Ibid s. 297.
73. Ibid s. 300f.
74. Birte Stig Jørgensen, 1966, op. cit. s. 52ff.
75. Fridlev Skrubbeltrang, 1940, op. cit. s. 299ff samt Birte Stig Jørgensen, 1966, op. cit. s. 59ff.
76. Fridlev Skrubbeltrang, 1940, op. cit. s. 304.
77. Søren Jessen, op. cit s. 10ff – Spørgsmålet om husmændenes stilling før og efter udskiftningen findes desuden behandlet i Søren Jessen, Oprettelsen af husmandskolonierne på Frederiksværk gods omkring 1800 i Fra det gamle Frederiksværk, Årbog 1987, s. 57ff.
78. Søren Jessen, op. cit. s. 68f.
79. Ibid s. 69.
80. Ibid s. 69f – beskrivelsen dækker Halds Orne og Nødebo overdrev på Halsnæs, Torup sogn.
81. Ibid s. 71f.
82. Claus Bjørn, 1974, op. cit. s. 228ff.
83. Ibid s. 228ff samt Begtrup II, op. cit. s. 504.
84. Ole Feldbæk, op. cit. s. 180 samt Begtrup I, op. cit. s. 233.
85. Fridlev Skrubbeltrang, 1940, op. cit. s. 322f.
86. Fridlev Skrubbeltrang, 1978, op. cit. s. 413 samt Ole Feldbæk, op. cit. s. 180.
87. Gengivet efter Harry Haue m.fl., op. cit s. 285.
88. En diskussion af krisens karakter og omfang findes bl.a. i Erik Helmer Pedersen, Landbrugskrisen 1818-1828, Et forsøg på en nuancering i Svend Gissel (red.), op. cit. s. 174ff samt i diverse artikler i Bol og By, 2. række, 6, Landbruget og landbrugskrisen 1818-28, 1980.
89. Arne Hentze, Planmæssig drift på fæstegods i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790-1840 i Bol og By, 8, 1974, s. 61 samt G. Sarauw, op. cit. s. 163.
90. Arne Hentze, op. cit. s. 61f.
91. G. Sarauw, op. cit. s. 158ff.
92. Arne Hentze, op. cit. s. 64 samt G. Sarauw, op. cit. s. 168f.
93. G. Sarauw, op. cit. s. 194ff og 202.
94. Ibid s. 140ff.
95. Ibid s. 319f.
96. Vagn Skovgaard-Petersen, Tiden 1814-1864 i H.P. Clausen og Søren Mørch (red.), Gyldendals Danmarks historie, bind V, 1985, s. 68f.
97. Hans Jensen II, op. cit. s. 290f; Peter V. Christensen, op. cit. s. 51f samt Vilh. Lorentzen, op. cit. s. 394f.
98. Claus Bjørn, Frygten fra 1848, Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848, 1985, s. 95 og 137.
99. Vagn Skovgaard-Petersen, op. cit. s. 121.
100. Gunnar Solvang, Husmandsbevægelsen i Danmark 1880-1920 i Bol og By, 1985, 1, s. 61ff.
101. Ibid s. 70ff.
102. Ibid s. 79ff.
103. Harry Haue m.fl., op. cit. s. 336.
104. Bodil Høyer, Dagligt Liv paa en nordsjællandsk Bondegaard i midten af forrige Aarhundrede i Årbog 1954 udgivet af Frederiksborg amts historiske samfund, s. 75.
105. Ibid s. 155.
106. Harry Haue m.fl., op. cit. s. 341ff.
107. Claus Bjørn, Dansk mejeribrug 1882-1914 i Claus Bjørn (red.) Dansk mejeribrug 1882-2000, 1982, s. 74 og 81.

Ude på landet

På strejftog blandt Tikøbegnens små og store landbrugere

af Anne Majken Snerup Rud

»Der var så dejligt ude på landet«, siger man. Ikke mindst det hjørne af Nordsjælland, der i dag udgør Helsingør kommune, er ofte blevet berømmet i skrift, sang og tale. Men det, der var »ude på landet« for iagttagerne, var rammen om det daglige liv og arbejde for de, der boede der, og set med deres øjne har det måske været knap så idyllisk.

Helsingør kommunes Museer har benyttet stavnsbåndsjubilæet som anledning til at genoptage arbejdet med disse landboeres historie. Hvordan har livet og arbejdet formet sig fra reformtiden til i dag? Da baggrunden er landboreformen, har vi især koncentreret os om det område, der indtil kommunesammenlægningen hed Tikøb kommune. Ganske vist blev der drevet

Ingen kirkeby uden en kro. Om livet i Tikøb kro fortælles fra tiden omkring 1800-årenes sidste halvdel. »Søndag Morgen begyndte Storpigen at bage Æbleskiver til den Tid Kirkefolkene kom kørende og skulle varmes lidt før end de kom ind i den kolde Kirke«. Bøndervognene kom kørende fra det store Sogn. »Efter Egnens Skik holdt man og tog Kirkefolk op på Vejen, de blev ogsaa trakteret med de gode varme Æbleskiver og Kroens Kaffe«. I krostuen var »hvidskurede større og mindre Borde med meget blankt Kobbertøj og ligesaa Tinstager«. (Foto 1950).

landbrug på staden Helsingørs jorder, men det er på Tikøbegnen, vi finder de egentlige bondebrug, som landboreformerne fik så stor indflydelse på. Nordsjællands landbohistorie er ikke just et uudforsket felt, meget er der allerede skrevet, ikke mindst i Historisk Samfunds årbøger. Det er da heller ikke hensigten her at gennemgå begivenheder og udvikling fra reformtiden til i dag. Derimod skal der peges på nogle af de lakuner, der er i vores viden om landbokulturen her på egnen.

Tikøb kommune, der var Danmarks næststørste landkommune, dækkede det oprindelige Tikøb sogn. Sognet, der siden er blevet delt, var Sjællands mest vidtstrakte. Langs kysterne lå fiskerlejerne, og inde i landet lå mere en 25 landsbyer og bebyggelser. Landsbyerne var efter sjællandske forhold ret små. Ved matriklen 1682 var Plejelt den største med 12 gårde, de øvrige havde 2-9 gårde.

Den der i dag kender dette områdes velplejede og pyntelige udseende, ville næppe have følt sig hjemme for 200 år siden. Dengang lå de dyrkede marker som små øer i de vældige skov- og overdrevsstrækninger. Der er mange beretninger om dette landskab, hvor lyngklædte bakker og sumpe vekslede med skovområder. Det er i høj grad landboreformerne, der har dannet baggrund for landskabets forandring. Reformerne indebar bl.a., at overdrevene blev fordelt på de enkelte byer og brug, landsbyernes marker blev udstykket – udskiftet – mellem gårdbrugene og skulle efter reglerne nu indhegnes. Husmandsbebyggelser voksede op. Skoven fik sine faste grænser, således at den nu så karakteristiske bratte overgang mellem det åbne land og skoven opstod.

Da størsteparten af området som krongods hørte under Den lille Landbokommission, blev reformerne hurtigt gennemført. Undersøgelser[1] har vist, at bønderne i området var positivt stemt over for såvel udskiftning som arvefæste. Flere landsbyer blev således udskiftet på bøndernes eget initiativ, inden det offentlige satte sine reformbestræbelser i værk. Derimod varede det meget længere, førend nye dyrkningsmetoder blev indført. De udskiftede og evt. udflyttede bønder ændrede ikke skik og brug, de lod sig lede af »Egnens Brugsmaade«, som den samtidige landøkonom G. Begtrup udtrykte det[2].

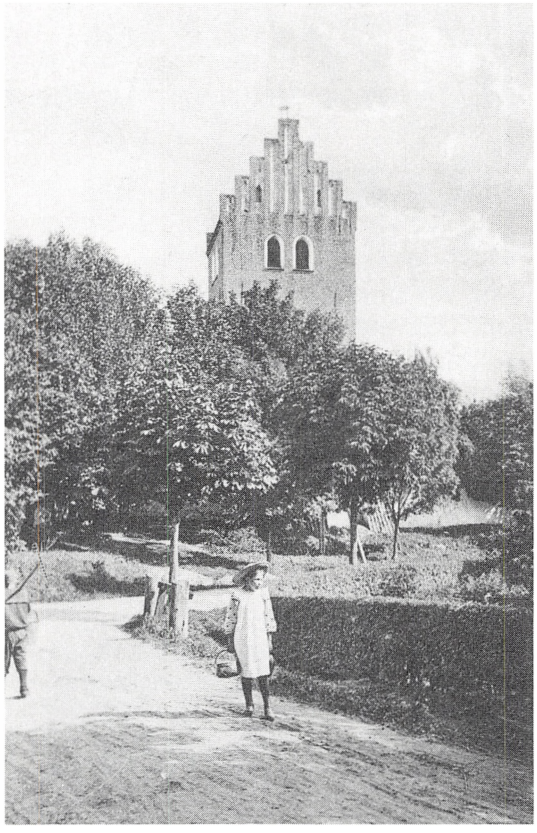

Tikøb kirke blev i sin oprindelige skikkelse bygget i 1200-årene, og var det eneste gudshus i hele Tikøb sogn. Fra nær og fjern i det store sogn gik og kørte kirkefolket til kirken. Byen Tikøb lå centralt for det landbrugsområde, den var kirkeby for, men der var lang transport fra de byer og fiskerlejer, der lå ved kysterne.

Det var først senere generationer, der kom til at udfylde de rammer, reformerne havde givet. Gradvis gik de i gang med nye dyrkningsformer, nye afgrøder og en forbedret husdyrpleje. I løbet af 1800-årene moderniseredes Tikøbegnens landbrug. Ligesom andre steder i landet sluttede bønderne sig sammen i andelsforeninger og landbrugsfaglige foreninger og dannede det organisatoriske grundlag, som dansk landbrug endnu hviler på.

I forbindelse med reformerne blev der på krongodset afsat en husmandslod på hver gårds jord, men det var langt fra nok til det store antal husmænd og landarbejdere, der levede i området. En del af disse fik efterhånden lodder på de gamle overdrevsområder, hvor flere husmandskolonier voksede op og var med til at skabe det bebyggelsesmønster, vi kender i dag.

Meget karakterisktisk for Tikøbegnen var de mange gårde besiddet af »Folk udenfor Bondestanden«. Det var velhavende borgere fra Helsingør, og senere også fra København, der skaffede sig landbrug. Det var en udvikling, der startede før reformtiden, og som har sin nutidige variant i »bylandmænd« og »københavnergårde«. Lystgårdene falder på mange måder udenfor egnens egentlige landbohistorie. De har imidlertid været integreret i den lokale økonomi, idet de gav arbejde til en række af egnens husmands- og landarbejderfamilier. Mange af lystgårdene blev kun benyttet af »Herskabet« som sommeropholdssted. Et egentligt landsted var kun de få beskåret, men mønsteret med at tage »på landet« om sommeren bredte sig også til de grupper, der hverken havde lyst eller evne til at investere i egentlige landbrugsejendomme. Nogle byggede istedet sommervillaer langs kysten, andre lejede sig en sommerlejlighed. Det var især fiskerne langs kysten, der lejede ud til sommergæster, men mange bønder længere inde i landet har også haft deres andel i denne næringsvej. Det år for

Niels Jørgensen, Tinkerup, kaldte sig nybygger. På 40 år lykkedes det ham at opdyrke en gammel overdrevslod.

år stadigt voksende antal sommergæster blev efterhånden også et godt afsætningsmarked for egnens landbrugere. Mange har haft gode biindtægter ved at sælge bær, frugt og grønt til turisterne. En nicheproduktion, der stadig kan kaste lidt af sig.

»Hver plet gør nytte«

Forvandlingen af reformtidens »vilde og rå« landskab til nutidens velplejede Nordøstsjælland skete kun gradvist. Tikøbegnen var tyndt befolket, og det varede mere end 100 år, før de sidste dele af det gamle over-

drev blev opdyrket. Så sent som omkring 1900 kaldte Niels Jørgensen sig »Nybygger«[3]. Han brugte 40 år på opdyrkningen af en overdrevslod, og hans beretning kan give et indtryk af det store arbejde, der ligger bag landskabets forvandling.

Niels Jørgensens jordlod, der var på 32 ½ tdr. land, hvoraf kun 8 tdr. var egentlig agerjord, blev købt i 1876. »Omtrent Halvdelen af hele Arealet henlaa, som det var forladt efter Tørveskær, og alt dette var derfor bevokset med Lyng, Tjørn og Birketræer, hvor der ikke var Sumpe eller Tørvegrave, men alt fandtes vildt og spredt mellem hinanden. Det er muligt, at en Kunstmalers Øje vilde have frydet sig ved Synet af et saadant Buskads af forskellig Slags, men for en »Agrar«, der tænkte paa at fremlokke Korn-eller Roeafgrøder paa samme Sted, saa det just ikke lovende ud«, skriver Niels Jørgensen. Han var født 1850 i Toelt i Asminderød sogn, hvor hans forældre havde en ejendom, og faderen desuden gjorde i tørvesalg. Niels Jørgensen og den kone, han i 1870 havde truffet på en naboejendom, slog sig i de første år igennem ved at sælge tørv og ved de indtægter, de skaffede sig ved salg af husdyrprodukter og den smule korn, der kunne undværes. Niels Jørgensen ville ikke låne penge til grundforbedring, men foretog arbejdet efterhånden som der blev råd: »Naar vi havde haft nogen Indtægt og faaet et lille Overskud, da havde jeg ikke Ro, saasnart der var Tid dertil, før dette var omsat i Arbejde i Mosen – og naar saa Pengene slap op, da maatte Arbejdet indstilles, indtil der paany blev en lille Kapital dertil og saaledes fremdeles.« Han havde i disse perioder op til 2-3 arbejdsmænd til at hjælpe.

Opdyrkningsarbejdet startede med et lyngstykke. Lyngen blev om efteråret høstet med le, og jorden derefter pløjet. Næste forår blev der sået boghvede, men der kom intet op; så måtte der køres jord på. »Inden næste Foraar blev her ret store og gode Kartofler«. Noterede Niels Jørgensen tilfreds.

Petronelle Larsen blev gift med Niels Jørgensen og blev således »nybyggerkone«.

Det næste stykke, han tog fat på, behandlede han på samme måde ved at pløje lyngtuerne ned og køre et godt lag jord på. Dette stykke lod han ligge brak den første sommer. Inden der skulle sås rug på stykket, kørte han gødning på, og så skulle det hele pløjes. Efter al sandsynlighed har Niels Jørgensen haft en bedre plov end reformtidens bønder. Alligevel fik han problemer. Niels Jørgensen beskriver sin afmagt og sit raseri: »Dette Pløjearbejde havde nær oversteget mine kræfter. De sejge Lyng- og

Blomstrende hyld ved Gurre, malet af Th. Lundbye. Sådanne romantiske motiver med endnu ikke opdyrkede arealer har kunstnerne kunnet finde mange af. Det varede flere generationer, før de gamle overdrevsstrækninger var opdyrket.

Græstuer var nemlig endnu ikke forraadnede, og naar Ploven kom på tværs af disse, saa fulgte de undertiden med i hele deres Længde. Jeg vilde nødig opgive det, da Gødningen skulde nedpløjes, men jeg svedte og stønnede og kom til at ryste af Overanstrengelse, skændte på Hestene og gav dem Skylden, Ploven fik ogsaa Skylden. Men«, fortsætter han, »Skylden var min egen, jeg skulde ikke pløje førend Tuerne var forraadnede og prøvede heller aldrig derpaa senere«.

Også med det seje mosegræs kom han galt afsted. »Ploven blev prøvet som den var, men den vilde ikke igennem det sejge Græs, og da den endelig kom igennem dette, saa kunde Hestene ikke trække. Der blev jaget paa, men saa gik Hamlen itu, og

da denne blev erstattet med en anden, gik Seletøjet sig en Tur. Jeg stod og saa haabløst paa det hele, da her var mange Tdr. Land af den Slags. Jeg tænkte dog stadig paa at pløje, tog saa Plovjernene med til Smeden og fik ham til at hamre disse ud saa tynde, at de kunde slibes skarpe, og hver ¼ Dag blev de saa aftagne og kom på Slibestenen«.

Efter flere ganges pløjning skulle et sådant stykke jævnes, for ellers kunne man ikke køre jord på i et ensartet lag. Furerne blev jævnet med hakke og andre håndredskaber.

Således måtte Niels Jørgensen igennem årene udfinde forskellige metoder til at opdyrke sin jord. Han fortsatte ufortrøden og kunne i 1918 med stolthed fortælle, at opdyrkningsarbejdet bortset fra ½ td. land tørveskær var tilendebragt. »Hele det øvrige Areal er nu under Plov eller taget i Brug paa anden Maade, saa hver Plet gør Nytte«.

Og sådan har mange landbrugere kæmpet med opdyrkningen af Tikøbegnen. Reformtidens udflytterbonde og husmændene på overdrevene har på samme måde måttet lære sig den nye jord at kende, førend de kunne aflokke den et udbytte.

Men knap havde de mange små og store landbrugere fået al jord kultiveret, før landbrugsarealerne atter formindskedes. De nye tiders bolig-, vej- og institutionsbyggeri begyndte at brede sig ud over de tidligere marker, og områdets center flyttedes fra det for landbrugerne så centrale Tikøb ud mod Øresundskysten, hvor andre befolkningsgrupper bosatte sig. Som konsekvens af denne udvikling blev Tikøb kommunes administration i 1954 flyttet til Espergærde.

De »lader sig regjere af Egnens Brugsmaade«.

Et af de helt grundliggende spørgsmål i landbohistorien er: Hvordan drev man landbrug?

For de nyere tider kan vi skaffe oplysninger gennem statistikker, indberetninger, interviews m.m. Det kniber mere, når vi når tilbage til reformtiden. Vi ved, at bøndernes hovedafgrøder var byg, rug og havre, og at det nordøstsjællandske bondebrug efter al sandsynlighed lagde megen vægt på den animalske produktion, køer og svin. Men hvordan dyrkedes jorden?

Det er ofte blevet gentaget, at alle landsbyer havde trevangsbrug, dvs. at indmarken, den del af jorden der blev dyrket, var delt i tre vange. Hver af disse vange blev på skift tilsået med byg og rug for derefter at ligge udyrket hen. Havren, der var nødvendig som foder, blev dyrket i en del af indmarken, der ikke var gødet eller i udmarken. Udmarken – overdrevet – fungerede som græsningsområde sammen med brakmarken og – efter høst – stubmarken. Dette dyrkningsmønster kender vi især fra det midtsjællandske bondebrug, der lagde hovedvægten på kornproduktion. Usikkert er det imidlertid, om denne brugsmåde i sin rendyrkede form blev praktiseret i vort område.

En undersøgelse, der tager sit udgangspunkt omkring 100 år før reformerne, viser, at der på det tidspunkt var større variationer. F.eks. havde landsbyerne Horserød, Gurre og Horneby alsædbrug, dvs. at hele bymarken blev tilsået hvert år[4]. Det har formentlig kunnet lade sig gøre, fordi overdrevs- og skovområderne har givet basis for et så stort husdyrhold, at der blev meget animalsk gødning til indmarken. For i tidligere tiders landbrug var mængden af den animalske gødning afgørende for høstudbyttet. »Eng føder Ager«, sagde man. Uden tilstrækkelige græsningsmuligheder for husdyrene fik man ikke gødning nok til de dyrkede marker og dermed et dårligt høstudbytte.

En række af de øvrige landsbyer f.eks. Mørdrup, Tikøb, Plejelt og Havreholm havde ifølge samme undersøgelse deres

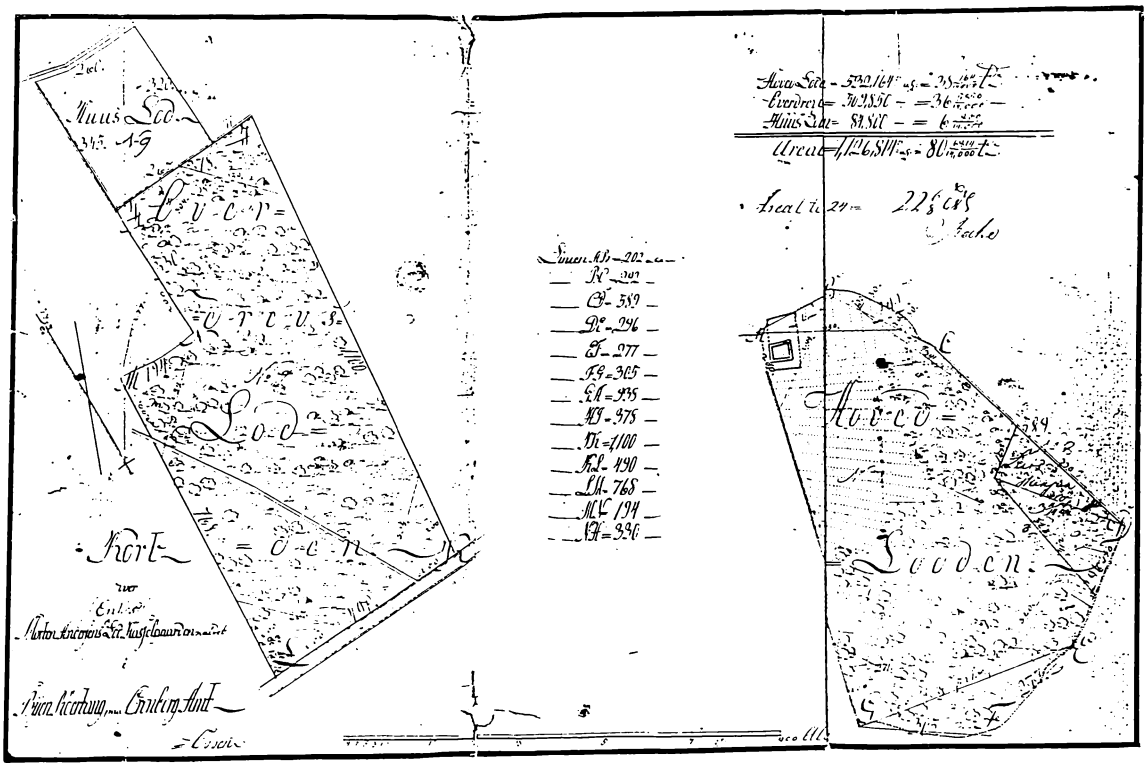

Kort over Hasselgaardens tilliggender efter udskiftningen.

marker inddelt i tre vange. Det er imidlertid ikke nødvendigvis ensbetydende med, at de blev anvendt på den »traditionelle« måde. Andetsteds i Nordøstsjælland[5] er der eksempler på, at en landsby med tre vange brugte den ene vang til høslet, mens den anden lå brak, og kun den sidste blev tilsået med korn. Denne fremgangsmåde løste problemet med at skaffe vinterfoder.

Vi ved endnu ikke, om bønderne på Tikøbegnen har haft lignende variationer over det kendte dyrkningssystem, men vi skal nok forestille os et meget mere uensartet mønster, end vi sædvanligvis gør.

De store overdrevs- og skovstrækninger gav grundlag for et stort ekstensivt husdyrhold. Størstedelen af året gik dyrene ude og fandt selv føden. Kun i de koldeste vintermåneder kom de på stald og måtte fodres. Reformtidens landøkonomiske forfattere var nådeløse i deres kritik af dette nordsjællandske husdyrhold: Nordsjællændernes heste, køer og svin var for små og usle, de holdt alt for mange, og de passede dem ikke ordentligt. Om hestene skrev Begtrup, at den sjællandske bonde lod hestene gå for længe ude om efteråret, inden de kom i stald »... han fodrer dem slet og uordentligt, han strigler dem næsten aldrig. Tidlig om Vaaren jages de ud. Naar de ere for Vogn jages de ofte over Evne, og sidder Bonden i Kroen flere Timer, lader han sine Heste

staae for Vognen og sulte, og ofte uden Dækkener paa, omendskjønt de ere varme. Den sjællandske Bondehest, især i Skovegnene, er liden. Aarsagen hertil er, at de bruges for tidlig baade i Plov og for Vogn, naar de ere kun to Aar gamle; dernæst røgtes og fodres de slet, og i Skovegnen lader man dem endog søge deres Næring i Skovene om Vinteren«[6]. Det stod ifølge landøkonomerne ikke meget bedre til med kvæget eller med svinene: »bøndernes Svin er det mest ødelæggende, som vel kan tænkes. Det første Aar bliver de ikke større end en god Kat, hvorfor de ogsaa maa være tre Aar gamle, før de slagtes«[7]. Klagerne var utallige, og gang på gang nævnes de nordøstsjællandske bønders dårlige og for landøkonomerne at se planløse husdyrhold.

Det er imidlertid spørgsmålet, om denne form for husdyrhold ikke netop var i god samklang med de givne forhold. Da husdyrene selv fandt føden en stor del af året og kun skulle fodres i den koldeste tid, var omkostningerne ved husdyrholdet forholdsvis små, og da husmændene havde græsningsrettigheder på landsbyernes overdrev, kunne også de holde husdyr på denne måde. På grund af overdrevenes størrelse var der næppe strenge begrænsninger for, hvor mange dyr den enkelte kunne sende ud. Til gengæld var der stor risiko for tab. Derfor var det vel en rimelig foranstaltning at have så mange husdyr som muligt, så var der »noget at tage af«.

Hensigten med reformerne var bl.a. at forøge bondebrugenes produktion. Samtidens landøkonomer var ganske klar over, at der skulle nye driftsformer til for at forøge udbyttet. De anbefalede Holstenske kobbelbrug, helbrak, sommerstaldfodring osv. Deres skrifter giver forestillinger om, at bønderne straks efter reformerne ville omlægge driften, men bønderne blev ved med at gøre, som de plejede – blev ved »Egnens Brugsmåde«. Det var imidlertid næppe fordi bønderne var specielt traditionsbundne eller bagstræveriske. I mange tilfælde har det været den eneste udvej. Reformtidens bonde havde nemlig hverken tilstrækkelig viden om de nye driftsformer eller den fornødne kapital til med et slag at ændre landbrugsdriften. Bondebruget skabte ikke sådan et overskud, at der var »råd« til at foretage risikable forsøg. Det var eksistensen, der stod på spil både for dyr og mennesker, hvis der ikke blev produceret tilstrækkeligt hvert år. At få sit udkomme fra jord og husdyr er selv i dag med alle nymodens videnskabelige og tekniske hjælpemidler risikobetonet. År efter år er landbrugene i vejrgudernes og prisændringernes vold: Bliver det en god høst, arter vejret sig, og kan produktionen afsættes til en ordentlig pris?

Landbrugerne på Tikøbegnen drev på grundlag af forfædrenes og egne erfaringer et landbrug, der var tilpasset de lokale vilkår. Dette system kunne ikke lægges om fra dag til dag. Det var svært at få nye produkter indpasset i det gamle driftsmønster. Det gjaldt også kartoffeldyrkning, der ellers var en af de nyere afgrøder, bønderne på Tikøbegnen allerede før reformerne havde kendskab til og nogen erfaring med. Kartoffelhøsten faldt i en i forvejen travl tid. Efter kornhøst skulle jorden tilberedes, så det vigtige brødkorn, rugen, kunne sås. Det betød, at det kunne være svært at finde arbejdskraft til kartoffeloptagningen[8]. Dertil kom problemet med at holde »markfred«, dvs. at holde husdyrene væk fra de dyrkede marker. På Tikøbegnen vedblev bønderne nemlig også efter udskiftningen at »opgive ævred«, dvs. at slippe husdyrene ind på de afhøstede kornmarker. Dette gav et væsentligt fodertilskud, som næppe kunne undværes, men da kartoflerne endnu ikke var høstede, var det svært at holde husdyrene væk fra kartoffelmarkerne, hvor især svinene gjorde megen skade. Forudsætningen for at skabe markfred var ikke alene en bedre hegning, men et andet dyrkningssy-

Tangbjergning på stranden. Bønder i det meste af Tikøb-området har formentlig også i tidligere tid brugt tang som tilskud til den animalske gødning.

stem. Man skulle først skabe mulighed for at dyrke forskellige foderafgrøder, således at det blev unødvendigt at lade husdyrene strejfe om og selv finde føden. I samme takt som den egentlige foderproduktion voksede, skete da også en gradvis overgang fra det ekstensive husdyrbrug til et mere moderne og arbejdskrævende husdyrhold. Den enkelte landbruger har antagelig prøvet sig frem og kun foretaget små ændringer ad gangen, således at eksistensen ikke blev sat på spil. Der var ingen patentløsning på, hvorledes det nye landbrug skulle være, og da Sarauw i 1820'rne skulle finde den almindeligste dyrkningsmetode, måtte han da også opgive. Der var ikke noget fast mønster: »Ustadighed er det herskende«[9], hvilket næppe kan undre – kun en god menneskealder efter den totale opbrydning af et gammelt landbrugssystem.

Dagligliv

Hvis vi skal have et billede af landbrugernes vilkår, er det nødvendigt at vide noget om, hvorledes de skaffede sig det daglige brød. Hvad levede de forskellige grupper, gårdbrugere, tjenestefolk, husfolk af, hvordan fik de deres udkomme?

Gårdbrugere

Det førindustrielle gårdbrug var anlagt på en høj grad af selvforsyning. Gårdens beboere producerede størsteparten af, hvad der behøvedes af mad, klæder, lys, varme, foder m.m. Gårdens drift var således et kredsløb. Dette kredsløb var imidlertid ikke lukket. Der skulle produceres et overskud udover husholdets egne behov. Dels skulle der

betales forskellige afgifter, og dels var der en række fornødenheder, der skulle købes udefra. En del af gårdens produktion skulle altså afsættes. Den egentlige landbrugsproduktions vigtigste varegrupper var korn og kød. Dertil kom æg, fjerkræ og i sommertiden smør samt i tiden omkring Sct. Hans en del lam. Tikøbegnens bønder afsatte deres varer på de nærliggende købstæders torve. Helsingør med det store indbyggerantal må have aftaget en del. Imidlertid klages der omkring 1820'rne over priserne. De var for lave i Helsingør, for købmændene var gode til at holde dem nede[10]. Tikøbbønderne har da formentlig også søgt at afsætte deres varer i de andre købstæder, mens de i almindelighed ikke afsatte hverken korn eller kød på Sjællands største marked, København.

Bønderne leverede imidlertid ikke kun det, vi i dag forstår ved landbrugsprodukter. Deres produktion var meget vidt forgrenet og omfattede alt det, der var lokale forudsætninger for at fremstille. F.eks. var mange bønder på Tikøbegnen ved udstykningen kommet i besiddelse af gode tørvestykker. De solgte tørv til bl.a. Helsingør og Hellebæk. Sædvanligvis antager man, at de boede for langt fra København til, at det kunne betale sig at deltage i tørvehandel der. Det kan dog ikke ganske udelukkes, at en sådan handel alligevel har fundet sted: Umiddelbart syd for Tikøb sogns grænser – i Asminderød – var der en livlig tørveproduktion. Tørvene blev udskibet over Humlebæk og solgt i København. Det er ikke usandsynligt, at Tikøbbønderne også deltog i denne trafik.

I det hele taget er det vigtigt at holde sig for øje, at den førindustrielle bondeproduktion var meget bredere og mindre specialiseret end senere tiders.

Samtidens skribenter var mest interesserede i det egentlige landbrug. De mente, at de forskellige binæringer fik bonden til at forsømme landbruget. Derfor er det svært ud fra deres skrifter at finde et dækkende billede af bondeøkonomien og om, hvad bønderne producerede og solgte ud over landbrugsvarerne. Med hvilken vægt indgik de forskellige gøremål i økonomien og i årets arbejdsgang? De bedste kilder til den slags oplysninger er dag- og regnskabsbøger for det enkelte brug. Desværre er der endnu ikke registreret sådant materiale for Tikøbegnens vedkommende, men når og hvis det kommer for dagen, vil vi højst sandsynlig finde et meget differentieret erhvervsgrundlag.

Nøjere undersøgelser vil antagelig også vise, at de gamle bønder har været raske til at udnytte givne muligheder for afsætning og fortjeneste. En overlevering fortæller således om bønder på de sandede jorder ved Bidstrup, der tjente sig en formue under Napoleonskrigene: »... alt spiseligt blev godt betalt, man solgte Æg, Smør, Gæs, Flæsk og frem for alt Pindebrænde og reelt Tørv til Skibene i Sundet«. Hornbækfiskerne sejlede det ud, »og saa blev det til mange Mark og Skilling«[11]. Nu kan historien og fortjenesten være blevet »bedre« i årenes løb, men beretningen kan stå som eksempel på en del af bondeøkonomien, som den sjældent optræder i de officielle kilder.

Tyende

Arbejdet på gårdene krævede mange hænder. Gårdens beboere omfattede derfor, foruden bondens familie som regel også et antal tjenestefolk. De boede alle på gården og indgik i det, man kalder gårdens hushold. I særlig travle perioder tilkaldtes husmandsfamilier som ekstra arbejdskraft. Ofte var det den samme husmandsfamilie, der var fast tilknyttet en bestemt gård. Mens de arbejdede på gården, fik de i reglen kost, men de boede hjemme og indgik altså ikke som tjenestefolkene i gårdens hushold.

I Danmark er vi så heldige, at vi har ret

Hele gårdens arbejdsstyrke opstillet foran gården.

tidlige folketællinger, der regnes for at være rimeligt pålidelige. I dem kan man se, hvor mange og hvem der boede i hver gård og hus. Her optræder gårdens tjenestefolk, men ikke den løse arbejdskraft.

På en gård i Plejelt viser folketællingen fra 1787 et hushold, der omfattede 10 personer, hvoraf 2 var tjenestefolk:

Christen Hansen, 40, gårdmand, bonde
Bente Jørgens Datter, 36, madmor
Hans, 12, deres barn
Bodil, 7, deres barn
Karen, 4, deres barn
Jens, 1, deres barn
Poul Hansen, 20, } antagelig
Margrethe Pouls Datter, 21, } tjenestefolk
Kirsten Kristensdatter, 76, enke, mandens mor.

Antallet af tjenestefolk på en gård svingede, alt efter hvor meget arbejde gårdbrugerfamilien selv kunne yde. Mens børnene var så små, at de ikke kunne hjælpe til, skulle der måske antages en ekstra pige. Senere blev børnene i stand til at deltage i arbejdet og kunne måske gå i stedet for en tjenestekarl eller pige. Idet tjenestefolkene

indgik i gårdens hushold fik de kost og logi, hvilket var en ikke ringe del af lønnen. Derudover fik de pengeløn og naturalieydelser, især i form af tøj. Uld og hør samt forarbejdningen af den indgik i forvejen i gårdens produktion. I tidens løb blev denne imidlertid mindre indrettet på selvforsyning, og en række produkter blev i stedet købt. På samme måde fik tjenestefolkene efterhånden hovedsagelig pengeløn, men naturalieydelserne forekom dog stadig. I 1880 får Karen Hendrigsen således 49 kr. + 1 pund uld i løn for et halvt års tjeneste hos Otto Peder Mathiasen, Borsholm[12].

Sædvanligvis var det kun en kortere fase i livet at »være ude at tjene« – en periode inden de unge stiftede egen familie. For mange tjenestefolk blev det imidlertid af den ene eller den anden grund alligevel en livslang status. Ofte fik disse gamle tjenestefolk lov at blive på gården, også efter de var holdt op med at være en egentlig arbejdskraft. Noget kunne de vel altid gøre til gengæld for kosten. Andre lykkedes det at

Tørveskæring vedblev at være et betydningsfuldt indslag i økonomien. Tørvene brugtes dels til eget forbrug og dels til salg. (Mørdrup o. 1920'rne).

skaffe sig en anden bolig, og så måtte de gå ud og arbejde, hvor der var brug for dem. Gamle Stine i Mørdrup havde i 1880'erne arbejdet så længe for Per Hansen »Damgaarden«, at hun blev kaldt »Stine, Per Hansen«. Den gamle tjenestepige klarede så nogenlunde dagen og vejen ved arbejde og almisser fra bønderne. En samtidig beretter: »Hun boede i en lille Lejlighed med Stue, Kammer og Køkken, der samtidigt var entre. Stine måtte klare sig selv. Der var ikke noget, der hed Aldersrente. Hvis man ikke selv kunne tjene Føden, måtte man ud med Posen, og det var der jo mange, der ikke kunde faa sig selv til. Saa var der jo ogsaa »Grødslottet«, som man kaldte Fattighuset, men der vilde de Gamle nødig op.

Stine gik meget til Haande hos Lars Petersen på »Bybjerggaard«. Marie, Lars Peers, hans Kone, var fra »Damgaarden«, saa hun har vel kendt Stine fra sine Børneaar. Der skulde jo ikke saa meget til for at et gammelt Menneske lige skulde faa det Allernødvendigste. Brændsel blev hentet i Skoven. Grene, som faldt ned fra Træerne, blev i løbet af Sommeren samlet sammen og baaret hjem på Ryggen. Det var Vinterbrændsel. Stræng Vinter var gamle Folks Skræk, jeg har hørt flere sige, at de vilde hellere sulte end fryse. Klæderne var ikke det værste, det, man havde, var hjemmevævet, det varede i Aarevis. Ved Dødsfald blev ogsaa mange Gange den Afdødes Tøj givet til Trængende. Men Maden skulde jo til daglig. Hvem der kunde hjælpe lidt til paa en Gaard klarede sig bedst. De havde Kosten den Dag de var der, og der blev jo aldrig spist op, saa der vankede ogsaa noget med Hjem. Paa en Gaard var der jo altid brug for Hjælp. I Høsten, paa Tørvemosen. Der var Faareklipning, Slagtning, Kartoffeloptagning og meget andet. Mælken blev ikke solgt, man kærnede Smør og lavede Ost. Det betød heller ikke stort fordi der blev givet en Krukke Mælk væk. Jeg har mange Gange set gamle Stine med Mælkekrukken, en rødglaseret Krukke med Ører i begge Sider, en Snor omviklet med Tøj som Hank til at bære i, og en gammel Tallerken med Skaar i begge sider saa det passede som Laag.

Vi ved ikke hvem, der er fotograferet med risknippet på ryggen. Men hun har kun været en af de mange, der sankede risbrænde.

Klædedragten var altid den samme, et Tørklæde om Hovedet, Liv og Nederdel af graat Stof, et uldent Tørklæde eller Sjal bundet om Ryggen og Træsko paa Fødderne. Hun var høj og ret kraftig, Gangen langsom og tung, Ansigtstrækkene lidt grove og

haarde, men hendes Liv havde nok heller ikke været en Dans paa Roser. Værst var det for enlige Gamle naar de blev syge. Jeg husker at vores Pige engang kom med Mad til hende, det var om Vinteren, det var Grisesylte, og da hun saa det, udbrød hun glædestraalende »og der er Rødbeder med«, saa lidt behøvedes for at bringe lidt Solskin ind i en ellers graa og trist Tilværelse.

Stine havde en Myrte, det var et helt lille Træ med Stamme og Krone. Det blev plejet og passet paa alle Maader. Flere unge Piger havde i Tidens Løb faaet Kviste af det til Brudekrans. Men en Vinter bragte hun det op til os, og bad min Moder om at passe det, hun var bange for at hun ikke skulde kunde bevare det i Vinterkulden. Da hun saa en Dag i Foraaret kom for at se til sit Træ, og saa at det havde Masser af friske grønne Skud, udbrød hun glad »Aah, maa jeg faa det med mig Hjem«. Det kan man vel sige var at kunde glæde sig over smaa Ting«[13].

Husmænd

Landboreformernes fædre så i første række husmændene som en arbejdskraftreserve for gårdbrugerne og de store jordbesiddere. Som V.A. Hansen, penneører for Den lille Landbokommission, udtrykte det: »Ved adskillige Lejligheder, men især i Høe- og Kornhøst samt i Sygdoms Tilfælde kan Gaardmanden trænge til Hjelp af flere Folk end af dem, som han behøver at holde hele Aaret igjennem i hans Tjeneste; i alle slige Tilfælde maae han altsaa være glad ved at kunne faae Huusmænd til Leje, men skal disse Folk være til, saa maae der ogsaa sørges for, at de kan leve og bestaae. Huusmændene bør altsaa understøttes, ej allene for deres egen og for Statens, men endog for Bondens Skyld... fordi de ere til, og det følgeligen vilde være grusom, at udsætte dem med Familier for Mangel og Elendighed, ja Maaskee tilsidst for Undergang, især på saadanne Tider og Stæder, hvor Bønderne mueligen mindre end forhen vilde bruge deres Tjeneste«[14].

Ud fra sådanne betragtninger blev der i kommissionens område afsat en huslod på hver gårds jord, en del huslodder på overdrevsjorderne, ligesom der blev oprettet huse i nogle af de udflyttede gårdes sted. I 1830 gjorde Sarauw status over, hvorledes det var gået for disse husbeboere. Han mente, at husmanden på bondens jord var »Almuens lykkeligeste« – hvis vel at mærke han var »arbejdsom«, dvs. at han kunne udfylde pladsen som løsere medhjælp hos bonden.

I meget positive vendinger beskriver Sarauw, hvorledes husmanden skiftevis arbejdede på sin egen og på bondens jord: »han tjener Bonden som Sommerkarl og Tærsker den største Deel af Aaret, erhverver sig derved Føde, Klæder, Penge, Ildebrændsel og sin lille gode Jordlods Drift, foruden alle de Kjørseler, han behøver, og ofte et Læs Hø desforuden. Derhos har han dog Tid nok tilovers til at kunne foretage Eet og Andet til sin Jordlods Forbedring, Tid nok til Husets Vedligeholdelse, ja der, hvor han som oftest først Træder i Tjeneste St. Hans Dag, har han netop i den Tid, hvor paa mange Steder gives den bedste Fortjeneste for Arbejdsmanden, Lejlighed til at erhverve sig en samlet Skilling allerede i Forveien«[15]. Sarauw omtaler også husmændene på overdrevslodderne. De forsøgte at opretholde et fuldstændigt landbrug, som gårdbrugernes, bare i mindre målestok. Helst ville de således foruden koen, fårene, fjerkræet også holde heste, men udkommet af jordlodderne var ikke stort nok til hestehold, så mange klarede sig kun kummerligt igennem.

Alle husmændene, både dem på »bondens jord« og dem på overdrevslodderne, måtte have forskellige erhverv ved siden af det lille landbrug. De kunne være daglejere, arbejde for skovvæsenet, for bønderne eller for nogle af byfolkene, der havde gårde.

Husbonden kaldet »Svenske Peter«, slår skærver for gårdejer Henning Jensen, Bybjeggaard i Mørdrup ca. 1920.

En vigtig indtægtskilde for mange husmandsfamilier på Tikøbegnen var også salget af nødder og bær indsamlet på overdrev og i skovene. Fremstilling og salg af koste var ligeledes et egnstypisk produkt. De blev lavet af råmaterialer fra skovene og kunne skaffe husmandsfamilierne brød på bordet. Andre husmænd specialiserede sig i forskellige tjenesteydelser som f.eks. transport, brøndgravning m.v. Blandt de husmænd, der klarede sig bedst, var de, der drev et landhåndværk; hjulmand, træskomager, væver osv.

Husmandsgruppen levede under langt mere forskelligartede forhold, end en sammenligning mellem deres forholdsvis ensartede jordlodder lader ane. Selvom nogle husmandsfamilier kunne holde en god indtjening, var de fleste dog væsentlig ringere stillet end gårdbrugerne, og landboreformerne skabte en skillelinie mellem gårdfolk og husfolk. Før arvefæstet og selvejet var det nemlig ikke ualmindeligt, at en ung familie, der startede med et husmandssted, senere kunne fæste en gård, eller at gårdfolk, der ikke klarede sig så godt, kunne få et hus i fæste istedet. Med reformerne blev situationen fastlåst. Det var jo netop hen-

sigten med arvefæstet, at gårdbrugeren skulle investere i forbedringer på gården i forvisning om, at det ville komme hans egne børn til gode. Da det således var de samme familier, der blev siddende på gården, opstod et større skel mellem gårdmandsfamilierne og »de andre«. Et skel, der dog muligvis blev noget opblødt, efterhånden som flere gårdmandsbørn måtte lade sig nøje med husmandsbrug.

Det antal huslodder, der blev afsat ved udskiftningen, var langt fra nok til den i forvejen relativt store husmands- og landarbejderbefolkning, en gruppe der med befolkningstilvæksten voksede stærkt i antal. I årenes løb kom der derfor stadig flere husmandslodder til. Mange gårdbrugere, der ved reformerne havde fået ret til at sælge dele af gårdens tilliggender fra, solgte en eller flere huslodder, eller de lejede jord ud til husbyggere. Loddernes størrelse var meget varierede, og der kom flere jordløse huse til. I disse familier måtte alle indtægter komme fra at arbejde ude.

Husbeboerne arbejdede med meget forskelligt for at skaffe det daglige brød. En beretning i Flynderupgård Museets arkiv giver et indtryk af, hvorledes et ægtepar i et jordløst hus i Mørdrup klarede sig i 1880'erne. Om manden fortælles der: »Manden hed Peter Hansen, kaldet »Svenske Peter«. Han var en flittig Arbejder, han havde vist altid Arbejde, men der var jo det med Snapsen. Den kunde jo daarlig undværes, og han taalte ikke ret meget. Naar han saa havde faaet lidt rigeligt, var han lidt dristig i Munden, fortalte lidt for kaade Historier, saa »Karlene de grinte og Pigerne løb væk«, som Christian Winther siger. Han var meget dygtig til hørbrydning, der var ingen der kunde bryde en Lok som han. Der blev sagt, at naar han havde været forskellige Steder og hjulpet til, var der nogle der sagde, at nu vilde de ikke have Svenske Peter mer, de vilde ikke høre på hans Snak. Men naar Tiden kom, at Hørren skulde behandles, sendte de Bud efter ham alligevel. Jeg husker ham godt. Han havde, hvad der ikke var saa sjældent den Gang, tynde Guldringe i Ørerne, og saa havde han rødrandede, rindende Øjne, og det var særlig slemt med Øjnene, naar der var nydt lidt rigeligt med Snapse, saa blev det til en stille Graad. Men Svenske Peter var saamænd en skikkelig Mand, der var intet Ondt i ham. Hans Kone, Ane Svenske Peter, var en rask Kone, meget flittig og utrolig haardfør, hun malkede på »Sindshvile«, det var et strengt Job om Vinteren, der er et godt Stykke Vej dertil, og det skulde være tidlig om Morgenen, for Mælken skulde køres med Hestevogn til Helsingør, og forhandles ved Dørene ret tidlig på Formiddagen. Naar hun gik hjem fra Malkningen, gik hun ind i Nyrup Hegn og sankede Brænde, hun kunde komme ud fra Skoven med et lille Enspænderlæs på Ryggen. Det kunde være ret lange Grene Brændekonerne kom med, naar de mødte en Vogn, måtte de gaa ud til Grøftekanten og stille sig med Ryggen mod Grøften, saa Brændebyrden blev paa langs med Vejen, ellers kunde et Køretøj ikke passere dem. Og saa var hun Kagekone, gik til Helsingør med et Aag på Ryggen med to store Kurve og hentede Hvedebrød og Kager.«

»Ane Svenske Peter havde et meget kolerisk Temperament, var meget Lunefuld. Den ene Dag kunde hun være saa, at hun ikke vidste alt det gode hun vilde gøre os, og til Tider kunde vi ikke komme hende nær, men vi kendte hende, og der var aldrig noget graverende mellem hende og os. Men meget haardfør var hun, engang mødte min Moder og jeg hende, hun var ude paa sin Runde med Hvedebrød. Hun havde en hurtig Gang med meget raske og nervøse Bevægelser. Det var Snestorm og der laa Driver på Vejen og hun gik på Strømpesokker. Men min gode Kone, sagde min Moder, De har jo ingen Sko paa, det kan da ikke gaa, De kan jo blive syg. Aah, hvad, sagde hun, jeg har to par Strømper paa. Jo, de gamle

Husmand og landarbejder Lars Andersen i sin stue. Den pyntelige indretning vidner om, at han og hans kone i årenes løb havde tjent til mere end dagen og vejen.

sig ikke kue af noget, der skulde meget til før de gav op, men de var ogsaa vokset op i en Tid, hvor man satte en Ære i at kunne klare sig selv. Ægteparret Peter Hansen købte Tomten hvor Skræder Jens Larsens Hus havde ligget, og byggede det Hus der ligger der nu. Der boede de til deres Død«[16].

Også i vort århundrede var det nødvendigt for husbeboerne at have flere forskellige indtægtskilder for således at kunne sikre familien. Lars Andersen, født i 1848, havde i et langt liv et lille sted på Nørregårdsvej. Han havde tre væve og tre væversker ansat. De vævede grove lagner og lignende til salg. Selv gik Lars Andersen på tørvearbejde. På stedet holdt de bl.a. høns, og Lars Andersens kone gik til Helsingør og solgte æg. For ikke at spilde tiden undervejs strikkede hun, og »hun havde altid »strukket« et par strømper når hun kom hjem«. Lars Andersen klarede sig godt og var i stand til at købe et lille sted i Borsholm til datteren og svigersønnen. Huset lå i Strædet. På den ene side af vejen lå arbejdshuse, der hørte til to store gårde. På den anden side af vejen lå selvejerhusene.

Da svigersønnen døde, flyttede Lars Andersen ind til datteren og hendes 8 børn.

Alle 10 måtte arbejde for at det hele skulle løbe rundt. Den gamle morfar, der i princippet var »pensionist«, passede et par landliggerhaver. Hans datter var fast malkekone på den nærliggende Borsholmgaard. Alle børnene arbejdede ligeledes på et tidspunkt i deres barn- og ungdom på den store gård. En lille dreng kunne f.eks. plukke frugt i den store have, og når han var større, kunne han komme rigtig i tjeneste som karl. Nogle af døtrene kom i huset på Borsholmgaard og andre større gårde, så de lærte husholdning. De lidt ældre døtre arbejdede på traktørstedet ved Julebæk. Alle børnene kom godt i vej, og det er ikke mindet om det hårde arbejde, der står stærkest i erindringen. Det er derimod de glade aftener i en lille stue. Familiens døtre tiltrak nemlig mange karle fra Borsholmgaard, og der var ofte et muntert leben ved bordet, hvor de unge mennesker legede gamle og nye lege.

»Folk udenfor Bondestanden«

I 1777 skriver Nikolay Jonge om Tikøb sogn: »Denne Egn er meget behagelig baade formedelst Udsigten til Stranden og Sundet, hvor Skibene daglig i Mængde passere forbi til Nord- og Østersøen, saa og af den store Skov, hvori er den kongelige Vildbane, saa og mange Skov- og Jagtveie«[17]. Disse omgivelser tiltalte i høj grad købstadsfolk, og mange erhvervede sig landsteder eller lystgårde i området. De blev især benyttet som sommeropholdssted for de borgerlige familier, og skulle ikke tjene til at skaffe det daglige brød til ejerfamilien. Flere af Helsingørs velhavende borgerlige familier, ikke mindst de mange udenlandske familier, besad allerede før reformerne gårde i Tikøb. Senere fulgte det københavnske borgerskab eksemplet. De, der ikke havde ressourcer til et egentligt landsted, anskaffede en bondegård. De mente, som en samtidig udtrykte det, at kunne forene det nyttige med det behagelige, idet gårdens drift kunne give en indtægt, og således medvirke til, at familien kunne få et sommeropholdssted uden de helt store økonomiske omkostninger. Selv der, hvor en sådan gård tidligere havde givet udkommet for en bondefamilie og tjenestefolk, kunne det imidlertid knibe for de nye ejere at få gårdens drift til at løbe rundt. Årsagen lå netop i, at de var »folk udenfor bondestanden«; de havde en helt anden livsstil, som gården ikke kunne bære.

Gregers Begtrup gav omkring 1800 en beskrivelse af, hvilket merforbrug de borgerlige gårdejere havde i forhold til en bondefamilie. Først og fremmest købte de ofte dyrt, dernæst ønskede borgeren sædvanligvis et bedre og større stuehus end det eksisterende. Da det var utænkeligt, at købstadsfamilien selv deltog i arbejdet, måtte de have ansatte til at udføre det arbejde, bondens familie selv ville have udført. Hertil kom, at de ofte ønskede at have et par rigtige køreheste til ejerens brug, en kusk, en gartner m.v.[18].

Selvom mange af disse gårde ikke gav ejerne det daglige brød, var de alligevel en væsentlig faktor i egnens landboliv. Der var arbejdspladser på sådanne gårde, og derved bidrog de til egnens økonomi. Det var i endnu højere grad gældende for de byfolk, der slog flere gårde sammen og derved skabte virkelig store bedrifter med en række tjenestefolk og tilknyttede husmandsfamilier. Disse store brug kunne give overskud nok til ejernes fornødenheder og ofte også til en overordentlig præsentabel hovedbygning. Livet omkring sådan en stor gård kunne ligne tidligere tiders godser, hvor enhver kendte sin plads. Så sent som i 1920'rne så ejeren af Borsholmgaard f.eks. gerne, at de unge mennesker tog huen af og bukkede for ham. Hvis de gjorde det, kunne der vanke en krone.

Det er klart, at lystgårdene i større eller mindre omfang har haft en vis økonomisk indflydelse i lokalsamfundet. Det er imidlertid et spørgsmål, om de også havde land-

brugsteknisk indflydelse. Mange af reformtidens »bylandmænd« lod deres gårde drive efter helt andre dyrkningsmetoder end egnens bønder. Det gjaldt ikke mindst de engelske og skotske borgere fra Helsingør. Reformtidens forfattere havde et vågent øje for, at disse forgangsmænd kunne være et godt eksempel for bondebruget, både hvad dyrkningsmetoder og redskaber angik. Nutidige kulturhistorikere er imidlertid mere tvivlende. Hvor det har været muligt at undersøge, hvad der har påvirket bønderne til at tage nye ideer op, har det vist sig, at det har været standsfæller, der har været forbilledet. Det har kun sjældent været »herskaberne«, der er blevet efterlignet.

Flynderupgård er èn af de gårde, ejet af folk uden for bondestanden, der var så karakteristisk for egnen. Fra begyndelsen af 1800-årene har den været i borgerlige ejeres besiddelse. 1835 blev grundstenen til den nuværende hovedbygning lagt. Bygningen var grundmuret og tækket med strå. Den var efter herskabsboligers skik indrettet med køkken i kælderen. De næste ejere byggede videre på hovedbygningen. Den blev forhøjet og fik lagt tegltag. i 1915 fik hovedbygningen det udseende den har nu, med den store hall og den flotte trappe.

Det er som sagt et uløst spørgsmål, hvordan Tikøbegnens bønder har set på de »fremmedes« landbrug. Foreløbig må vi lade os nøje med at vide, at de stort set dagligt har haft disse »bylandmænds« drift for øje. At de mange bylandmænd og landliggere har haft en stor betydning for egnens udvikling som helhed, er der derimod næppe tvivl om. De må ses som forgængere og årsag til den prestige, der har stået omkring at have bopæl i netop denne egn. Derved blev grundlaget for nutidens store boligområder skabt.

Boligerne

Mens dagligdagens store og små begivenheder kun sporadisk er overleveret, ved vi langt mere om de fysiske rammer: Bygningerne, husene og gårdene som livet foregik i. Den traditionelle byggemåde var lerklinet bindingsværk med stråtag. Materialerne stammede fra den omgivende natur. På trods af de store skovstrækninger var det nordsjællandske bindingsværk meget fattigt på træ, idet bønderne ikke havde fri adgang til skovens tømmer. Reformerne ændrede ikke på hverken byggemåde eller indretning. De gårde, der ikke flyttede ud, forblev som de var, som f.eks. Hasselgård i Rørtang. Da den blev brandforsikret, blev der foretaget et syn, hvis beretning giver os et indblik i gårdens indretning. Som almindeligt på de gamle gårde, lå stuehuset i den firlængede gård mod nord. Da der formentlig efter sædvanen kun har været vinduer ud mod gårdspladsen, har huset så at sige vendt ryggen mod det kolde nord og ladet sollyset komme ind fra syd.

Stuehusenes center var den store åbne skorsten, hvor der foruden ildstedsbænken var indfyring til bageovnen, gruekedel og ikke mindst til bilæggerovnen, der varmede stuen op. På den ene side af skorstensfaget lå bryggerset, på den anden side stuen, der var eneste rum, der kunne opvarmes. Stuen var det daglige opholds- og arbejdsrum samt sovested for de fleste af gårdens beboere. Gik man videre gennem huset, passerede man nogle steder et kammer, førend man nåede husets sidste rum, storstuen. Den blev ikke brugt til daglig. Her stod kister og skabe og en ekstra seng. Når stuen skulle bruges til større sammenkomster, blev den ryddet.

Husmandsstedernes huse var bygget over samme læst som gårdenes stuehuse, kun var de mindre. Der var ingen storstue og dimensionerne var væsentlig mindre. Oftest var der en stue, et kammer og et lille køkken ved skorstenen. I nogle af husene var der en lille stald i den ene ende af huset. Andre havde et egentligt udhus med stald, tørverum m.v.

Udflyttergårdene blev bygget stort set som de gamle gårde i landsbyerne, idet materialerne for en stor del var genbrug fra de oprindelige bygninger. Den lille Landbokommissions folk søgte ikke at ændre på bøndernes traditionelle byggeri. Dog foreskrev den, at de nyopførte udflyttergårde burde have stuelængen mod syd og have vinduer i begge sider. Og hvis bønderne følte sig utrygge ved at have vinduer på gårdens ydersider, måtte de sætte jernstænger for vinduerne! Det kan forekomme at være en meget lille ændring, men mon ikke de gamle har følt det som en stor forandring med alt det lys, der pludselig skinnede ind fra begge sider.

I løbet af 1800-tallets sidste halvdel skulle der dog ske meget mere markante nyskabelser i gårdenes indretning. Resultatet af disse ændringer er blevet kaldt det »urbaniserede bondehjem«, idet bønderne (og senere husmændene) efterhånden fik en boligstil, der mindede om borgernes. Det var en kompliceret og langvarig proces, der ikke skal omtales nøjere her. Det væsentligste var imidlertid den funktionsopdeling, der skete: Hvor stuen før var fælles opholds-, arbejds- og soverum for en stor del af gårdens folk, fik gården nu flere rum med

mere specielle funktioner. Gårdmandsfamilien fik f.eks. privat soveværelse, tjenestefolkene fik deres egen borgerstue til at spise og opholde sig i, og der blev ofte indrettet en fin stue foruden den gamle storstue. Gradvis ændredes også indboet. De nye møbler, der blev anskaffet, var som byborgerskabets i mørkt poleret træ med plydsbetræk. Møblementet i den ny fine stue bestod ofte af sofa, bord og stole. I den gamle opholdsstue beholdt man dog længe det gamle møblement – de nymodens møbler kunne nemlig ikke tåle det arbejde, der stadig foregik i stuen. Det var »andelstidens« selvbevidste bondefamilie, der nu havde økonomi til at indrette deres boliger som enhvert andet velsitueret samfundsmedlem.

Det var også en forbedret økonomi, der var baggrund for at opfylde et krav om en selvstændig bolig for de gamle, der gik på aftægt. En betingelse, der ofte blev stillet i forbindelse med generationsskiftet. Således som f.eks. Morten Svendsen gjorde det i 1883:

»Jeg Morten Svendsen forbeholder mig for min Levetid fri Bolig i en Lejlighed, der indrettes efter min Anvisning på Kjøbernes Bekostning i 3 Fag af Kostaldslængen, der hvor denne støder til Stuehuslængen, i Lejligheden skal være Kakkelovn og i Kjøkkenet Komfur, hvilke ligeledes anskaffes for Kjøbernes Regning efter min Anvisning. Den ind- og udvendige Vedligeholdelse af denne Lejlighed saa at den altid er i god Stand paahviler Kjøberen og fremtidige Ejere af Hasselgaard«[20].

Byggeteknik

I det store og hele har bygningsteknikken i Tikøbområdet ikke været anderledes eller har udviklet sig på anden måde end på Sjælland som helhed. Bindingsværket var oprindeligt fremherskende. Efterhånden blev lerklining udskiftet med teglsten, og ved nybyggeri begyndte man fra sidste halvdel af 1800-årene at gå over til grundmurede bygninger.

I Tikøbområdet og Nordsjælland som sådan har man imidlertid haft mange bygninger opført på en helt anden måde: Lerstampede huse, piséhuse. Hele muren blev opført af ler, der blev stampet fast sammen i en aflang bræddekasse, der fungerede som »støbe«-form under opførelsen af muren. Når leret eller lerjorden var stampet godt sammen, fjernedes kassen, blev flyttet ovenpå det færdige stykke af muren, atter fyldt med ler, der igen blev stampet. Således blev hele huset opført. De ca. 50 cm tykke lervægge, der derved fremkom, udgjorde den bærende konstruktion. Der står endnu en del af disse bygninger. Ved et flygtigt øjekast bemærker man imidlertid kun sjældent den anderledes bygningsmåde.

Arkitekten Svend Risom, der har foretaget en registrering af lerhuse har fundet ikke mindre end 544 huse og 190 gårde i Lynge-Kronborg herred. Ifølge hans tabeller strækker perioden, hvori man opførte denne type bygninger, sig fra 1790'erne til 1860'erne. Det er imidlertid fra årene 1830 til 1857 størsteparten blev opført[21]. Hvorfor der er så forholdsvis mange af denne type bygninger i Nordsjælland, vides ikke med sikkerhed. Det er åbenbart, at mange ledende personer har været fortalere for denne bygningsmetode. Ikke mindst fordi man derved sparede på skovens tømmer, og husene var mere brandsikre end bindingsværkshusene. Men hvem lod den type huse bygge, og hvordan havde de fået kendskab til den fremmedartede byggemåde?

Det er ikke muligt hverken ud fra Svend Risoms tabeller eller ved stikprøver i forsikringsarkivalierne at konstatere, hvem der har ladet flertallet af lerhusene opføre. Det vil kræve en mere minutiøs gennemgang af arkivalierne. Det er imidlertid interessant, at mange af de tidligt opførte lerhuse, som Svend Risom har fundet i brandforsikringsarkivalierne, er opført eller besiddet af de

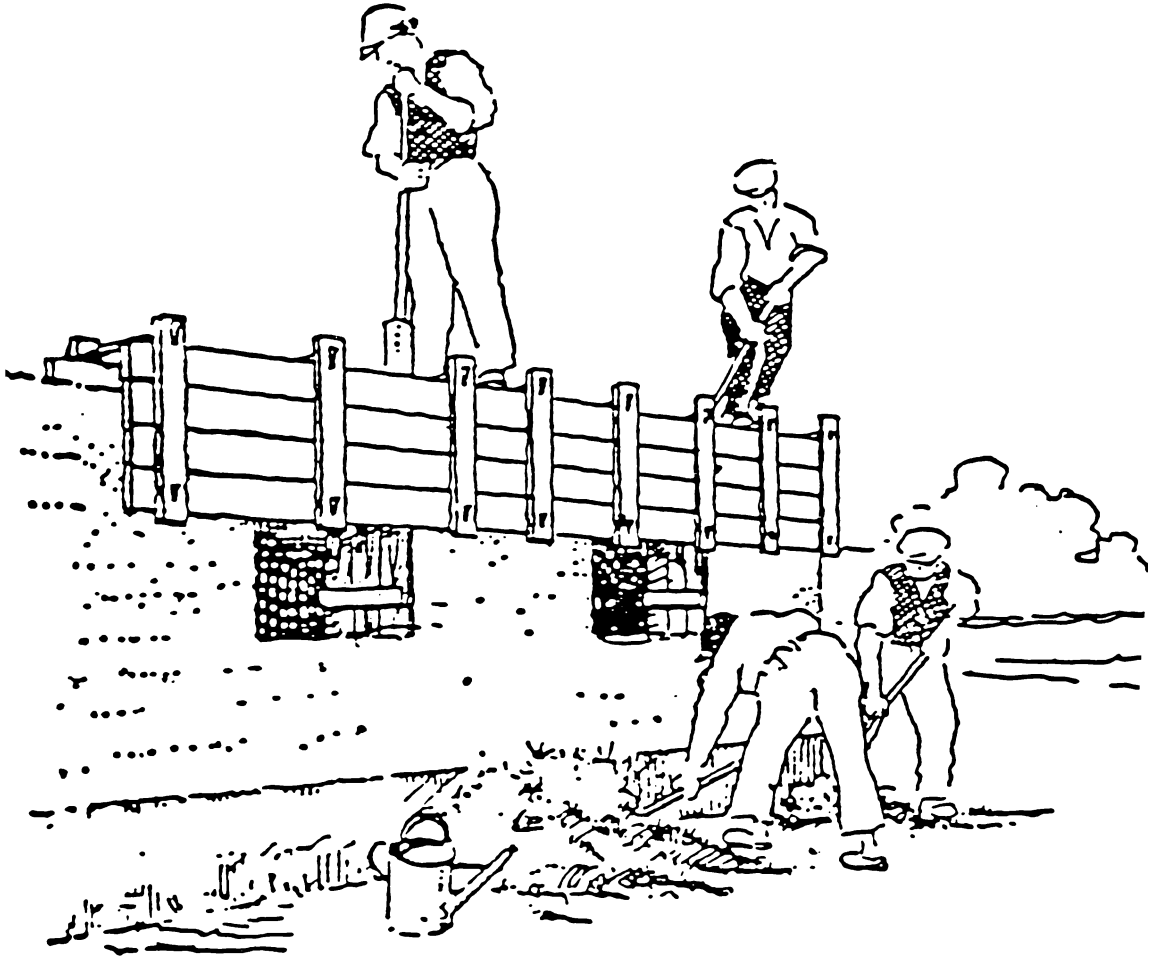

Fremgangsmåde ved lerstampning. Efter Sven Risoms bog.

tidligere omtalte købstadsfolk. Det var ikke mindst de udenlandske borgere fra Helsingør, der lod lerstampede bygninger opføre. En af de mere spektakulære var Fairy Hill, som den britiske generalkonsul i Helsingør Charles Fenwick ejede. Han ombyggede den oprindelige trelængede bindingsværksgård til et herskabeligt landsted opført med stampede lervægge.

Lerstampede huse var kendt i både England, Frankrig og Tyskland. Det er derfor højst sandsynligt, at de udenlandske ejere har kendt til lerstampede huse fra deres hjemlande, og de har derfor ikke haft de forbehold overfor bygningens holdbarhed, som nogle danskere havde.Det kan derfor næppe undre, at de har ladet deres lystgårde opføre i denne teknik. Tilsvarende var det

ikke så sært, at mange af de reformvenlige godsejere og landøkonomer var fortalere for lerstampede huse. Hvis bønder og husmænd opgav det traditionelle bindingsværk til fordel for piséhusene, ville landet spare meget skov, og brandfaren ville være en væsentlig mindre trussel. Men i hvor stort omfang tog den almindelige befolkning den ny teknik til sig? De skulle i modsætning til godsejeren og landøkonomen selv bebo husene. Hvad syntes de om den type huse?

Der blev i Tikøbområdet bygget gårde og huse, der efter det nu foreliggende, var besiddet af almindelige danske bønder. Bl.a. Kohavegård i Tikøb opført 1838, hvis stuehus endnu står. I modsætning til Fairy Hill var disse bygninger indrettet som de traditionelle huse. Som f.eks. Jørgen Thomsens hus i Mørdrup opført med lerstampede mure. Det var 4 fag langt, 9 alen dybt og var indrettet med stue, kammer, forstue, køkken med skorsten samt et tørvehus[22].

Undersøgelser omkring opførelsen af sådanne almindelige gårde og huse kan være med til at opklare, under hvilke omstændigheder Tikøbegnens landboere tog lerstampningsteknikken til sig. Spørgsmålet er især, om det var af nød eller af lyst. Var det ek-

»Fairyhill«, Nyrup by. En af de største og flotteste bygninger opført i lerstampningsteknik.

semplet fra de fine lystgårde, der blev fulgt, eller var det, fordi tømmeret til det almindelige bindingsværk var for dyrt for de pågældende?

Først når besiddelsesforholdene og opførelsestidspunkterne for de enkelte huse og gårde kendes, har vi mulighed for at besvare disse spørgsmål. Udfra det nu foreliggende kan det tyde på, at de lerstampede bygninger, der ikke var i købstadsfolks eje, især var mindre brug på overdrevsstrækningerne og jordløse huse. Hvis det viser sig at holde stik ved de nærmere undersøgelser, er det nærliggende at tro, at det var økonomien, der angav denne bygningsmetode snarere end prestigen.

Hvem byggede rent fysisk lerhusene? Bindingsværket havde man gennem generationer selv kunnet opføre med hjælp af naboer og landhåndværkere. Men hvordan med den nye teknik? Var det folk, der havde lært det fra de borgerlige husbyggere, der opførte husene, eller forsøgte man selv? Muligvis vil bygningsarkæologernes undersøgelser af såvel eksisterende lystgårde som de mere almindelige huse kunne afsløre, om der har været tale om helt samme kvalitet og bygningsmåde og dermed afsløre de mere praktiske sider ved dette byggeri.

Lerhusene er interessante, dels fordi de er et spændende indslag i den lokale byggeskik, der eksisterer endnu, og dels fordi de kan gøre os klogere på, hvordan nye foreteelser blev optaget eller afvist i bondekulturen. Netop fordi bygninger, dengang som nu, var betragtelige investeringer, findes der en del arkivalier, der kan tjene til at belyse de spørgsmål, som her er skitseret.

Dagligliv

Landbruget, dets stade og økonomi er vigtige punkter i en landboundersøgelse. Dog er det altsammen kun grundlaget for at finde frem til det, der er et af de væsentlige punkter i museumsarbejdet. Dagliglivets historie. Hvordan formede livet sig for egnens almindelige mennesker?

Det lyder meget enkelt, men det er i virkeligheden en af de mere vanskelige opgaver. Det er nemlig ikke den slags »banale« sager, der er skrevet om i tidens løb. Hvis vi skal have et rids af hverdagslivets historie, skal det stykkes sammen af mange forskellige kilder, og langt fra alle spørgsmål vil kunne besvares. Ved hjælp af folketællinger, skifter, brandtaksationer m.m. vil vi kunne finde ud af, hvor mange og hvem der boede i huse og gårde, hvilke sager de efterlod sig, og hvorledes husene var bygget og indrettet. Der er imidlertid også andre kildetyper, der kan give glimt af dagliglivets historie.

Da Karen Olsdatter i 1834 overlod sin søn ejendommen Holmehus, blev der skrevet en aftægtskontrakt, hvor hun betingede sig en række fornødenheder. Af bohave ønskede hun: »En Seng med Omhæng og Klæder bestaaende af Overdyne, 2 Underdyner og 2 Hovedpuder, 1 par Hørlærreds og et Par Blaalærreds Lagner, fremdeles et Bord og et lille Thebord, 2 Stole, 1 Bænk, 1 Havestol, 2 Dragkister, en Væv med Redskaber, 1 Spejl, 2 Skilderier, 1 brunmalet og 1 do i forgyldt Ramme, en Gryde, 1 lille Kobberkedel, 1 Kaffekjedel, 6 blaa og 6 hvide Tallerkener, 1 Ølfjerding, 1 Spand, 1 Strippe og 1 lille Ballie«.

Til livets opretholdelse skulle hun have: »Aarlig 2½ Tønde Rug, 1½ Tønde Byg, ½ Tønde Malt, 2 Tønder Kartofler, 5 Lispund røget Flæsk, 3 Lispund røget Kjød, 8 Pund Lys, 8 Pund Fedt, 2 Lispund Ost, 8 Pund heglet Hør, 1 Lispund Blaar, hvilke Varer leveres ved Mortensdagstid, 2 Potter nysmalket Mælk hver Dag, 4 Pund Uld af Stedets egne Faar, 6 snese Æg, 20 Rigsdaler i Penge. Af disse 3 sidstnævnte Dele leveres det Halve Paaske og det Halve Mikkelsdag. 2 Skjæpper Graastensæbler ydes aarlig af Stedets Have, naar der høstes Noget af denne Frugt. 10 Læs god Tørv, hvert Læs af

Det var ikke kun de flotte bygninger, der blev opført i lerstampningsteknik, også dette fæstehus til gården »Rolighed« i Mørdrup havde lerstampede vægge. En stump af væggene indgår nu i Flynderupgård Museets samlinger.

36 to Skjeppe Kurves Størrelse leveres hver 1 September og indsættes hos mig i Hus tilligemed 2 Læs Bøgekvas, der forud besørges frit savet og hugget. Hver Maaned gives 3 Pund Smør. Alle Varer skulle være gode og i enhver Henseende forsvarlige og stedse ydes forud. Rugen og Bygget skal besørges formalet for mig og Rugen endvidere forbagt, ligesom Maltet efterhaanden skal brygges for mig. Dersom jeg ikke ønsker Rug leveret, erholder jeg derfor hver 3 Ugers Dag 2 Lispund 10 Pund friskt Brød.

Der gives mig fri Vask, Strandsand til min Stue, aarlig 4 Kirkerejser og i Sygdomstilfælde samt Alderdomssvaghed fri Læge samt omhyggelig Opvartning og Pleje«.

Foreløbig blev Karen Olsdatter boende i stedets stuehus i sin egen stue og »gik til ejerens bord«, dvs. spiste sammen med sønnen og hans familie. Men hvis hun på et tidspunkt ønskede det, havde hun ifølge kontrakten krav på en selvstændig bolig, indrettet i den ene udlænge. Den skulle bestå af: »En ordentlig Stue, Kjøkken, Spisekam-

mer, Skorsten, Forstue, Tørvehus, Brædderloft overalt undtagen Tørvehuset og Gulv i Stuen af Brædder eller brændte Mursten, ligesom der ogsaa skal indrømmes mig Adgang til Loftet over Aftægtsboligen, hvilket Loft, om jeg forlanger det, skal fraskilles ved Skillerum og gives Lysning ved et Vindue i gavlen. Alt forsvarligt og med de fornødne Indretninger, navnlig med Kakkelovn i Stuen«.

I modsætning til den tidligere omtalte Morten Svendstrup, der gik på aftægt små 50 år senere, er der her stadig tale om den traditionelle skorsten med ildsted og ikke om det moderne komfur, som Morten Svendsen fik. Også på andre punkter viser Morten Svendsens aftægtskontrakt, at der er gået et halvt århundrede. Han betingede sig foruden boligen, at den nye ejer, sønnen skulle: »Yde mig for min Levetid fuldstændigt Ophold og Forplejning bestaaende af Mad og Drikke sammen med Ejeren og Familie enten ved det fælles Bord eller indbragt i min Lejlighed efter mit eget Valg og til de sædvanlige Spisetider eller naar jeg ellers ønsker at nyde mine Maaltider, det Ildebrændsel af Tørv og Brænde og den Petroleum jeg forbruger, Vask og Renlighed, Qvindelig Pleje og Opvartning, fri Lægerejser og Medicin samt desuden til Smaafornødenheder 5 Kr. maanedlig at betale forud for en Maaned ad gangen

Hvor Karen Olsdatter skulle have 8 pund lys, ønskede Morten Svendsen i stedet petroleum til den petroleumslampe, der nu var blevet almindelig.

Morten Svendsen havde heller ikke i sinde at gå i de gamle klæder resten af livet, og hans tøj skulle leveres færdigforarbejdet: »hvert andet Aar leveres mig af Ejeren en complet færdigsyet Klædning bestaaende af Frakke, Vest og Benklæder af blaat Klæde af god Beskaffenhed og hvert Aar 2 Par langskaftede Strømper, 2 færdigsyede Lærreds Skjorter og et Par Fjederstøvler eller Fjedersko efter mit eget Valg«.[23]

Det er dog ikke alene de 50 år, der er mellem de to kontrakter, der giver forskellene i betingelserne. Aftægtsnyders køn og sociale status har også betydet noget for kontraktens indhold. Karen Olsdatter sad ikke på en egentlig gård, men på et større husmandssted, og Morten Svendsen ville, som mand, aldrig forarbejde tekstilprodukter, som Karen Olsdatter kunne.

Aftægtskontrakterne i sig selv er udtryk for det drama, der kunne ligge i et generationsskifte. Det kunne – og kan – være vanskeligt at give tøjlerne fra sig og skulle leve på de unges nåde. Derfor var en fast aftale om rettigheder og pligter rar at have, hvis der skulle komme uoverensstemmelser. Vi ved ikke, om kontrakterne er blevet opfyldt til punkt og prikke, men de giver udtryk for, hvad samtiden mente var rimeligt og afspejler således sandsynligvis skik og brug.

For alle landbrugerne har dagliglivet iøvrigt været præget af en stadig tilbagevendende årsrytme, der var dikteret af naturens gang. Hver person havde alt efter alder, køn og social status sit arbejde at udføre i årets løb. Jordens bearbejdning, såtid, høsttid, husdyrenes pasning og forarbejdningen af landbrugets produkter har inddelt årets gang i forskellige faser, og mange af de erindringer, der gennem tiderne er indsamlet, fortæller om, hvordan disse arbejdsopgavers gentagelser prægede årets gang. F.eks. fortæller en kvinde, født 1885 i Tinkerup, hvorledes højtider og dagligarbejde afløste hinanden: »Naar Fastelavn var forbi, var man tildels færdig med Tærskning med Plejl og tog saa fat med at rive Langhalm til Tækning af Tage. Indendørs var man færdig med at spinde, saa kom der Gang i Strikketøjet.« Snart blev det påske: »Askeonsdag kom der Koner eller store Piger og bad om Paaskeæg og et Pund røget Sul, en lille Flaske til Fløde var ogsaa i Laagkurven. To Æg gav min Moder til hver en og lidt Flæsk.« ...»Om Paasken var ingen særlige Skikke udover Skærtorsdags-

Hvor selvbinderen ikke kunne komme til, måtte den gamle le i brug, og Ole Søren Andersen kunne stadig håndtere den.

kaal med saa mange Grøntsager, som kunne skaffes. – Efter Helligdagene kogtes der altid Hørgarn. Der var samlet megen Bøgeaske, og den blev sat i Blød, og det øverste blev der vasket Garn i, var der vævet Lærred, blev det ogsaa kogt i denne Lud. Naar Garnet var tørt, blev det omhyggeligt vundet, og Nøglerne samledes paa Snor, 16 i hvert Bundt, og saa Turen til Væveren. – Mor, Marie Nielsen, fulgte med, hun havde en Kurv med Smør og Fløde med, som Skænk, ellers kunde det hele mislykkes«[24].

Som kvinde fortæller hun helt naturligt mest om det arbejde, der var kvindernes. Det var traditionelt især det indendørs arbejde samt forarbejdningen af husdyrenes produkter, men i de travleste perioder

måtte nogle af kvinderne med ud. Husmoderen blev som regel inde, men hun måtte afgive tjenestepiger og døtre til markarbejde. Således kom også den 12-årige datter for første gang på høstarbejde. Hun bandt efter »vores Husmand«, og gårdens tjenestepige bandt efter faderen.

En anden gårdmandsdatter, fra Linderupgaard i Plejelt, kan fortælle om malkearbejdet: »I ældre Tid var det som Regel Kvinderne der malkede Køerne, Manden fodrede og passede Møddingen. Om Sommeren kom Køerne på Græs, blev tøjret og flyttet flere Gange som det passede med deres Foder. Naar det var godt Vejr blev de derude hele Natten og Pigerne tog med Spande ud tidlig Morgen for at malke. Det kunde være saa skønt saadan en tidlig Morgen naar Fuglene sang, Kløveren duftede. Var der mange Køer kørte man med Vogn,

Den lille mælkevogn var en lettelse, når der blev malket ude på marken. Tidligere, hvor køerne ikke gav så meget mælk, bar malkepigerne mælken hjem i spande på et åg. (Foto: 1940'rne).

ellers var det med Trækvogn hvor Mælkespandene kunde hænges på Kroge, eller Junger som de blev kaldt«[25].

Linderupgaard var en veldrevet gård. Pigens fader hed Ole Søren Andersen og var en af tidens foretagsomme landmænd. Han var venstremand og initiativtager til mange af de fælles foretagender, der var så karakteristiske for den såkaldte andelstid fra 1880'erne og frem. En periode, hvor mange af de idealer, der har præget det danske landbrug helt op til vore dage, blev skabt. Ole Søren Andersen købte Linderupgaard i 1914. Før havde han drevet Guldsmedegaard, men havde i nogen tid ønsket en større gård. Da det viste sig, at Guldsmedegaard kunne sælges til en god pris, fordi den kunne udbydes som lystgård, slog han til og købte Linderupgaard. Da familien kom til Linderupgaard, var bygningerne meget forsømte. Den tidligere ejers kone var død af tuberkulose nogle år før, og en husbestyrerinde havde stået for husholdningen, og ikke alt var blevet passet, som det burde. Der måtte bl.a. rives tapeter af væggene for at slippe af med forskelligt utøj. Der stod en lang række høje træer langs huset ude i haven. Faderen sørgede for, at de fleste blev fældede, således at huset fik mere lys og luft, så familien kunne undgå at blive syge.

Ellen Petersen, der har fortalt om livet på gården, var enebarn, derfor var der en del tjenestefolk. I hendes barndom var der altid 2 karle og 1 fodermester og en pige på gården. Desuden havde de løs hjælp, konehjælp og daglejere. Endvidere boede moderens gamle barnepige på gården.

En af gårdens tjenestekarle har fortalt Arne Meyling, Flynderupgård Museets grundlægger om, hvorledes det var at arbejde på Linderupgaard: »Arbejdsdagen var fra klokken den var halv seks om morgenen til seks om aftenen. Da vi havde gjort os i stand og havde spist, så samlede gårdejeren.... os inde i sin stue.« Her underholdt Ole Søren Andersen med, hvad han selv havde lært på landbrugsskolen og sine egne erfaringer med de to gårde, han havde drevet[26]. På den måde blev tjenestefolkene delagtiggjort i tidens landøkonomiske fremskridt.

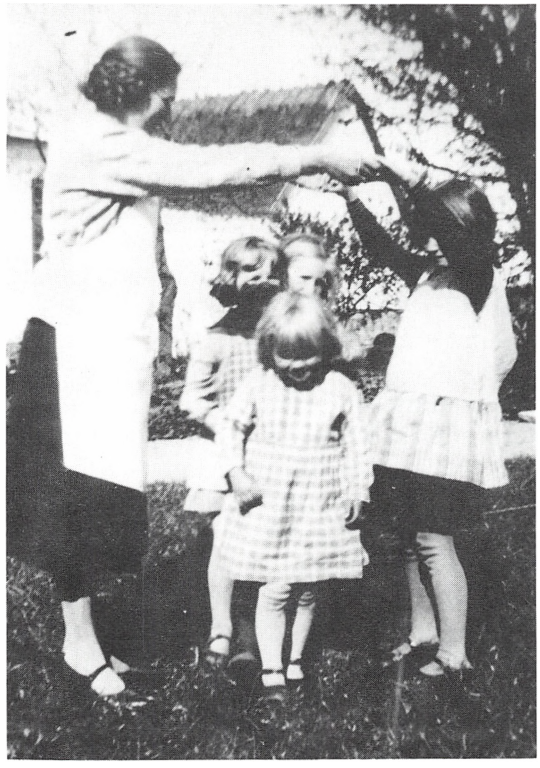

På en god og veldreven gård kunne der godt blive tid til at lege lidt med børnene mellem de mange gøremål. På dette tidspunkt havde husmoderen, Ellen Petersen, ellers en stor husholdning at sørge for. På gården boede foruden hende selv, hendes mand og deres børn, den tidligere ejer, hendes far Ole Søren Andersen, en voksen tjenestepige, en yngre pige samt to karle. Desuden var den løse hjælp også på kost i de travle tider. Hvis der var håndværkere spiste også de med.

Andre fortællinger om arbejdet i landbruget giver knap så positivt et billede. De

sociale modsætninger og det hårde arbejde har imidlertid ofte en tendens til at blive glemt i erindringens lys. Derfor gør museet nu en indsats for at lave optegnelser om nutidens forhold. Derved er der større mulighed for at få alle sider af tilværelsen med. Således har vi netop afsluttet en dokumentation af årets gang på fire gårde i Plejelt[27]. Meget er forandret, men det grundliggende forhold, afhængigheden af naturen, er det samme som i fortiden. Det viste sig med al tydelighed i året 1987/88. Det startede med den koldeste vinter i mands minde, den blev fulgt af en kold og våd sommer, der blev afløst af en usædvanlig mild vinter. Og uanset al moderne landbrugsteknik og videnskab styrer vejret arbejdet og udbyttet. Landmanden skal nu som dengang uden på forhånd at kende vejrgudernes vilje, tage beslutninger. Hvad skal dyrkes? Hvor og hvornår er det det bedste tidspunkt. Nu om dage er landmanden rent arbejdsmæssigt sin egen herre. Ingen fortæller ham, hvad han skal gøre og hvornår, men det er hans eget ansvar, at det fornødne bliver gjort i tide. I den retning er landboreformernes mål nået: Den enkelte landbruger har enebestemmelse over egen produktion. At mange på grund af gældsbyrden er blevet mindst lige så »stavnsbundne« som før reformerne, var der næppe nogen, der havde forudset.

Noter

1. *Birte Stig Jørgensen:* Udskiftningen af krongodset i Nordsjælland. Fra Frederiksborg Amt 1966.
   Peter Christensen: Den lille landbokommission og indførelse af arvefæste på krongodset i Nordsjælland. Fra Frederiksborg Amt 1975.
2. *G. Begtrup:* Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen. København 1803. Bd.II, s.79.
3. *Niels Jørgensen:* Tilbageblik over et 41-aarigt »Nybyggerliv« fra 1877-1918. Helsingør 1927.
4. *Karl Erik Frandsen:* Vang og Tægt (disp) Esbjerg 1983. Kortbilag.
5. *Karl Erik Frandsen:* Anf. arb. s.102.
6. *G. Begtrup:* Anf. arb. Bd.II, s.375.
7. *G. Begtrup:* Anf. arb. Bd.II, s.443.
8. *G. Sarauw:* Frederiksborg Amt, København 1831, s.222.
9. *G. Sarauw:* Anf. arb. s.153.
10. *G. Sarauw:* Anf. arb. s.240.
11. *Laura Nielsen:* Optegnelser, Dansk Folkemindesamling i kopi på Flynderupgård Museet.
12. Slægtsgaarden. Nr. 223 1979.
13. *N.P. Hansen:* Optegnelser i Flynderupgård Museets arkiv.
14. *W.A. Hansen:* Beskrivelse over de efter en Kongelig Commissions Forslag på Friderichsborg og Cronborg Amter foretagne Indretninger med nogle almindelige Anmærkninger om Landbruget. 1790. s.86.
15. *G. Sarauw:* Anf. arb. s.141.
16. *N.P. Hansen:* Optegnelser i Flynderupgård Museets arkiv.
17. *Nikolay Jonge:* Kongeriget Danmarks chorographiske Beskrivelse. København 1777. s. 91.
18. *G. Begtrup:* Anf. arb. Bd.I, s.225.
19. *Birthe Friis:* Det urbaniserede bondehjem. Arv og Eje 1976.
20. Aftægtskontrakt i Flynderupgård Museets arkiv.
21. *Svend Risom:* Nordiske Lerjordshuse, København 1959 og Svend Risom: Fra Frederiksborg Amt 1965.
22. *Kirsten Johansen:* Brandtaksation, Mørdrup Landsby. Mørdrup Bevaringsforening 1986.
23. Aftægtskontrakt i Flynderupgård Museets arkiv.
24. *Laura Nielsen:* Optegnelser, Dansk folkemindesamling i kopi på Flynderupgård Museet.
25. *Ellen Petersen:* Optegnelser i Flynderupgård Museets arkiv.
26. Båndinterview i Flynderupgård Museets arkiv.
27. Noget af materialet bliver offentliggjort i »Helsingør som fotografen så det – Ude på landet«.

Fra bonde til borger

Træk af udviklingen på Hørsholmegnen

af Lisbet Hein

I 200-året for stavnsbåndets ophævelse er det naturligt for Hørsholm Egns Museum at beskrive 1700-tallets omvæltninger i landbrugssamfundet i lyset af den totale forvandling, Hørsholmegnen siden har oplevet:

Det åbne landbrugslandskab er næsten helt forsvundet, tæt forstadsbebyggelse dækker egnen. Bondelandet er blevet villaby – og bonden er blevet borger.

I udstillingen »Fra bonde til borger« har museet belyst denne forvandling, bl.a. med

Da det åbne landskab endnu prægede Hørsholmegnen: Der høstes på Frennegårds marker ca. 1920. Gården lå ved siden af Frennehus, i dag Hørsholm politistation tæt ved bytens centrum. På disse marker ligger nu række- og kædehuse, opført i 1940'rne og 1960'erne.

billedmateriale fra sit lokalhistoriske arkiv – eksempler herfra kan ses på disse sider. Museet peger samtidig på, at udviklingen i det gamle Hørsholm Amt – tidligere Hørsholm Gods – foregik under andre betingelser end i det øvrige Nordsjælland.

I det følgende vil nogle af de særlige træk ved landbruget på Hørsholmegnen blive omtalt, men det vil samtidig blive gjort klart, at Hørsholms landbohistorie endnu på mange punkter fortjener nærmere undersøgelser.

Ragekniven i barnets hånd

»Sammenligner man Bønderne på de tre kongelige nordlige Amter med hinanden, da er, som jeg forhen har sagt, ingen mere velhavende, end de på Frideriksborg Amt, endskiønt disse længst have baaret deres Slavelænker, og ingen fattigere end de paa Hirschholms Amt, som saa længe have nydt den gyldne Friehed: en Omstændighed, som maaskee vil frappere Friehedens Talsmænd, og som ikke maatte synes at stemme overens med Friheds-Principet, men det er dog en øiensynlig Sandhed.

Ved en mageløs velgierning gav Dronning Sophia Magdalena paa den ældre Grev Stolbergs Raad og efter hans Indretning i Holsteen dette, som det kalder sig Dronningens Gods, Friehed og Eiendom, paa en Tid, da hele den danske agerdyrkende Verden bar Lænker; men hvad hjælper det, at man rækker den Syge et Sundhedsmiddel, naar man ikke tillige viser ham Maaden, paa hvilken han skal bruge det?

Man løsnede alle Baand for Hirschholms Bonden paa engang og han lignede det ufor-

»Hirschholm Slot og Bye« efter Bruuns stik fra 1757. To år efter stikkets tilblivelse blev godsets hovedgårdsjord solgt, og efter endnu to år fuldendtes »den Stolbergske plan«: Fæstegårdene overgik til arvefæste, og hoveriet afløstes.

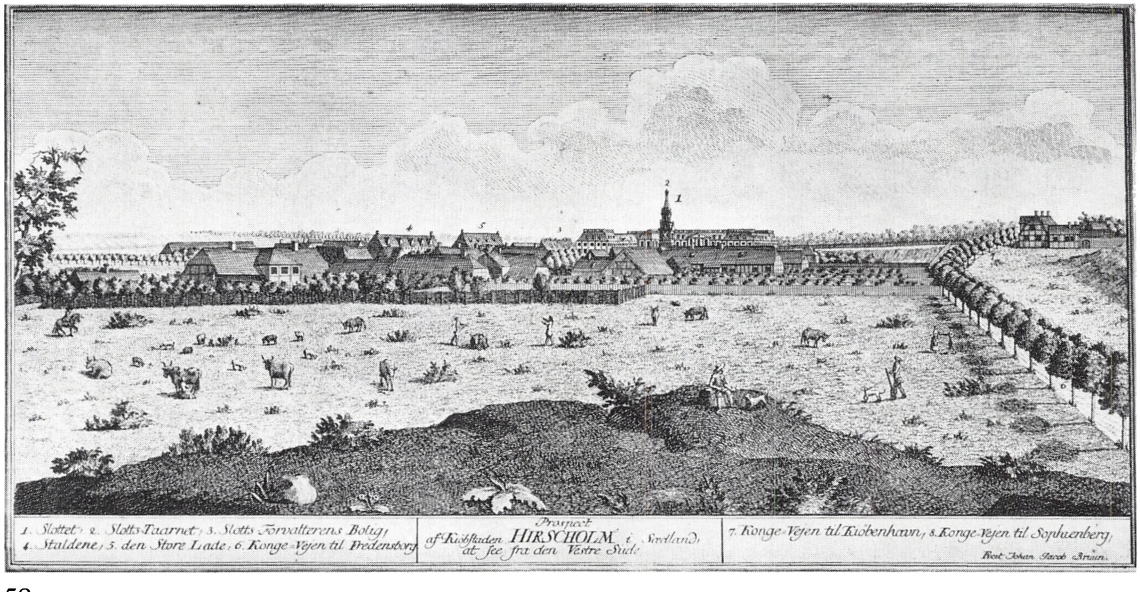

søgte Barn; hvad Ragekniven er i dets Haand, det var Friheden i hans.....

Et Aarhundrede vil maaske endnu synke hen i Evighedens Dyb, førend det Amts Børn vil kunne indhøste Fordelene af den sande Eiendom....«

Sådan skrev i 1798 sognepræsten i Blovstrød, Joachim Junge, om de bønder, han levede iblandt[1].

Reformerne på Hirschholm Gods 1759-61

Det, Junge hentyder til i det ovenstående, er det særlige udgangspunkt, hvorfra bønderne i det gamle Hirschholm Gods oplevede stavnsbåndets ophævelse og de øvrige af periodens samfundsreformer.

Som det er fortalt i indledningen, var de første skridt til afviklingen af Hirschholm Gods allerede taget længe inden ophævelsen af stavnsbåndet i 1788: I 1759 med salget af hovedgårdsjorden, og i 1761, da fæstebønderne fik overdraget deres gårde til arvefæste mod en årlig afgift, ligesom det meste af hoveriet afløstes af afgifter.

Baggrunden var godsets særlige status inden for det nordsjællandske krongodsområde.

Der var tradition for, at Hirschholm var »livgeding« for dronningerne, d.v.s. at godset var dronningens personlige ejendom – også i tilfælde af kongens død, hvor indtægterne så kunne bidrage til enkedronningens hof-holdning.

Efter Christian VI's død i 1746 viste det sig imidlertid at være så som så med denne »enkepension« for hans dronning, Sophie Magdalene.

Oven i periodens andre voldsomme problemer for landbruget, er der ikke tvivl om, at opførelsen af Hirschholm Slot 1730-44 havde medført en rovdrift på Hørsholmbøndernes arbejdskraft.

Også behovet for kørsler til slottet og driften af godsets forskellige anlæg medførte forøget hoveri[2].

Det var vanskeligt for godsets fæstebønder at gennemføre en rimelig drift af gårdene, og år efter år måtte enkedronningen notere et betydeligt underskud på grund af restancer i skatter og afgifter[3].

De reformer, man gennemførte i Hørsholm, var planlagt af dronningens overhofmester, grev Chr. G. Stolberg.

Som holstensk godsejer havde Stolberg indgående kendskab til de udbytterige landboreformer, der var gennemført flere steder i Hertugdømmerne.

Dog synes det, at man i Hørsholm først og fremmest tilsigtede en overskudsgivende afvikling af godset - der blev hverken forsøgt en omlægning af hovedgårdsdriften efter holstensk mønster, eller en modernisering af bøndergodset, som man så på Bernstorff gods nogle år senere, da man lod udskiftning og arvefæste følges ad[4].

Man bør dog ikke udelukke andre motiver end de økonomiske, når man vurderer reformerne på Hørsholm Gods.

På sit eget gods havde Stolberg ophævet vornedskabet – ikke uden påvirkning af sit pietistiske livssyn, som han i øvrigt delte med enkedronningen, der var oprigtig bekymret over de moralske og åndelige følger af armoden hos den hørsholmske bonde[5].

»Fordelene af den sande Eiendom«

Hvad motiverne end var; i økonomisk henseende blev reformerne en succes for enkedronningen – hun blev fritaget for en række tyngende forpligtelser og kunne oven i købet glæde sig over indtægten fra salget af hovedgårdsjorden, der blev til en række større ejendomme som Folehavegård, Eskemosegård m.fl.

Hertil kom, at de nybagte selvejerbønder – i hvert fald i de første år – svarede deres afgifter og øvrige forpligtelser, så amtsforvalteren allerede i 1761 kunne indberette: »En herlig og god Afregning har jeg til dette Aars Udgang havt med Amtets Bønder....«

Også i reformvenlige kredse i København

blev reformerne rost – både på grund af deres betydning for kronen og på grund af deres gavnlige indflydelse på bøndernes evne og vilje til at forbedre agerbruget[6].

Som det fremgår af det indledende citat, var Junge ikke enig i det sidste synspunkt. Han mente, at bønderne var ladt i stikken – forarmede og uoplyste stod de tidligere fæstebønder med rådighed over deres jord – men uden viden om, hvordan de skulle forbedre dyrkningen af den – og uden det åndelige og moralske overskud til at skaffe sig denne viden.

Spørgsmål i Hørsholms landbohistorie

Junges fængslende skildring af den nordsjællandske bondes karakter og levevis er med rette et meget benyttet kildeskift; men netop hvad angår udviklingen for landbruget på det gamle Hørsholm Gods har skildringen nok været med til at fastholde et lidt for unuanceret billede.

Forældede dyrkningsmetoder og redskaber – og ikke mindst en sen udskiftning er blevet forbundet med Hørsholm-egnen i slutningen af det 18. årh. Også klager over skattetryk og over det tvungne vejarbejde, der resulterede i en arbejdsnægtelse i 1780, er taget som udtryk for ekstraordinære problemer i forhold til det øvrige land[7].

På et enkelt punkt har en nyere undersøgelse[8] revideret den traditionelle opfattelse: Det har kunnet påvises, at udskiftningen blev gennemført relativt tidligt i forhold til det øvrige land, selv om den ofte blev udført på en teknisk dårlig måde, og selv om bønderne modsatte sig udflytning – også i de lidt større landsbyer som Karlebo, hvor en gennemført udflytning ville have været hensigtsmæssig.

Den tidlige udskiftning er bemærkelsesværdig i betragtning af, at det var bønderne selv, der som selvejere skulle tage initiativet til at få den iværksat.

Nærmere studier vil måske også vise, at arbejdsvægringen i 1780 kan opfattes som et »overskudsfænomen« – et tegn på selvstændig holdning og en vilje til at påvirke myndighederne.

Opstanden var velorganiseret og blev gennemført solidarisk, men eftertiden har mere fæstnet sig ved den tragiske afslutning, hvor soldater gennede de oprørske bønder sammen på Ridebanen i Hørsholm og ved lodtrækning afgjorde, hvem der skulle slås i jern og indsættes i Kronborgs fangehuller.

Selv hvad angår hovedpunktet for Junges beskrivelse – bondens karakter og levevis – er det muligt, at undersøgelser i skole-, kirke- og fattigvæsensarkiver vil give et lysere billede af den jævne landbobefolkning, end det, Junge har tegnet.

Lotte Dombernowsky har gennemgået arkiverne fra de fynske forligskommissioner, der havde til opgave at bilægge stridigheder mellem bønderne, og hun har på det grundlag kunnet give en både underholdende og præcis »mentalitetsbeskrivelse« af dem[9]. Den tilsvarende arkivfond er bevaret for Hørsholm, og udgør en lille del af alt det vigtige og u-udforskede kildemateriale, der venter på at blive brugt til at belyse den udvikling, der ændrede det gamle Hørsholm Gods fra at være et forarmet og tilbagestående landbrugsområde til at være Nordsjællands økonomiske »smørhul«.

Hørsholm Egns Museum håber at få sat gang i denne forskning – således skal de følgende rids af Hørsholms senere landbohistorie betragtes som en række forslag til emner for dyberegående studier – og ikke mindst som en opfordring til at tage fat på sådanne.

Krise og udvikling

Perioden efter Danmarks indtrædelse i Napoleonskrigene i 1807 bragte vanskelige konjunkturer overalt i det danske landbrug – men der er dog træk i udviklingen på Hørsholmegnen, der peger frem mod den senere tids forbedrede forhold. Kartoffel-

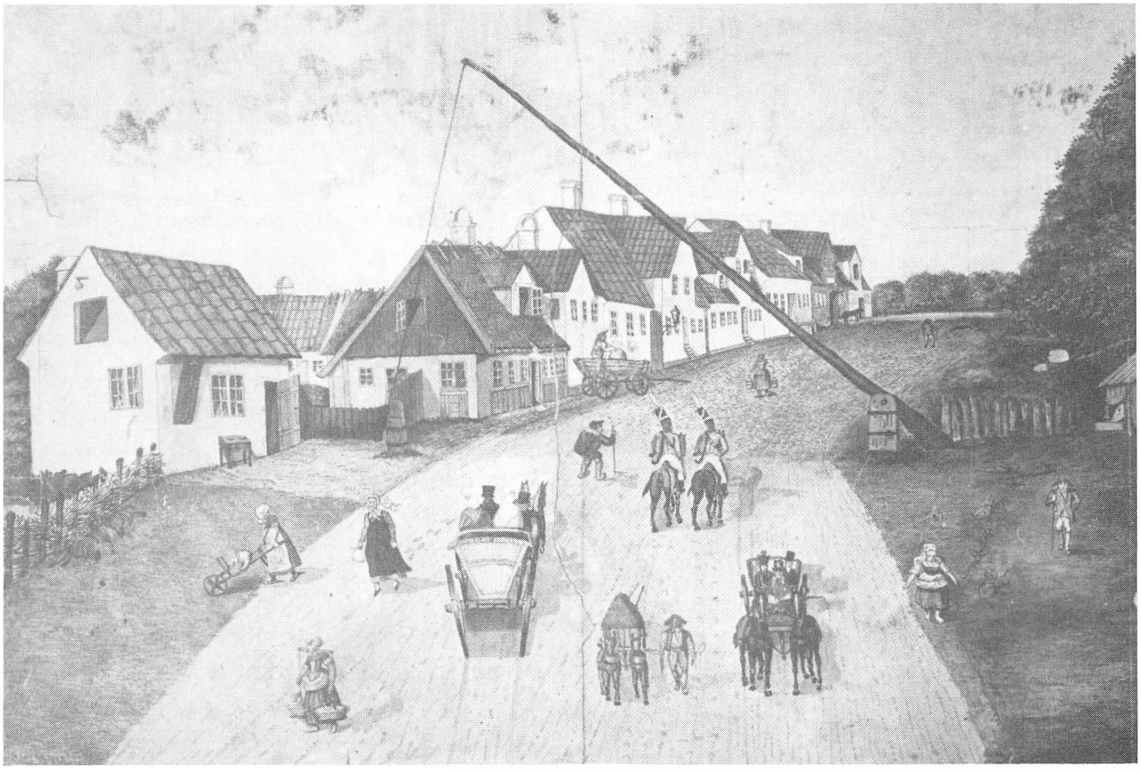

Indkørslen til Hørsholm ad vejen fra København over Rudersdal i første halvdel af 1800-tallet – nu den »blinde« ende af Gl. Hovedgade. Som i andre købsteder skulle man betale bompenge for at føre varer ind i byen. Helt bogstaveligt opkrævedes afgiften ved bommen, der kunne spærre vejen – beløbet kunne aflæses på tavlen på bomhuset til venstre. På vejen ses folk med ærinde i byen: Borgere i vogne, bønder til fods med deres varer – ude til højre i grønsværen en barfodet fiskerkone med kurv på ryggen. Soldaterne tilhører det husarregiment, der siden 1816 havde garnison i Hørsholm, og hvis stalde i dag er Jagt- og Skovbrugsmuseets bygninger.

avlen synes meget tidligt at have vundet betydeligt indpas, det er nævnt, at den allerede i 1783 kunne afbøde de værste følger af årets dårlige kornhøst, og den blev jævnligt omtalt som bemærkelsesværdig i tidens landboøkonomiske skrifter[10].

På egnen fandtes en række større ejendomme; nogle af dem var opstået ved salget af hovedgårdsjorden i 1759, andre var på anden vis blevet udskilt af krongodset. Omkring år 1800 kom der nye ejere på flere af disse ejendomme, personer uden tilknytning til området, men med interesse for – og kapital til – at modernisere driften og eksperimentere både med afgrøder og med husdyrarter. Kendest er vel oberst Falkenskjold på Sophienberg, der bl.a. som den første i landet indførte engelske svin (hvoraf han overlod omkring 500 til andre landmænd) og som antog landvæsenselever til en treårig uddannelse[11].

Et andet eksempel er oberst Bräem på Rungstedgård, der eksperimenterede med fåreavl[12].

Ved Landhusholdningsselskabets første pløjeprøver i 1820 var der adskillige karle

fra de store ejendomme i Rungsted og Hørsholm mellem pristagerne. Vinderne demonstrerede deres færdigheder bag den nye svingplov, der tilsyneladende tidligt vandt indpas på egnen[13].

Muligvis havde disse avancerede landbrug en afsmittende virkning på de andre gårdes drift.

Det er uklart, hvorvidt husmændene har haft del i denne udvikling. Deres virksomhed med kulsvidning på Karleboegnen er velbelyst[14], men ellers gælder det for Hørsholm Amt, som for mange andre dele af landet, at det mest er gårdmandsstanden, der er beskrevet.

Således kunne det være værdifuldt at få undersøgt, om husmændene deltog i det udbredte tørvesalg i København, der gennem en lang periode var en betydelig indtægtskilde for egnens bønder. Som arbejdskraft har husmændene givet været brugt i tørvegravningen, men transporten krævende investering i et stort hestehold, og en direkte deltagelse var nok uden for deres rækkevidde[15].

Tørvehandelen skabte iøvrigt adgang til billig staldgødning i København, hvad der kom først kartoffelavlen, senere andre afgrøder, til gavn.

Sandsynligvis har de hyppige tørvekørsler åbnet bøndernes øjne for de muligheder, der lå i den korte afstand til København. Den tætte handelsforbindelse til hovedstaden vil være en frugtbar teori at arbejde med, når de særlige træk ved udviklingen i landbruget på Hørsholm-egnen skal undersøges nærmere. Det er for eksempel påfaldende, at andelsbevægelsen blev så svagt udviklet senere i århundredet, og at der blev satset på gartneridrift, frugtavl og afgrøder, der kunne afsættes direkte på markedet i København.

I Hørsholm Egns Museums arbejde med at få belyst de særlige træk i områdets udvikling gennem 1800-tallet, vil dette spørgsmål blive centralt placeret.

Hørsholm Distrikts økonomiske Selskab

Omkring midten af 1800-tallet havde Hørsholm by udviklet sig til en typisk oplandsby, hvis erhvervsliv i høj grad sigtede på det omliggende landbrug.

Hos gårdmændene havde der udviklet sig en betydelig standsfølelse, og den fik en storslået manifestation, da man i 1861 i Hørsholms gamle slotshave fejrede 100-året for arvefæstets indførelse.

Den lille bys bedre stillede borgere og embedsmænd stod sammen med en række gårdmand om stiftelsen af det endnu eksisterende »Hørsholm Distrikts Økonomiske Selskab«.

Selskabet støttede på forskellig vis folkeoplysning og fremme af landbruget, men rettede sig derudover direkte mod »Vindskibeligheds og Driftigheds fremme blandt Husmands- og Haandværksklassen samt Tjenestetyendet«. Selskabets spare- og lånekasse betjente således udtrykkelig også de jordløse, der endog kunne nyde godt af selskabets alderdomskasse.

Selv om selskabet koncentrerede sin virksomhed om de årlige dyrskuer, driften af sparekassen og selskabeligt samvær, og selv om det var domineret af Hørsholms »spidser«; (de bedst stillede borgere samt ejerne af de største landbrug), tabte det ikke det sociale sigte af syne.

Ved generalforsamlingen i 1873 vendte et medlem, forpagter Søht, sig dog mod, at sparekassens overskud tilfaldt alderdomskassen for gamle arbejdere. Dels mente han, at arbejderne havde brug for støtte, når de blev 50 år, og ikke, som det var kassens regel, når de blev 65, »dels fordi Arbeidernes Optræden »ligeoverfor os« i de sidste Aar ikke har været af den Beskaffenhed, at der er Grund til at støtte dem«.

Søht blev imidlertid sat på plads af formanden, der kunne henvise til en enstemmig generalforsamlingsbeslutning om at yde dette tilskud til alderdomskassen og

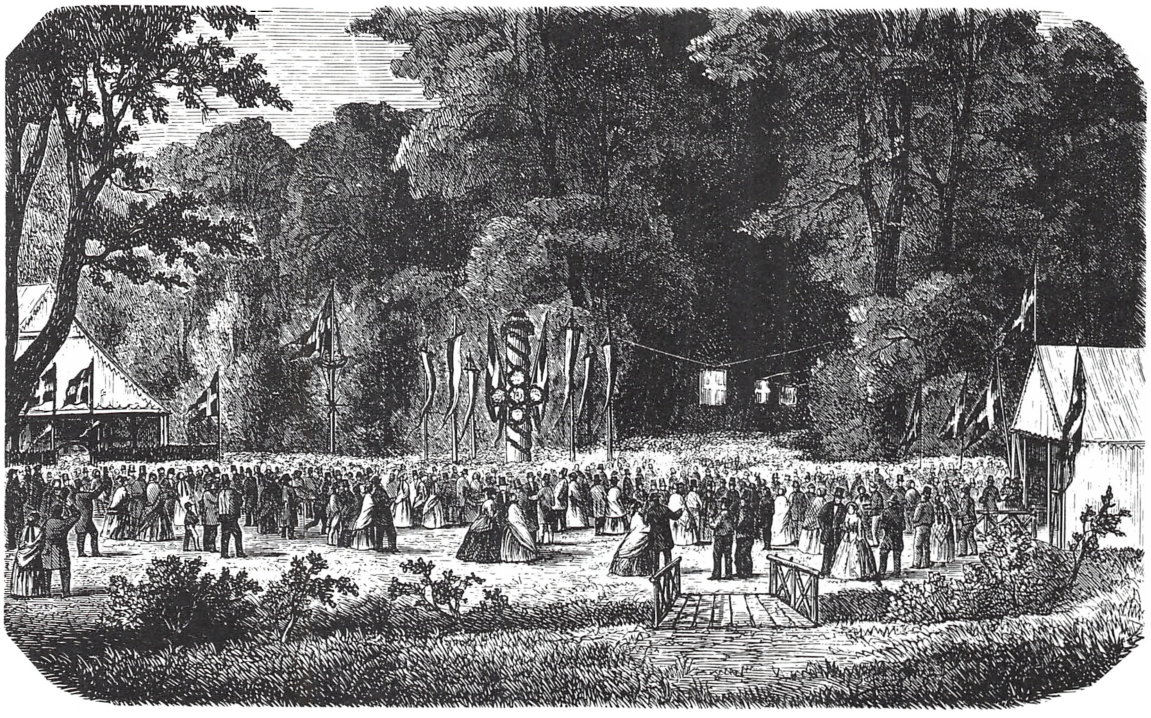

Borgere og bønder fester sammen i Hørsholms gamle slotshave ved festen den 16. september 1861 – 100-året for gennemførelsen af bondereformen på Hirschholm Gods. Ved denne anledning stiftedes Hørsholm Distrikts økonomiske Selskab, der endnu eksisterer. (Illustreret Tidende).

som mindede om, at »det økonomiske Selskabs Hovedmaal netop er at støtte og fremhjælpe de mindre heldigt stillede Samfundsklasser«[16].

I en vis forstand synes borgerskab og gårdmænd altså at have været bevidste om husmændenes og de talrige[17] jordløse familiers problemer.

Kystbane og villabebyggelse

Gennem 1800-tallet steg befolkningstallet på egnen kun langsomt, i Hørsholm sogn boede der i 1801 1068 mennesker; i 1901 var det 1656. (Hertil kom omkring 1000 mennesker i Usserød, der først fra 1938 hørte til Hørsholm)[18].

Ved århundredeskiftet var Hørsholm endnu en udpræget oplandsby – i 1891 blev Hørsholm Mølle, en af landets yngste vindmøller, opført midt i byen. Angiveligt blev den opført af en »møllespekulant«, der havde forestillet sig et profitabelt salg straks efter opførelsen[19]. Tiderne var imidlertid ved at vende, spekulanten måtte selv drive møllen, der i øvrigt gennem en generation var kendt for sit udmærkede hønsefoder.

Få år efter vakte et andet anlæg imidlertid større opsigt i den østlige del af Hørsholm kommune: Kystbanen åbnede i 1897, og Rungsted Station (der blev anlagt i et øde område mellem de få landsteder og fiskerhuse ved Øresund og den lille Hørsholm by) blev et trafikalt knudepunkt.

Indtil ca. 1930 afholdt Hørsholm Distrikts økonomiske Selskab hvert år dyrskue på Ridebanen i Hørsholm – her i 1910. Der blev præmieret dyr fra gårde på egnen, udstillet landbrugsredskaber, og der var telte, karuseller m.m.

Kystbanens åbning er undertiden blevet fremstillet som »dødsstødet« for det åbne landbrugslandskab i det nuværende Hørsholm kommune. Landsteder blev til helårshuse, villabebyggelse bredte sig hurtigt, og forstadspræget blev fremherskende. Kystbanens åbning skabte mulighed for en mere profitabel spekulation end mølle-byggeri – nemlig salg af attraktive byggegrunde. Allerede i juni 1897 købte ejeren af Rungsted Badehotel, Fugmann, sammen med vinhandler Dreyer m.fl. et stort areal i Rungsted, som de fik udstykket og videresolgt til villabebyggelse.

En foreløbig undersøgelse, foretaget af Hørsholm Egns Museum, har imidlertid vist, at udviklingen foregik i et temmelig roligt tempo[20].

De store ejendomme i Rungsted og Hørsholm: Folehavegård, Rungstedgård, Rungstedlund m.fl. solgte ganske vist betydelige arealer fra, men det skete gradvist; som regel kun en eller to byggegrunde ad gangen.

Når de mindre landbrug blev udbudt til salg, var det ofte Hørsholm kommune, der var køber, og som forpagtede jorden ud til fortsat drift.

På denne måde skabte kommunen sig en økonomisk reserve – og mulighed for at

Hørsholm Mølle blev bygget i 1893 og er en af landets yngste vindmøller. Billedet er fra 1935, hvor Hørsholm endnu havde præg af at være en oplandsby, hvis erhvervsliv var afhængigt af det omliggende landbrug.

kontrollere udviklingen. Den nye bebyggelse bestod især af parcelhuse, kun enkelte mindre beboelsesejendomme blev opført.

Det åbne landskab forsvinder

Sidst i 1960'erne gik udviklingen ind i en ny fase.

Presset på boligmarkedet steg voldsomt, ikke mindst på grund af de forbedrede trafikale forbindelser til København (motorvejen) sammen med den lave kommunale beskatning i Hørsholm. En stor del af den kommunalt ejede landbrugsjord blev udstykket, nu også til kædehusbebyggelse og store beboelsesejendomme. De samme forhold, der gennem århundredet har gjort det attraktivt for »pendlere« med arbejde i København at slå sig ned i Hørsholm, har gennem de sidste år trukket flere virksomheder inden for elektronik, service og forskning til Hørsholm.

På bekostning af det meste af den sidste landbrugsjord i det oprindelige Hørsholm opfører disse virksomheder nu store ar-

Luftfoto over Hørsholm og Rungsted i 1929. Den tætte bebyggelse er endnu beskeden. Hørsholm by, bebyggelsen omkring Rungsted Station og husene langs Strandvejen er endnu adskilt af områder med åbne marker.

bejdspladser, der efterhånden vil ændre »pendler«-præget i området[21].

Hørsholms åndehul

Ved kommunalreformen i 1970 blev Hørsholm kommune udvidet med en del af den gamle Blovstrød kommune, Blovstrød Nedensogn. Her har landskabsfredning og militært øvelsesområde været med til at bevare det vide udsyn over åbne marker ned mod Sjælsø.

I dette tiltrængte åndehul for Hørsholm kan det endnu lade sig gøre at genfinde spor af det danske landbrugsland fra de store reformers tid.

I landsbyen Sjælsmark kan gårdenes be-

»Tingstedgård« i Sjælsmark er blevet fredet i 1988. Her fotograferet (H. Zangenberg) i 1929.

liggenhed endog føres tilbage til 1500-tallet, og på en af de smukkest bevarede gårde, Tingstedgård, er i hvert fald dele af bygningsværket fra slutningen af 1700-tallet[22].

Netop i 200-året for stavnsbåndets ophævelse er der gennemført bygningsfredning af gården, og forhåbentlig vil flere spor af Hørsholms arv fra landbokulturen på samme måde blive sikret for eftertiden.

Noter

1. *Joachim Junge:* Den nordsjællandske Landalmues Charakteer, Skikke, Meninger og Sprog. 1798. 2. udg. 1824. Her fra Hans Ellekildes kommenterede udgave (1915), s. 273.
2. *C. Christensen:* Hørsholms historie (1879) s. 78 ff og 171 ff.
3. *C. Christensen:* Anf. værk. s. 177 ff.
4. Besigtigelsesforretning for Hirschholm Amt 1770-71. (R.A.), gengivet hos C. Christensen anf.værk s. 186 ff og bilag V og X sammesteds.
5. *Rosted:* Fra fæstebonde til selvejer (1961).

6. *C. Christensen:* Anf. værk. s. 194.
7. F.eks. anførte værk af Rosted.
8. Landbohist. studier tilegnede F. Skrubbeltrang, s. 112 ff: *Birte Stig Jørgensen:* Bønderne og udskiftningen i Hørsholm Amt. (1970).
9. »Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere ...« (1985).
10. *C. Christensen:* Anf. værk. s. 235 f.
11. Dansk biografisk leksikon, 1893. *C. Christensen,* anf. værk, s. 235 ff.
12. *C. Christensen:* Anf. værk, s. 259 f.
13. *Rosted:* Anf. værk, s. 85 f.
14. »Fra Frederiksborg Amt« 1987, s. 80 ff.: *Claus Schjøtt-Olsen:* Karlebo overdrev – kulsvidningen 1800-1880.
15. *Uhrskov:* Dagligt liv.., s. 208, Junge anf. værk, s. 119 og *C. Christensen, anf. værk, s. 239 f.*
16. *»Love for Hirschholm Distriks økonomiske Selskab« samt mødereferater og bestyrelseslister i Selskabets forhandlingsprotokol 1862-1916. (Hørsholm Egns Museum). Se også: C. Christensen,* anf. værk, s. 243 f, Rosted, anf. værk, s. 124 ff. og »H.D.Ø.S. 1861-1986« (Selskabets 125-års jubilæumsskrift, 1986).
17. *C. Christensen:* Anf. værk, s. 242.
18. Befolkningsstatistik, samlet i manuskript: »Lidt om Hørsholms historie« (Komm. dir. *Ib Tune Olsen,* Hørsholm kommunes borgmesterkontor, 1987).
19. *Ellen Danstrup:* På opdagelse i Hørsholms lokalhistorie, 1984, s. 34 samt mundtlige oplysninger ved forfatteren.
20. *Kris Münster Nielsen:* Manuskript om villabebyggelsen i Rungsted 1897-1920. Hørsholm Egns Museum, 1987.
21. *C. Christensen:* Anf. værk, s. 242.
22. Sjælsmark – en landsby på Hørsholmegnen, Årsskrift 1981, Museumsforeningen for Hørsholm og Omegn.

Kajerød – Hvad er det?

af Hanne Mikkelsen og Tormod Hessel

Indledning

Kajerød fremtræder i dag som en del af Birkerød. Mange undrer sig over, at Birkerøds nordvestlige del hedder Kajerød. Ja, mange er vel dårligt klar over, hvad Kajerød er, eller hvor meget af kommunen navnet omfatter. Sigtet med denne artikel er dels at vise, hvad Kajerød »oprindelig« har været og dels at redegøre for hvordan, hvornår og hvorfor Kajerød er blevet det, den er i dag.

Endelig skal det fremhæves, hvad der stadig er at finde fra det gamle Kajerød.

Kajerød i 1980'erne

Som nævnt virker Kajerød som en del af Birkerød. Der er ingen umiddelbart synlig grænse mellem det, der hedder Birkerød og det, der hedder Kajerød. Kajerød kunne for så vidt blot være en del af de parcelhuskvarterer, der efterhånden er vokset op uden om den gamle Birkerød landsby.

Men ser vi på skøder og matrikelkort, viser det sig, at Kajerød er en by med selvstændigt matrikelnummer-system.

På kortet fra 1978 er Kajerøds grænser trukket op ud fra matrikelnumrene.

Omtrent hele vestgrænsen følger Fuglesangsrenden fra Pilegårdsparken og ud til Sjælsø, som afgrænser området mod nord. Mod øst følger grænsen Langedamsdalen, hvorimod der mod syd og sydøst ikke findes nogen naturlige grænser i terrænet. Og det er også netop her, de to byer er vokset sammen. Men på kortet kan det ses, at grænsen næsten når ned til Birkerød sø og ud til industrikvarteret omkring Bregnerødvej.

Går man en tur rundt i Kajerød og ser på bebyggelsens art og alder, viser det sig, at langt den overvejende del er boligkvarterer, og at de aldersmæssigt strækker sig fra omkring 1800 til 1988.

Den ældste del findes lige syd for Kongevejen omkring krydset, Kajerødvej-Trenkærvang-Kajerødgade. Her ligger nogle gamle gårde – eller dele heraf – og 5 mindre stråtækte ejendomme; og tilsammen fremtræder det som et landsbymiljø.

Desuden ligger der nord for Kongevejen to gårde og umiddelbart syd for jernbanen ligeledes et par ejendomme fra forrige århundrede. Kvarterer fra første trediedel af 1900-tallet findes omkring Bakkevej, Odinsvej, Thorsvej og Kildehøjvej og lige nord for jernbanen omkring Tornevangsvej, Ludvig Jensens Vej og Peder Mathiasens Vej. Ligeledes findes bebyggelse fra denne periode i »snippen« ned mod Birkerød sø.

I 40'rne og 50'erne har udbygningen af Kajerød rigtig taget fart. Resten af Kajerød øst for linien Grøndalsvej – Soldraget og den sidste udbygning syd for Kongevejen i trekanten mellem Kongevejen, Birkerødgrænsen og Vestervang er fra denne periode.

Hertil kommer så nogle mindre bebyggelser rundt om.

De store parcelhusområder Pilegårdsparken, Carinaparken og Stenløkken-området og bebyggelsen omkring Birkerød Parkvej og Bregnerødvej er kommet til i løbet af de sidste 30 år.

Foruden boligområderne findes der i Ka-

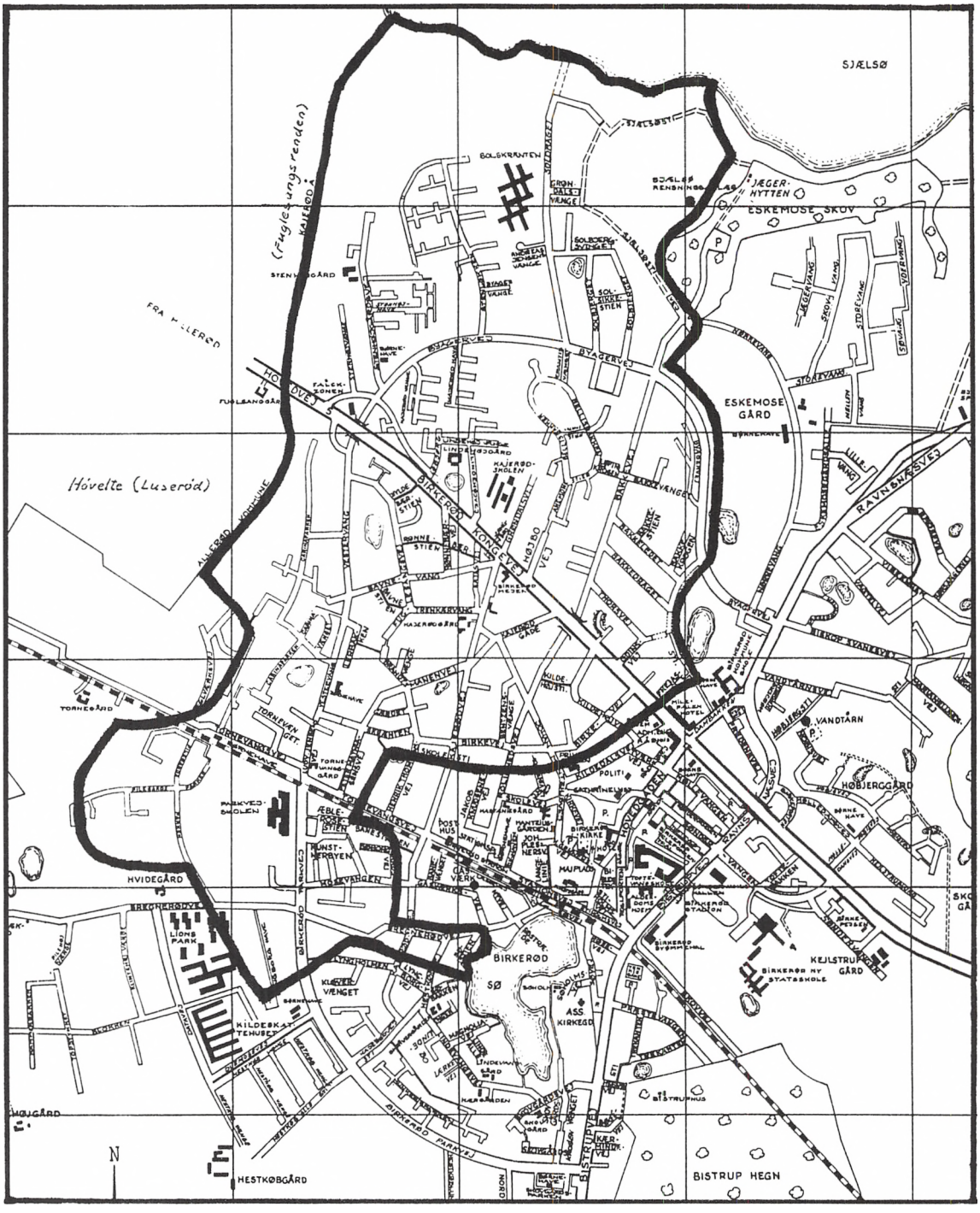

Kort fra 1978 med Kajerød-ejerlav indtegnet.

jerød nogle offentlige institutioner, et par små butikscentre og lidt liberalt erhverv.

En del større og mindre grønne områder og naturreservater strækker sig rundt om boligkvartererne. De største af disse områder er de fredede arealer ned til Sjælsø og langs Fuglesangsrenden.

Landsbyen Kajerød

For mindre end en menneskealder siden tegnede den gamle landsby, Kajerød, sig klart i landskabet: 6 gårde og nogle småhuse omkring et gadekær. Og uden om lå det åbne land med landsbyens agre og enge og udflyttergårde.

Men hvor gammel er så denne landsby?

At her har boet mennesker allerede i stenalderen, kan vi se af en amtsbeskrivelse fra 1754[1], hvori det hedder: »På Kajerøds mark ungefær 150 skridt fra byen findes en grav, hvorpå ligger en stor sten, som hviler på en hoben andre sten. Graven er 18 alen lang, 9 alen bred og 2 alen høj og vender mod øst og vest«.

Kajerød gadekær omkring 1889.

Fuglesangsrenden.

Men der skulle gå mange tusinde år fra stenalderfolkene strejfede rundt i skovene omkring Sjælsø til rydningerne påbegyndtes med fast bosættelse for øje.

Videnskabernes Selskabs kort fra 1768 viser, at de landsbyer, som ligger umiddelbart øst og syd for Sjælsø, er opstået som rydninger i et stort og ellers sammenhængende skovlandskab. De fleste af disse byer har endelsen -rød, hvad der netop udtrykker, at det er en rydning.

Præcist hvornår disse rydninger er påbegyndt, vides ikke. Men i følge sprogforskerne opstod »rød«-navnene i perioden fra år 1000-1300.

I 1300-tallet ved vi med sikkerhed, at Kajerød har eksisteret. Byen nævnes nemlig – sammen med andre byer – i en jordebog fra 1370, som var en fortegnelse over Roskildebispens jordbesiddelser. Det meste af Hørsholm amt – herunder Kajerød – tilhørte dengang kirken, der indtil reformationen 1536 havde store jordbesiddelser.

Denne jordebog er den ældst kendte kilde, hvori navnet »Kajerød« forekommer. Det staves her K a t h e r u t h[2]. Sprogforskere mener, at første del af ordet kommer af det oldnordiske »kot«. Afledinger heraf findes både i engelsk, tysk, svensk og sønderjysk og betyder bondehytte, indelukke, kvægstald og husmandshus.

Der er også mulighed for, at der i første del af ordet ligger et mandsnavn.

Men begge forklaringer tyder på, at Kajerød er startet som en lille rydning foretaget af en enkelt person/familie.

Fra reformationen kommer hele Birkerød sogn – og dermed også Kajerød – til at høre under Hørsholm gods; og byens liv og skæbne bliver nært knyttet hertil i op mod 300 år.

Det eneste Kajerød rent administrativt havde med Birkerød at gøre indtil 1841 var, at byen hørte under Birkerød sogn, altså var underlagt Birkerød i gejstlig henseende.

Fra 1841, da der kom kommunalt selvstyre, fik landsbyerne under Birkerød sogn fælles sogneforstanderskab (svarer til senere sogneråd og byråd). De indgik herved det fællesskab i styret, som forenede landsbyerne (Birkerød, Kajerød, Bistrup, Skovrød, Ravnsnæs, Isterød, Høsterkøb, Sandbjerg og Ubberød) under Birkerød kommune.

Det blev nævnt, at første gang vi støder på navnet Kajerød, er i en jordebog fra 1300-tallet. Men fra 1600-tallet og fremefter findes kildemateriale, som fortæller mere om Kajerød og dens indbyggere.

Og det viser sig, at denne landsby bogstavelig talt ikke har ændret sig fra 1600-tallet og til langt op i vores århundrede hvad angår strukturen – gårdenes og husenes antal og placering i forhold til hinanden i selve landsbykernen. Ved en beskrivelse af denne kan vi derfor vælge et hvilket som helst kort over byen inden for denne periode.

Derimod er der sket ændringer i landskabet udenom. Og det er ikke mindst landboreformerne, der har været bestemmende for disse ændringer.

Et udsnit af matrikelkortet fra 1812 viser et tydeligt billede af landsbykernen.

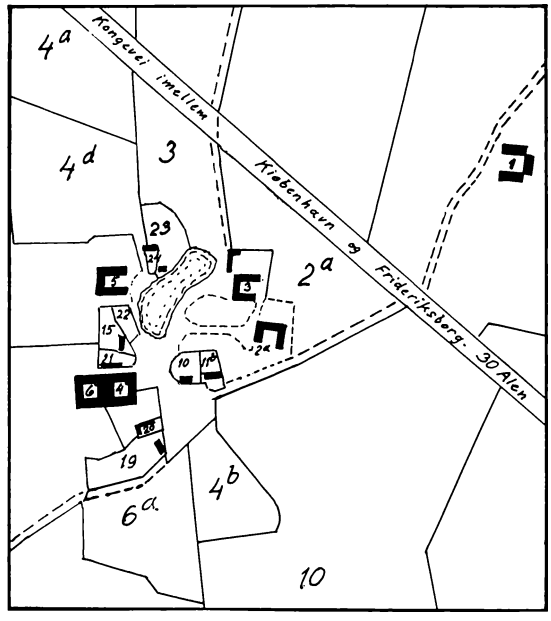

Kajerød landsby 1812 med matr.nr.
gård nr. 1 Udflyttergård
gård nr. 2 Grøndal
gård nr. 3 Minchegården
gård nr. 4 Axelhus
gård nr. 5 Løbjerggård
gård nr. 6 Kajerødgård
gård nr. 11 Rendebækgård.

Den er beliggende umiddelbart syd for Kongevejen med et par forbindelsesveje ud til denne. Centralt i byen har vi forten med et stort gadekær, hvorom gårde og huse samler sig. Der er 6 gårde (matr. nr. 11b har været en gård og blev det igen kort efter) og nogle småhuse ind imellem. Det ses, at matr. nr. 4 og 6 er en dobbeltgård.

Det meste af landsbyens jord har hørt til de 6 gårde. Og det er de 6 gårdmænd, der på godt og ondt har båret landsbyen igennem

de 400 år eller mere, indtil udstykningen begyndte at tage fart, og landsbysamfundet gik i opløsning.

At det ikke altid har været lige let, viser historien tydeligt.

Proprietarius	No.		Folio Hart Korn Extr:	Gammel Matricul Hart Korn Tøn-der	Skp.	Fier.	Alb.	Nye Matricul Hart Korn Tøn-der	Skp.	Fier.	Alb.
		KAYEROEDBYE									
	1	Niels Hansen	286	14	5	1	-	20	3	-	-
	2	Peder Jenser	287	14	5	1	-	17	7	3	1
	3	Jenns Nielsen	288	5	1	-	-	7	1	3	2
Kongl. Mait^{s}	4	Rasmus Hansen	289	2	-	1	-	3	7	3	1
	5	Peder Sørensen	290	2	-	1	-	3	4	-	2
		Svins olden til ald Byen	286	-	-	-	-	-	4	3	1
		Een alminds Jord kaldis									
		Gryders Hauge	291	-	-	-	-	-		3	1
		HUUSMEND									
	1	Jacob Christensen og Rasmus Nielsen									
Kongl. Mait^{s}	2	Peder Pedersen og Christen Lauritzen	291								
	3	Anders Rasmuss		Ingen Jord							
	4	Andreas Ollufsen									
	5	Lours Heeboe									

Chr. V's matrikel fra 1680'erne.

Tiden før landboreformerne

Livet som fæstebonde

At Kajerød hørte under Hørsholm gods betød, at gårdene og deres jorder tilhørte godsets ejer, mens beboerne kun havde dem i fæste – altså lejede dem.

Ved fæsteindgåelsen fik fæsteren et brev som bevis på, at han havde fæstet gården. Samtidig skulle han betale et beløb herfor. Derudover skulle der betales landgilde, en fast årlig afgift, der skulle ydes i naturalier.

I dronning Sophie Amalies landgilderegnskaber fra 1669[3] findes en fortegnelse over Kajerøds gårdmænd og hvad hver af dem skulle yde i landgilde. Niels Hansen f.eks. betalte 5 tønder rug, 6 tønder byg, en fjerding smør, 1 side flæsk, 1 lam, 1 gås, 2 høns og 20 æg.

Foruden landgilde skulle der betales mange andre slags skatter og afgifter. For at få et grundlag for skatteansættelsen blev al jorden i løbet af 1680'erne opmålt og vurderet i hartkorn. Resultatet af dette arbejde blev landmålingsmatriklen, Christian V's matrikel[4]. Det er en oversigt for hver landsby over dens jorder fordelt på hver gårdmand. For hver gård er det angivet, hvor mange tdr. land, der hører under den, og hvor mange tdr. hartkorn det er opgjort til. Denne opgørelse (matriklen) virkede som skattevurderingsgrundlag indtil 1844.

For Kajerød ser Chr. V's matrikel sådan ud:

Det ses, at hele Kajerød ejedes af kongen (Hørsholm gods), men var bortfæstet til nogle bønder og husmænd.

De to af gårdene var meget store – de største i sognet efter Eskemosegård.

I 1751 fæstede Hans Svendsen gården nr. 2; og i hans fæstebrev står der:[5]

»På hendes majestæts min allernådigste dronnings vegne og efter højædle og velbårne hr. etatsråd og amtsmand Dauws approbation af 21. april 1751 har jeg underskrevne amtsforvalter over Hirschholm amt stedet og fæstet ligesom jeg også herved steder og fæster til Hans Svendsen fra Kajerød gård nr. 2, som faderen Svend Petersen førhen beboede og nu er død fra. Denne gård med alt hvad dertil ligger både i mark og by må nævnte Hans Svendsen for livstid nyde, bruge og beholde i fæste på de betingelser, at han holder gårdens bygning og besætning i god stand, dyrker og forbedrer jorden i marken og ikke lader den ligge ubrugt hen, at han i rette tid betaler alle kongens skatter, som er eller bliver påbudt, og ligeledes landgilde efter jordebogen, forretter hoveri

og rejser ligesom sine naboer villig og upåklagelig, at han er sit høje herskab og øvrigheden lydig, og i alt øvrigt en fæstebonde vedkommende holder sig Hans kongelige Majestæts allernådigste lov og forordninger efterrettelig. .... Til indfæstning har han betalt 10 rigsdaler, som skal blive beregnet som indtægt i mit allerunderdanigst aflæggende jordebogsregnskab.«

Indtil 1761 bestemte godsets ejer, hvem han/hun ville fæste en gård til. Det har dog været almindeligt, at en bonde lejede gården efter sin far eller svigerfar, og at en fæsters enke kunne blive boende, indtil hun giftede sig igen. Den ny mand kunne så fæste gården.

Fik godsejeren mistanke om, at en gård ikke var holdt i ordentlig stand, blev nogle synsmænd sat til at vurdere, hvor meget bygningerne skulle repareres for, og bonden blev da sat til at bringe dem i orden. Skete det ikke, kunne han blive dømt til at forlade gården. For en sådan bonde kunne det være næsten umuligt at få et nyt fæste.

I 1733 var det blevet lovbestemt, at alle bondemænd/drenge mellem 14 og 36 år skulle forblive på det gods, hvor de var født. Senere udvidedes aldersgrænsen til 4-40 år. Officielt var dette stavnsbånd blevet indført af hensyn til militærtjenesten, men reelt var det for at sikre godsejerne den billige arbejdskraft, som fæstebønderne var. Fæstevæsen og stavnsbånd hang nøje sammen.

Engang i 1750'erne var en bondedreng, David Joensen, rømmet fra Kajerød. At det var en alvorlig sag, fremgår af dronning Sophie Magdalenes brev den 4. nov. 1755[6] (let omskrevet):

»Vor amtmand Dauw beretter, at amtmand Wedell fra Vordingborg amt har meddelt ham, at der i Ornebjerg by er blevet antruffet en bondedreng på 17 år uden pas, og at han derfor er anholdt og hæftet. Han har tilstået at hedde David Joensen og at være født i Birkerød under vort amt Hørsholm og til sidst været hos en hjulmand ved navn Ole fra Kajerød. For 1½ år siden var han gået til København og havde fået tjeneste hos vognmanden Niels Pedersen i Studiestræde, fortalte han, men dette er fundet urigtigt. Da denne undvegne bondedreng er født i Hørsholm amt, har vor amtmand fået ham indsendt til Hørsholm. Da der er omkostninger på ham, og da nævnte bondedreng kun er lille af vækst og slet af gemyt, så ser vor amtmand ikke, at han vil blive vort amt til nogen nytte; og selv om han ville blive sat på fri fod, ville han sandsynligvis undvige igen. Det er derfor bedst, at denne bondedreng ansættes som matros og overlades til en søofficer. Det er derfor vor allernådigste vilje, at nævnte bondedreng, David Joensen, på den foreslåede måde må overdrages i hans majestæt kongens søtjeneste.«

Et fæste indebar andre pligter end betaling af landgilde og skatter. Foruden at dyrke og forbedre den fæstede jord skulle Hans Svendsen som sine naboer forrette hoveri og rejser og i det hele taget være sit høje herskab lydig.

Hoveri var gratis arbejdsydelser for godsets ejer. Og det kunne udvides efter behov.

Formelt blev hoveriet afskaffet på Hørsholm gods i midten af 1700-tallet, men reelt fortsatte og forstærkedes det i mange år. Først i 1838 kom der en bestemmelse om hoveriafløsning ved fri overenskomst. Og i 1850 kom den forordning, der førte til afvikling af hoveriet.

Fællesskabet

De gamle dyrkningsmetoder, som anvendtes indtil udskiftningen, var med til at gøre livet besværligt for bonden.

Den upraktiske opdeling af jorden kan ses på kortet fra 1777, der viser Kajerød før udskiftningen.

Som andre landsbyer havde Kajerød sin jord delt op i vange[7]. På skift lå så en af vangene hen som græsmark – den såkaldte fælled – mens der dyrkedes rug og byg på de to

Kajerød før udskiftningen i 1777.
Åsene ses på kortet som små firkanter.

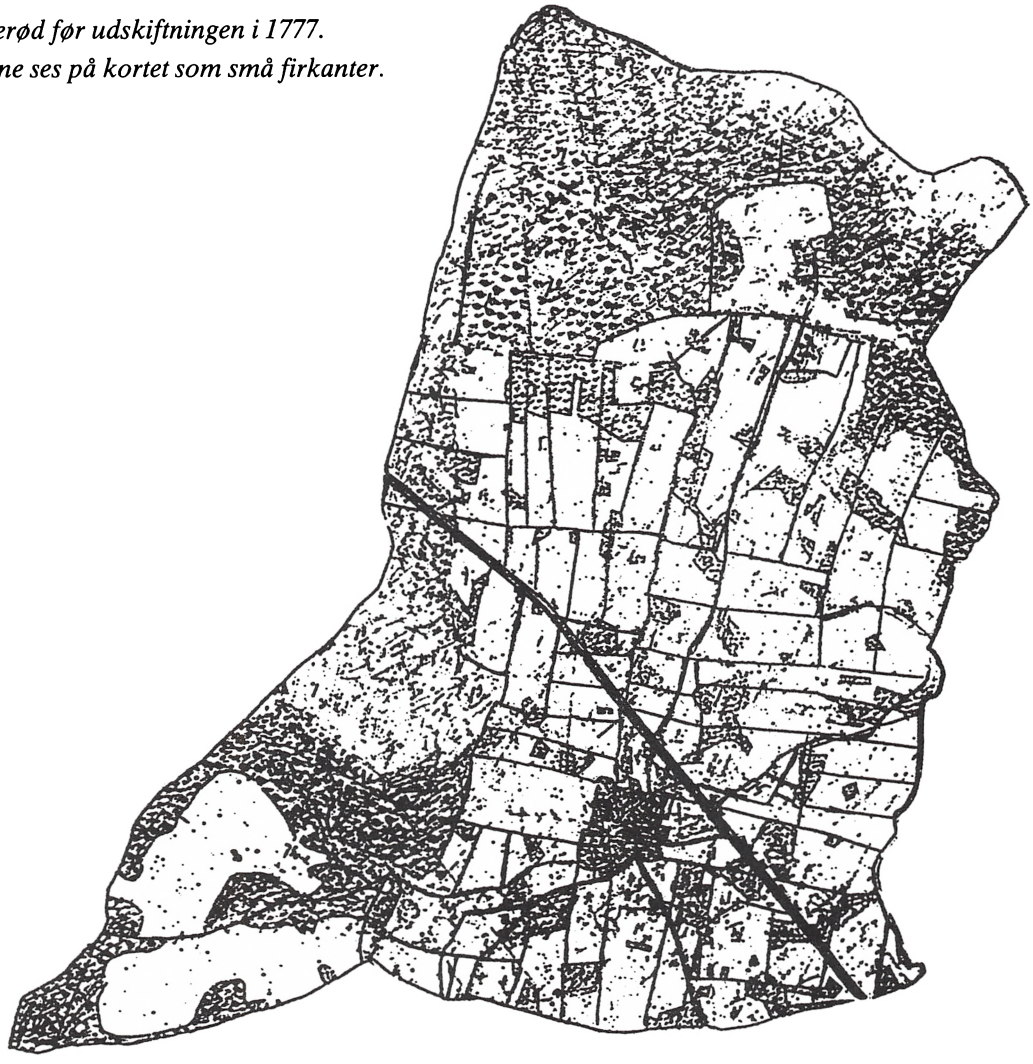

andre. Al jord kom på den måde til at hvile hvert tredie år, for at den ikke skulle blive helt udpint. Denne opdeling kaldes trevangsbrug. Kajerøds tre vange hed Birkerødvang, Nørrevang og Fuglesangsvang. Birkerødvang lå syd og øst for byen og grænsede op til Birkerød. Nørrevang lå nordøst for byen og grænsede op til Langedam og Eskemosegård. Og Fuglesangsvang lå nord og vest for byen og grænsede op til Ludserød og Høvelte i Bloustrød sogn. Som kortet viser, var hver af vangene delt op i mindre jordstykker. De kaldes åse, og de var igen delt op i mange små agerstrimler. Hver af de 6 Kajerødbønder havde en eller flere agerstrimler i hver ås, alt efter hvor mange tdr. hartkorn, der hørte til den enkelte gård. Sandsynligvis har Hans Svendsen haft op imod 100 små strimler, han skulle dyrke.

De 6 bønder var nødt til at være enige om, hvornår de skulle i gang med de forskellige slags arbejder, og hvad der skulle dyrkes på de forskellige vange. Hele denne jordopdeling med tilsvarende afhængighed i livsform kaldes fællesskabet. Det var ikke altid lige let at blive enige. Og man støder på udtryk som »det onde fællesskab«. Fordelen ved den nævnte opdeling af jorden var, at der til hver gård kunne blive en rimelig fordeling af god og »ond« jord.

Åsene har sjældent været store reelle markstykker. Kortet viser, at der i næsten alle åsene lå større eller mindre stykker udyrket jord – fugtig eng eller krat og mosehuller, som naturligvis yderligere har besværliggjort dyrkningen.

Til trods for trevangsbrug har jorden været dårlig og udpint efter århundreders udtæring. Staldgødningen har kun slået til til den jord, der lå lige op til gårdene. Det er ikke mærkeligt, at høstudbyttet var ringe, nogle få fold.

Til gengæld udnyttede bønderne så godt, de formåede, de ressourcer, som deres landområde kunne kaste af sig.

Der var rige muligheder for tørveskær – både ved Fuglesangsmosen, Sjælsø, Langedam og adskillige småmoser.

De mange engstykker rundt om i åsene har givet mulighed for høhøst, hvilket var en livsnødvendighed for både folk og fæ. I 1764 avlede de 6 bønder hver 28 læs hø[8].

De store sivområder nede ved Sjælsø har leveret rør til tækning.

Vi må forestille os et landskab og en vegetation noget anderledes end nu. Den tætte bevoksning og sumpede bund, som vi i dag har på en del af området mellem Sjælsø og Stenhøjgårdsvej, en sådan bevoksning fandtes i langt større udstrækning dengang.

Kortet fra 1777 viser kratsignatur i størstedelen af området mellem Sjælsø og hvor Byagervej løber i dag.

Fuglesangsmosen, som i dag hedder Carinasøen, var meget større. I 1754 er mosen beskrevet således (let omskrevet)[9]: »Fuglesangsmosen tager sin begyndelse fra øverste ende af Hestkøbs enghave lige ned igennem samme og Høvelts-mosen til Sjælsø, hvilket er en halv mils distance.

Det kunne blive til nytte for bønderne, hvis de var i stand til at grøfte og gennemgrave sådanne moser, der er begroede med hængesæk, hvoraf ikke kan haves den nytte som ellers, i fald vandet blev udgravet deraf.

Men fordi Fuglesangsmosen er temmelig stor, så er sådant arbejde alt for svært for bonden at bestride, ikke mindst da han ellers med hoveri og anden gerning uden det har nok at bestille.

Men i fald han dertil blev given hjælp, som der er gjort nogen begyndelse på et par års tid, kunne engene engang komme i ulig bedre stand til bondens store nytte og fordel.«

Af originalkortet fra 1777 kan det ses, at der i skellene mellem vangene har været opsat risgærder (signatur: fin zig-zag streg). Når afgrøden var kørt i hus, opgav man ævred, dvs. fjernede indhegningen og slap kreaturerne løs på stubmarkerne. Så længe der var afgrøde på markerne, måtte kreaturerne sættes på græs ude på overdrevet.

Kajerød overdrev lå ude i det sydvestlige hjørne – det der i dag er området omkring Tornevangsvej og Pilegårdsparken. Det var store græsgange i et kuperet terræn omkranset af lavere bevoksning.

Kortet 1777 viser, at der mellem Birkerødvang og Fuglesangsvang strækker sig et smalt stykke jord fra byen og mod sydvest ud til overdrevet. Det kaldtes gyden og var afgrænset med risgærder fra de to nævnte vange. Ad denne fægyde, som omtrent fulgte det, vi i dag kalder Manenvej, har Kajerøds bønder og husmænd i århundreder drevet deres kvæg til græsning på overdrevet.

I bevoksningen herude hentede de også kvas og brænde til deres forbrug af »ilde-

Fuglesangsmosen.

brand« og til risgærder.

Men sådanne fælles overdrev kunne også give problemer, som det fremgår af amtsforvalter Ulstrups indberetninger til amtmanden i 1758 (let omskrevet)[10]:

»Det er beklageligt, at der i vores egn ikke er nogen regler for, hvor mange stykker kvæg hver lodsejer har lov at sætte på overdrev. Det giver mange problemer, hvoraf kun et par skal nævnes.

For det første:

Selv om den ene bonde må betale sine skatter og afgifter lige så fuldt som den anden, så har den fattige, som kun ejer få heste og køer, dog næppe den nytte af overdrevsgræsningen som den anden, der kan være rig og holde næsten dobbelt så mange kreaturer som hans fattige nabo.

For det andet:

Ser vi også daglig eksempler på, at husmænd, som kun har lidt eller slet intet jord, alligevel holder heste, kør, svin, får og andre små kreaturer i mængde. Ofte har han lige så mange som en gårdmand, hvis græsning skal føde og ernære hans husstand ikke alene om sommeren, men også om vinteren.

Vi ved, at der her på egnen er husmænd

og lejere, som aldrig burde have haft tilladelse til at holde heste og vogn, men som godt kunne klare sig med højst en ko eller nogle får. Alligevel gør de sure miner, når de skal betale 1 marks penge eller 2 årlig i græsafgift til bønderne, som betaler den dyre landgilde.

Om vinteren må de også underholdes af bondens jord og engbund, da disse husmænd ikke selv har noget at pløje eller så på, undtagen hvad de skal akkordere sig til fra bonden til dennes store skade.

Og selv om det er forbudt, at bonden giver sine tjenestefolk sæd i løn eller bortlejer sin jord til en anden, så er det dog ikke muligt for mig at stoppe denne uorden i dette lille distrikt, som er under min administration – med mindre sagen tages langt alvorligere.«

Sygdom og misvækst

I 1711 var der en stor pestepidemi i sognet. Høsterkøb var den by, der blev hårdest ramt. Her døde 98 personer af pesten, og byen måtte afspærres. Der blev givet ordre til »at smøge og røge« både i kirkerne og hjemme hos folk; og sammenkomster blev forbudt[11].

I forhold til Høsterkøb slap Kajerød nådigt. Her døde 2 personer.

I det hele taget slap Kajerød ofte lettere gennem perioder med krige og sygdomme end f.eks. Høsterkøb, måske fordi Kajerød lå noget af vejen i forhold til de store nord- og sydgående troppetransportveje længere øst på.

Men i 1745 begyndte en hård og langvarig kvægpest. Amtsforvalteren på Hørsholm gods skrev i 1746: »Til denne dag var der død i Bloustrød 53, Ludserød 40, Stimestrup 6. Give den allerhøjeste, at det må blive derved«.

Men det gjorde det desværre ikke. Det fortsatte i årevis. »I Ludserød er kun en eneste mand tilbage, som er fri, for de øvrige ni er der gjort ganske ryddeligt, så ikke nogen ejer så meget som en kalv tilbage«.

»Kvægsygen udbreder sig her på amtet mere og mere, nu er den i Kajerød og Birkerød« skrev amtsforvalteren i 1769[12].

Landboreformerne og tiden derefter

Arvefæste

Landboreformerne kom til at få stor indflydelse på landsbyerne og for den danske landmand.

Hørsholm gods fik den første af reformerne allerede i 1761, idet bønderne dette år fik arvefæste, hvilket i praksis svarede til, at de blev selvejere.

Hver fæstebonde fik et arvefæsteskøde, hvori rettigheder og pligter var nedfældet.

I det følgende er taget uddrag, der viser hovedpunkterne af arvefæsteskødet for Jens Swendsen, Minchegården, i Kajerød (let omskrevet)[13]:

Arvefæste eller skøde for Jens Swendsen udi Birkerød sogn og Kajerød by på gården no. 3 ....

Hermed afstås fra Hørsholm amts nuværende høje herskab og efterkommende ejere og deres arvinger til velagtede Jens Swendsen og hans arvinger en nævnte amt underliggende og tilhørende gård i Birkerød sogn. Kajerød by, no. 3 ....

Denne gård med al dens rette tilliggende af mark, ager, eng, tørvegrøft ... haver ... skal J.S. og hans arvinger nyde, bruge og beholde til evindelig ejendom på følgende betingelser:

1. At hans børn og efterkommere herefter som før forbliver på godset, med mindre de får tilladelse og pas af Hørsholms ejere ...
2. Denne gårds ejere betaler alle til gården påbudte kongelige skatter ...
3. Han og efterkommende ejere skal foruden landgilde ... betale Hørsholms ejere 6 rdl., 4 mark, 12½ sk. i tiendepenge. I stedet for hoveri betales 13 rdl ... i hoveripenge.

4. Hørsholms nuværende og tilkommende ejere skal altid være prioriterede i gården, dens besætning og al dens tilliggende næst efter kongelige skatter ...
5. Han og efterkommende ejere skal sammen med andre bønder og selvejere være forpligtet til at gøre tjeneste og skaffe arbejdsfolk ved vejenes såvel som kirkernes og skolernes reparation og ved jagter ...

   Endelig skal han årlig gøre én lang og én kort rejse (for herskabet) og efter eget tilbud og akkord årlig grave grøfter omkring de udgravede ellemoser.

   Herudover skal han årlig skove det ellebrænde, der skal bruges til krudtværket og frit levere tørv til amtets jordemoder, sygehuset og hospitalet i Frederiksborg.
6. Denne gårds ejer nyder herefter som hidtil årlig ét skovlæs brænde af amtets skove og gærdsel til sine gærders istandholdelse.
7. Det står ham frit for – dog efter at have underrettet amtets høje herskab – at dele og afhænde gården med tilliggende ejendom i to til tre lige dele, ligesom han finder for godt. Blot skal delingsbrevet understrege den årlige afgift og fulde recognition straks 6 rdl ...

   Derimod må ingen afhænde noget lille eller stort stykke af gårdens ejendele – hverken pløjejord, engbund eller overdrev.

Jens Swendsen var altså fra at have været fæstebonde blevet selvejer og kunne nu bestemme, om han ville lade gården gå i arv til sin søn, eller han ville sælge den.

I alle tilfælde ville han selv og hans familie høste fortjenesten ved en forbedring af gården. Dette var den første forudsætning for, at han rigtig kunne engagere sig i dens trivsel. Han kunne også sælge halvdelen af jorden fra, hvis han ønskede det.

Under alle omstændigheder kunne det nu betale sig at gøre en ekstra indsats både ved bygningernes vedligeholdelse og ved bearbejdningen af jorden, selv om bønderne stadig i 1761 dyrkede den i fællesskab.

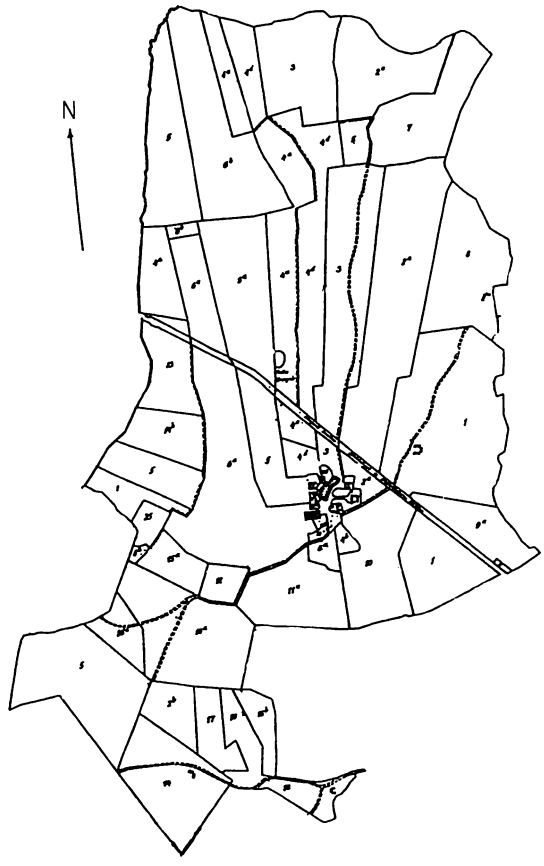

Matrikelkortet 1812 viser udskiftningen i Kajerød.

Udskiftningen

En anden fornyelse af afgørende betydning, var udskiftningen som for Kajerøds vedkommende fandt sted i 1777.

Udskiftningen bestod i, at hver lodsejers jord blev samlet på få store lodder, således at en rationel dyrkning kunne opnås for hver enkelt landmand, og således at han præcist vidste hvilke områder, der hørte til hans gård.

For at en sådan fordeling kunne blive praktisk mulig og rimelig, måtte der foretages en nøjagtig opmåling og vurdering af jorden. Resultaterne heraf blev nedskrevet i matrikelbøger og indtegnet på kort.

Det var frivilligt, om en bonde ville have udskiftet sin jord. Men var der blot én, der ønskede det, skulle en samlet plan for hele udskiftningen lægges og altså opmåling og vurdering finde sted. Også de bønder, som ikke ønskede deres jord udskiftet, måtte være med til at bære udgifterne for dette arbejde.

Det har været meget forskelligt fra landsby til landsby, hvor stor villigheden og enigheden var.

Kajerødbønderne har været helt enige i 1777, hvor de selv sender en ansøgning til amtmanden[14]: »Da vi 6 fattige bønder i Kajerød er begærende vore jorder og fællesskabet måtte – ligesom andre vore naboer i amtet er skete – deles så enhver af os kunne få sine agerjorder og enge samlet på ét sted ved en fri landmåler«.

Men udskiftningen krævede i mange tilfælde udflytning, dvs. at en eller flere af gårdene flyttedes uden for bykernen ud på udmarken. Og dette var bønderne i almindelighed ikke begejstrede for. Men også på dette punkt har Kajerødbønderne været positive, idet de enstemmigt erklærede, at de var »villige til at udflytte deres gårde af fællesskabet, om sådant for delingens bekvemmelighed måtte fordres, i hvis lod det endog måtte falde, når en landmåler, uden nogen bekostning for dem, må blive beordret ...«[15].

Det viste sig dog, at det ikke blev nødvendig for udskiftningens gennemførelse. Og først omkring århundredskiftet sker den første udflytning. Den største af gårdene, matr.nr. 1, nedrives og flyttes nord for Kongevejen ud i nærheden af Langedam.

Den fordeling af jorden med tilhørende matrikulering, som de 6 bønder i Kajerød blev enige om dengang i 1777 med hver gårds hovedlod strålende ud fra gården i et langt smalt stykke helt ned til Sjælsø, kan vi genfinde på matrikelkortet af i dag. Den manglende erfaring ved den tidlige udskiftning af Kajerød medførte at udskiftningen i teknisk henseende blev meget dårlig og opmålingerne unøjagtige. De fleste af lodderne var uforholdsmæssigt lange og smalle, sådan at Kajerødbønderne fik et par km fra deres gårde og ud til den yderste del af lodderne.

Måske af denne grund har de tidligt og i stor udstrækning benyttet sig af retten til at handle med deres jord. Det ses dels af det originale matrikelkort fra 1812, hvor ejernavne er skrevet på jordstykkerne og dels af en dagbog fra 1800-tallet, som giver følgende oplysninger om jordsalg i Kajerød[16]:
»Det vænge, hvor Kildehøj ligger, solgte gårdmand Bent Bentsen, Kajerød, 1788 til kommandør Stockfledt for 350 rdl.«
»1805 sælger Søren Hansen af sin jord på Kajerød mark, som er opmålt til hartkorn 5 ... til hr. vinhandler Böcher.«
»1806 solgte gården nr. 3 i Kajerød løjtnant Thaae en overdrevslod for 1000 rdl.«
»1806 sælger Bent Petersen ejendom 20 tdr. land på Kajerød mark for 1500 rdl. til en hr. Svartz.«
»1807 Jens Larsen Kajerød solgt til bager Westphall jord af hrtk. 4 skp. beliggende Fuglsangsbro på Kajerød bymark for 800 rdl.«
»1809 solgte gårdmand Peder Hansen, Kajerød, en grund, som lå imellem hans gård og skrædder Niels Pedersens hus, for 60 rdl og seks høstdage årligt de tre i høslet og de tre i sædhøst.«

Det er interessant at lægge mærke til, hvem Kajerødboerne solgte deres jord til. Det var nemlig ikke til byens egne husmænd, som man kunne tro, men til borgerskabet fra Birkerød. Landsbyen Birkerød havde meget lidt jordtilliggende. Det gik tidligt ud af landbrug og blev bebygget eller brugt til andre formål af borgerskabet, som

Gården Grøndal ved Kajerødgade.

derfor i stor udstrækning opkøbte jord i nabobyen, Kajerød.

Det var dog ikke de bedste jorder, Kajerødbønderne lod gå fra sig, viser bonitetstallene. Og da selveje og udskiftning betød væsentlig mere rationel drift af hovedlodderne og forbedrede dyrkningsmetoder, havde Kajerødbønderne tilstrækkelig jord tilbage til at »de 6 fattige bønder« fra 1777 i løbet af 1800-tallet blev forholdsvis velstillede landmænd.

Gårdenes afkastningsevne blev endda så stor, at flere af ejerne kunne dele deres jorder med sønner eller slægtninge og bygge udflyttergårde til dem. Fra matr.nr. 6 stammer Stenhøjgård mellem Kongevejen og Sjælsø. Pilegården lige syd for jernbanen byggedes på matr.nr. 5's jord. Og Lindehøjgård nord for Kongevejen flyttede ud fra nr. 4, som imidlertid kun beholdt en have omkring bygningerne og altså opgav sit landbrug.

Brandtaksationernes bygningsbeskrivelser af Kajerødgårde[17] viser en betydelig forbedring af bygningerne og udvidelse af det bebyggede areal op gennem det 19. århundrede.

Eksempelvis:
Om gården, Grøndal, matr.nr. 2 hedder det allerede i 1806, at den »findes således forandret og forbedret ...«. Den består nu af et stuehus 14 fag langt, og tre sidehuse på henholdsvis 10, 11 og 5 fag.

I 1840 er den yderligere udvidet:
Foruden stuehuset på 14 fag er der nu 5 længer på henholdsvis 10, 11, 14, 5 og 3 fag. Gården er altså blevet udvidet med to længer på 14 og 3 fag. Om matr.nr. 4 gælder det også, at den allerede i 1805 fandtes forandret og forbedret. Den havde da et stuehus på 14 fag og tre sidehuse på henholdsvis 14, 13 og 11 fag. Den samlede vurdering var på 1.440 rdl. I 1810 kom der en lille udbygning til, og vurderingssummen var da 2.860 rdl.

Også landskabet ændrede sig efter landboreformerne. Nu da hver landmand havde fået samlet sin jord, blev der bygget diger og sat beplantning som skel mellem markerne, sådan at han var klar over, præcist hvortil hans marker gik.

De mange små krat- og engpletter, som tidligere lå spredt overalt i de dyrkede områder i Kajerød, blev efter udskiftningen taget under plov gennem skovning og dræning. Herved opstod de store klart afgrænsede marker, som vi i dag stadig ser i landområder.

Befolkningsudviklingen
Som det er fremgået af det foregående, er det især gennem de 6 bønder og deres gårde, at landboreformerne er blevet synliggjort i Kajerød. Men byen havde også andre befolkningsgrupper.

I 1787 viser folketællingslisten, at der i alt boede 17 familier. Foruden de 6 bønderfamilier var der 9 fattige daglejerfamilier, som levede af at hjælpe til på gårdene; nogle af dem har også måttet spinde og flette kurve for at opretholde livet. Disse familier har boet i huse uden meget jord til. Desuden boede der en væver, som havde et stykke jord. Endelig var der et almisselem, som blev forsørget af det offentlige[18].

Sammenligner vi denne opgørelse fra 1787 med tal fra 1680 og 1845, kan vi se, at Kajerød befolkningsmæssigt har udviklet sig meget langsomt: I 1680 boede der 10 familier og i 1845 18 familier[19].

Kajerød i 1900-tallet

Som nævnt tidligere er Kajerød stadig i begyndelsen af 1900-tallet et lille landsbysamfund med landbruget som det erhverv, der præger området. Det gælder ikke blot landskabs- og bebyggelsesstrukturen, men også livsformen.

Dog anes de nye tider med landsbysamfundets overgang til det bysamfund, vi ser i dag.

Ud fra fotografier og erindringer, som netop fra denne periode supplerer de officielle kort og dokumenter, får vi et godt indblik i dette tidehverv.

Kort fra 1914, der viser de første udstykninger til villagrunde.

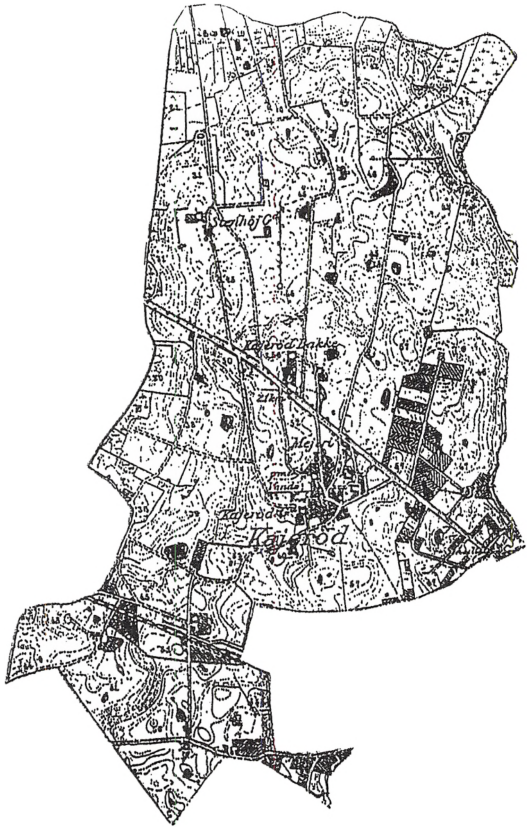

Wennemoes' maleri af en af Kajerøds overdrevslodder ned mod Sjælsø.

Ved århundredeskiftet var der foruden de 13 gårdmandsfamilier ca. 40 husstande i Kajerød. De fleste boede i og omkring landsbykernen. Men også i yderområderne er der kommet lidt spredt bebyggelse. Det er karakteristisk, at der fra store jordlodder er blevet frasolgt enkelte mindre grunde til bebyggelse.

Men i 1907 kom den første store udstykning i Kajerød: Området omkring Bakkevej og Kongevejen.

Det er en udstykning fra matr.nr. 1, som allerede i begyndelsen af 1800-tallet var blevet solgt til en Birkerød-borger, der sammenlagde jorden med sin egen ejendom.

Derfor fik denne udstykning ikke den store betydning for livet i Kajerød. Men sammenvoksningen med Birkerød var i gang.

Vejnettet

I begyndelsen af 1900-tallet var vejnettet i

Kajerød ikke meget anderledes, end det havde været de sidste 100 år. De ældste af vejene, som samtidig var de eneste rigtige køreveje, var Kongevejen, Bregnerødvej og Kajerødgade, der forbandt landsbyen med Kongevejen.

Efter at jorden var blevet udskiftet og udflyttergårdene kommet til, var der opstået et nyt vejnet som forbindelse fra landsbyen til udflyttergårde og til fjerntliggende jordlodder. Men disse veje var ikke meget andet end hjulspor.

En ældre dame, som i 1930'rne var husmor på en af Kajerøds gårde, fortæller: »Kajerød var dengang et landsbysamfund, og alles jorder endte med en lille bitte bid ned mod Sjælsø. Og denne lille bid fremgår så sjovt af kortet, ligesom den altid figurerede på vores selvangivelse. Der havde man så ungkreaturerne; og skulle man derned, var det hen over markerne eller ad sjaskede stier. Vores lod var nogenlunde der, hvor »Solskrænten« ligger. Det var også søndagsturen, når folk kom på besøg. Det var den mest henrivende tur«[20].

Foruden hjulsporene var der opstået trampede stier, hvor folk skød genvej. Den direkte forbindelse mellem de to landsbyer, Kajerød og Birkerød, var langt op i 1900-tallet ikke andet end en sti over markerne. Kirkestien kaldtes den, fordi det var ad denne, folk skød genvej til kirke i stedet for at vandre omvejen ad Kongevejen.

Børnene syntes, at de bevægede sig til en helt anden verden, når de gik ad Kirkestien med det høje korn på hver side.

På et maleri fra slutningen af forrige århundrede har landskabsmaleren, J.U. Bredsdorff, gengivet, hvor lille et barn kunne føle sig, når det gik ad den smalle Kirkesti tværs gennem kornmarken. Og mange har fortalt om den spænding og angst, der kunne overvælde dem i det uoverskuelige landskab.

En mand fortæller, at han som dreng var på vej til skole ad Kirkestien gennem den høje rugmark og der mødte sognefogeden. Den venlige mand fortalte ham, at »rugen dræer«. Men drengen, der i forvejen følte sig utryg, troede det var noget farligt og løb hjem igen, så hurtigt han kunne[21].

Også turen til stationen var vanskelig for Kajerødboerne. Enten måtte de ad en jordvej (Manenvej) ned til jernbanen og dernæst ad en smal sti på jordvolden langs banen. Som en dame skriver i sine erindringer[22]: »Ældre damer og tanter kunne ikke klare den tur«.

Eller også måtte de ad Kongevejen, og op gennem Birkerød og endelig ad Stationsvej til stationen.

Men folk havde nok en anden holdning dengang til det at færdes fra det ene sted til det andet. Det tog tid og var en del af livet.

En gårdmandsenke har fortalt: »Når yngre mennesker kom på besøg, yndede de at stå af toget i Holte og så tage en god spadseretur gennem Vaserne og Birkerød til Kajerød. Så kunne de om eftermiddagen gå ned til gårdenes engarealer ved Sjælsø og nyde naturen der for så om aftenen at samles hjemme på gården ved kaminilden til the og stegte æbler«[23].

Allerede i 1864 var jernbanen kommet til Birkerød. Men Kajerød blev ikke som Birkerød en stationsby med togpendlere. Omkring 1930 var der kun én person, som hver dag tog toget ind til byen. Det var agent Jørgensen, der ligefrem var kendt som »ham, der tager toget ind til byen hver dag«[24].

Landsbyens gårde

Den største af gårdene var Grøndal, som lå ved Kajerødgade. Den ejedes i mange år – indtil nedrivningen i 1953 – af P.Sv. Larsen. Grøndal var en 4-længet hvidkalket gård, der ud over det store stuehus havde en nordlig længe med vaskehus, rullestue, karlekammer samt kælder, en sydlig længe med heste-, grise- og kostald, og så en vestlig længe med hønsehus[25]. Det er sandsynligvis i Grøndals have, at den tidligere omtalte

J.U. Bredsdorff's maleri af kirkestien mellem Kajerød og Birkerød fra 1884.

stendysse har ligget. Her lå nemlig en kreds af store sten, og ingen vidste, hvorfra de stammede. På gårdspladsen lå en kæmpestor flad sten, som kan have været overliggeren. Randstenene blev ved gårdens nedrivning malet hvide og flyttet ud langs Kajerødgade, hvor de stadig ligger. Den store sten måtte sprænges bort, da der skulle bygges etageejendomme efter gårdens nedrivning.

Vest for Grøndal over mod gadekæret lå Minchegården. Den havde fået sit navn i 1830'rne efter en dame, der hed Cathrine Minche, som var i slægt med gårdens daværende ejer. Denne slægt havde gården, lige til den blev revet ned i 1930'rne[26]. Den sidste ejer, Andreas Jensen, der var ungkarl og ingen arvinger havde, testamenterede gården med alle dens jorder til et fond, som skulle give mulighed for indrettelse af boliger til ældre Kajerødborgere. Det var Andreas Jensens tanke, at gårdens bygninger skulle indrettes til sådanne boliger. Det viste sig dog hurtigt, at disse bygninger ikke var velegnede til formålet, hvorfor man i 1930'rne besluttede at rive gården ned. I

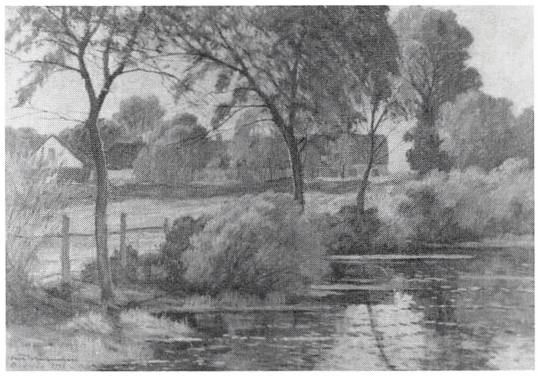

Wennemoes's maleri af Trenkæret fra 1930'rne.

stedet byggedes ældreboligerne, »Andreas Jensens Minde«. Foruden til »Andreas Jensens Minde« har dette fond i tidens løb skabt midler til flere ældrebolig-områder i Kajerød. På Minchegårdens jord nord for Kongevejen ligger et udstrakt byggeri, og ved Soldraget ned mod Sjælsø, har vi Andreas Jensens Vænge.

Vest for Minchegården lå gadekæret midt i byen med græs og bevoksning omkring. Her blev kreaturer og heste vandet. Dette gadekær havde navnet »Trenkæret«. Og det fortælles, at det fik sit navn, fordi bønderkonerne engang for mange år siden havde problemer med at få kærnet smør. De gik til en klog kone og fik at vide, at de ved næste fuldmåne skulle gå ned til gadekæret. Her så konerne 3 (trende) små troldkvinder, der stod ude i kæret og kærnede. Den ene af bønderkonerne udbrød: »Så skulle da også ...« og i samme øjeblik forsvandt synet.

Men fra da af havde konerne ikke besvær med at få kærnet smør. Og gadekæret blev siden den oplevelse kaldt Trenkæret (af trende)[27]. Den vej, der senere kom til at løbe herfra og op forbi Løbjerggård, kom til at hedde Trenkærvang. Løbjerggård lå på vestsiden af Trenkæret og var en gammel 4-længet gård, som havde været i samme slægts eje i mere end 200 år. Om dette sted har de gamle Kajerødboere fortalt mange sagn. Et af disse fortæller om kong Valdemar Atterdag, at han i bedste Sleipnerstil red gennem luften fra Dronninggård i Holte gennem en gård i Kajerød til Gurre. Gamle folk på egnen mente endda at have hørt hundeglam og enkelte at have set hesten ved Løbjerggård. Mærkeligt nok kunne den port, han red igennem, aldrig holdes lukket. Selv om den var lukket om aftenen, kunne man være sikker på, at den stod åben om morgenen. Lokale folk fortalte oven i købet, at porten oprindelig vendte mod øst; men siden vendte man den mod syd for at undgå ridtet[28]. Et andet sagn fortæller, at der for mange år siden færdedes en hovedløs mand til hest i nærheden af »Skadehullet« i Kajerød[29]. Hesten var hvid, og såvel denne som rytteren jog skræk i tilfældigt forbipasserende[30]. Skønt sidstnævnte sagn er ufuldstændigt overleveret, er der næppe tvivl om, at også dette sagn gælder kong Volmer-ridtet. Af anden sammenhæng fremgår det nemlig, at kong Volmer red på en hvid hest og undertiden holdt sit hoved under venstre arm.

Navnet Løbjerggård kommer af, at gården lå ved foden af bakken, Løbjerg, som var det højeste punkt på marken syd for Kajerød bakke.

De gamle fortalte, at Løbjerg og Højbjerg var beboet af to gamle troldgubber, med deres familier. »De besøgte hverandre juleaften, og Løbjerggubbens vej gik over tofte til den nuværende gårdejer Peter Petersens gård i Kajerød gennem en smøge mellem to husmandshuse ved gården (Kajasvej). I denne smøge stod en lænkehund; og en juleaften, som den ene af huskonerne stod og rørte i julegrøden, blev klinken lettet på døren, en lille man med en rød nathue trådte ind, lettede på huen og sagde: »A-aften. Luk din låge let bind din hund tæt, så

skal det gå dig vel i verden«. Konen gjorde, som trolden sagde, og fra den dag kom der velstand i huset«[31].

Fra 1929 til 1964 ejedes Løbjerggård af Lily og Carl Petersen. Carl Petersen tilhørte den gamle slægt på gården og havde familieforbindelser til flere andre Kajerødgårde. Mens Carl Petersens bedstefar, Hans Petersen, havde Løbjerggård, sad dennes to brødre på gårdene, Grøndal og Pilegården. Og en søster var gift med ejeren af Kajerødgård.

Midt i Løbjerggård lå i mange år Kajerød vandværk, der skaffede vandforsyning til landsbyen. Det skete først med vindmotor og siden med motorpumpe.

Blandt egnens vagabonder var det kendt, at der altid var husly og mad til dem hos Lily

Den gamle længe til Axelhus.

Petersen. Ofte kunne der bo 4-5 ad gangen. Og det fortælles, at nogle af dem endda havde adresse på Løbjerggård.

Da Carl Petersen i 1929 overtog gården efter sin far, var den på 60 tdr. land. Og han drev den i mange år som almindeligt landbrug med køer og ikke mindst hesteavl. Men jorden blev efterhånden solgt fra. Først et stykke til Ringsted Cementstøberi ud mod Kongevejen, senere 10 tdr. land til Kajerød Grundejerforening, ca. 10 tdr. land til en murermester, og en del tdr. land blev solgt fra og drevet som plantage.

I 1964 var al jorden solgt, og bygningerne blev revet ned.

Syd for Løbjerggård lå Kajerødgård, som

Interieur fra Bredsdorff's hjem i Axelhus.

Kajerød Torv i slutningen af 1930'rne. gadekæret er fyldt op og Kajerødvej netop anlagt.

i en årrække omkring århundredeskiftet ejedes af Hansine og August la Cour Brandt. Efter disse blev gården overtaget af sønnen Poul, som var den sidste, der drev gården som landbrug. Det var en 4-længet gård med en nyere rødstenshovedbygning. Denne hovedbygning er det eneste, der i dag er tilbage af bygningerne. Og i løbet af 1900-tallet er al jorden blevet udstykket.

En meget stor del blev til Grundejerforeningen Kajerødgård. Længst bibeholdtes den sydlige del, som senere blev til Brandts Vænge, Lerbakken og et område af Carinaparken. Her var der en frugtplantage, og træer fra denne står stadig tilbage.

I tilknytning til Kajerødgårds hovedbygning er der i 1980'erne bygget andelsboliger.

Øst for Kajerødgård og umiddelbart op ad denne ligger Axelhus. Som tidligere nævnt blev jorderne fra Axelhus overført til udflyttergården, Lindehøjgård. De tilbageblevne to gårdlænger med omliggende have blev i 1883 købt af landskabsmaler J.U. Bredsdorff og senere af datteren Majsa. Disse to kunstnere har givet mange bil-

ledskildringer af den gamle landsbys miljøer.

Axelhus fik navn efter Axel Klein, som ejede huset før Bredsdorff.

Avlslængen til Axelhus er fra omkring 1800-tallet og dermed Kajerøds ældst bevarede bygning. Og begge længer eksisterer i dag. Det gør derimod ikke den gamle have i dens fulde størrelse.

Da Kajerødvej blev anlagt i 1930'rne, skar den nemlig midt ned gennem haven, ligesom gadekæret måtte vige for denne vejføring.

Om Axelhus' gamle have har en nabo fortalt: »Jeg husker det fuldstændige eldorado af erantis over hele haven. Det var vidunderligt med denne smørgule have. Men jeg husker endnu som noget forfærdeligt, da grunden blev delt af Kajerødvej, de der mængder af gule erantis, som lå og flød mellem brokker, og som blev cementeret ned«[32].

Øst for Axelhus findes Rendebækgård, som blev opført i 1802. Engang lå på dette sted landsbyens største gård, som havde matr.nr. 1. Denne blev som tidligere nævnt nedrevet og flyttet ud nordøst for Kongevejen nær Langedam, hvor dens hovedlod lå. Tomten og det lille jordstykke, der var tilbage, blev overtaget af Kajerødgård, der her opførte en ny gård, som fik matr.nr. 11.

Omkring 1900 hed ejeren af denne gård Godtfredsen, og gården blev derfor kaldt »Godtfredsens gård«. Senere fik den navnet »Den røde gård«, og i dag hedder den »Rendebækgård« og er hvidmalet.

Derudover har Kajerød fra omkring århundredeskiftet haft en købmandsbutik og et fællesmejeri. Købmandsbutikken eksisterer stadig – dog i noget ombygget form – hvorimod mejeriet blev nedlagt i 1970'erne.

Udbygningen af Kajerød

Når Kajerød helt til midten af 1900-tallet havde bibeholdt sit landsbypræg, hænger det sammen med dens specielle historie.

Mange byer vokser fra kernen og udefter, som det er sket med Birkerød.

Birkerødborgere havde allerede o. år 1800 købt de jorder fra Kajerød, som lå tæt op til Birkerød, og de blev tidligt stykket ud til bebyggelse. Udbygningen af Kajerød er altså sket fra Birkerødsiden som en vækst på Birkerød.

Af kortene kan det ses, at den videre vækst er sket ud fra den nævnte bebyggelse langs Birkerød og ind imod Kajerøds landsbykerne. Og først i 1960 er denne helt omsluttet af villabebyggelse. I modsætning til mange andre byer er Kajerød altså vokset udefra og indefter.

Når Kajerødbønderne allerede kort efter udskiftningen begyndte at sælge af deres lodder, har det sikkert været på grund af den upraktiske jordfordeling, der gav dem store afstande fra gårdene til de fjernestliggende marker. Jordens gode kvalitet har været medvirkende til, at de har kunnet frasælge i så stort omfang og endda haft nok til, at de kunne leve af det.

Flere af bykernens gårde har været slægtsgårde, og nogle af udflyttergårdene har været knyttet til de samme slægter. Familienetværket og de fælles rødder har således givet en samhørighedsfølelse og et fællesskab i byen, som har været medvirkende til, at den så længe har eksisteret som en selvstænding helhed.

Bevaring

Som denne artikel viser, havde landsbyen, Kajerød, fået sin identitet gennem en lang og organisk udvikling. Først de sidste 30 år er udviklingen gået så hurtigt, at forbindelsen tilbage i tiden næsten er sluppet og vanskelig at finde. Dog er der stadig synlige spor af fortiden, men de bliver hurtigt færre. Tilbage findes:

Tre af landsbykernens 6 gårde – i mere eller mindre ombygget form – Kajerødgård, Axelhus og Rendebækgård; udflyttergårdene, Stenhøjgård, Tornevangsgård og Lindehøj-

gård, hvis avlsbygninger desværre brændte i 1987, samt 5 af de gamle huse mellem gårdene.

Landsbyskellet, som i sin tid markerede grænsen mellem Kajerød og Birkerød, ses som en vold – hvorpå en sti løber – fra Rolighedsvej tværs over Jakob Knudsens Vej, Kajerødvej, Henrik Thomsens Vej og ud til Skrænten lige ved Peder Mathiasens Vej.

Ser vi på vejnavnene i dag, er der mange minder fra landsbytiden. Nogle er knyttet til gamle sted- og gårdnavne andre til lokale personer.

Vejnavnene: Fuglsangsvej, Byagervej, Manenvej, Trenkærvang, Baunevang, Solbjerget, kan genfindes i de gamle stednavne fra Kajerød. Og navnene: Grøndalsvej, Lindehøjvej, Løbjerg, Stenhøjgårdsvej og Kajerødgårdsvej, viser tilbage til de gårde, over hvis jorder vejene blev lagt. Mens gamle gårdmænd huskes i vejnavnene: Brandts Vænge, Ludvig Jensens Vej, Henrik Thomsens Vej og Andreas Jensens Vænge.

Der er mange årsager til, at en landsby som Kajerød endte som forstad uden nogen egentlig identitet:

Københavns voldsomme vækst; landbrugskrisen, som fristede eller tvang gårdejere til at udstykke; og manglende planlægning eller forståelse for de menneskelige værdier, som findes i landsbymiljøer.

I Planstyrelsen arbejdes på en ny lovgivning om bevaringsværdige huse og miljøer[33]. Den rummer krav om en landsdækkende kortlægning af bygninger fra før 1940 med udtalelse om den enkelte bygnings bevaringsværdi. Endvidere skal kommuneplaner indeholde bevaringsplanlægning; og kommunerne skal sikre, at bevaringsværdige huse bliver vedligeholdt. En sådan overordnet lovgivning er nødvendig, hvis vi skal bevare værdierne fra fortiden. Men den er næppe tilstrækkelig, for det vil stadig være kommunalpolitikerne og deres embedsmænd, der forvalter lovene. Det vil i sidste ende alene være deres vurderinger og afgørelser, der bestemmer, hvad der skal bevares i lokalsamfundet.

Indfølingen, forståelsen, den positive holdning hos de lokale myndigheder vil de formelle registre ikke uden videre bringe. Det er nok ikke så meget ond vilje som uvidenhed og kortsyn, der får mange lokale myndigheder til at fare unødigt hårdhændet frem.

De formelle registre bør derfor supplere og ikke erstatte fremstillingen af sådanne landsbyregistranter, der giver en indlevende skildring af landsbyernes historiske, kulturelle og topografiske baggrund.

Skal bare lidt af fortiden gives videre til eftertiden, må de lokalhistoriske foreninger/arkiver og bevaringskomiteer bruge mange ressourcer på formidling til befolkningen, skolerne og politikerne.

Noter

Hvor noter er markeret med BLFA, findes kildematerialet for Birkerød kommune som kopi af original og i transskriberet form i Birkerød lokalhistorie Arkiv (BLFA).

1. *E.J. Jessens* samlinger til Hirschholm Amts Beskrivelse, 1754. BLFA.
2. *C. Christensen:* Hørsholms Historie. 1879.
3. RA, Partikulærkammeret, Dr. Sophie Amalie, nr. 19. Regnskaber for Hørsholm 1660/61-1666/67. BLFA.
4. Chr. V's Matrikel. BLFA.
5. *LA, Hørsholm Amtstue nr. 171. Fæsteprotokol 1741-177. BLFA.*
6. *C. Christensen,* op. cit.
7. Marknavne for Birkerød sogn. Institut for navneforskning. BLFA.

8. RA, Hørsholm Amtstue nr. 176. Generalinventarium over Hørsholm Amts bygninger og underliggende bøndergods 1764. BLFA.
9. *E.J. Jessen,* op. cit.
10. Indberetninger til Amtmanden fra amtsforvalter Ulstrup. 1758. BLFA.
11. *C. Christensen,* op. cit.
12. *C. Christensen,* op. cit.
13. Frederiksborg Amts hist. Samf. Aarbog 1940, *Anders Uhrskov:* Fra Land og Folk.
14. Landbohistoriske Studier, *Birte Stig Jørgensen:* Bønderne og udskiftningen i Hørsholm Amt. 1970.
15. Landbohistoriske Studier, op. cit.
16. *Peder Jensens* Dagbog. BLFA.
17. Brandtaksationsprotokollerne. BLFA.
18. Folketællingslisten 1787. BLFA.
19. Chr. V's Matrikel, op. cit. og Folketællingslisten 1845. BLFA.
20. Erindringssamling fra Kajerød. BLFA.
21. Erindringssamling, op. cit.
22. Erindringssamling, op. cit.
23. Erindringssamling, op. cit.
24. Erindringssamling, op. cit.
25. Erindringssamling, op. cit.
26. Slægtstavle for Høyer-slægten. BLFA.
27. Samling af sagn og historier for Birkerød sogn. BLFA.
28. Samling af sagn og historier. BLFA.
29. »Skadehullet« var en sø i Kajerød – muligvis et tidligere navn for gadekæret.
30. Samling af sagn og historier. BLFA.
31. Samling af sagn og historier. BLFA.
32. Erindringssamling, op. cit.
33. Nyt fra Planstyrelsen, nr. 25/febr. 1987.

Det lille familiebrug

Arbejdskraftens organisering og familielivet på husmandsbrug i Nordsjælland 1870-1980

af Kirsten Rykind-Eriksen

Nordsjællandsk Folkemuseum i Hillerød foretog i 1985-86 en større indsamling af genstande med henblik på genopførelsen af husmandsstedet, Lille Ravnebjerghus, som brændte i juni 1985. I denne forbindelse besøgte jeg en lang række husmandssteder, der væsentligst lå omkring Esrom sø, på Græsted-, Helsinge- og Hillerødegnen[1].

Artiklen bygger på mange af de oplysninger og beretninger, som giverne fortalte mig samtidig med, at vi snakkede om genstandene[2].

Under indsamlingen fik vi bl.a. en plasticæske og en blikæske, der indeholdt en masse småting, f.eks. knapper, sygarn, nåle, garn, saks, knive, lille barberkost o.m.m.. Giveren, en husmandskone fra et brug lige uden for Hillerød, forklarede, at det var ting, som man skulle have på et husmandssted, når man skulle klare sig selv.

Det slog mig, at tankegangen var uhyre central for de begreber, som var forbundet med at være husmandsfolk. Trods skiftende tider var et af husmandsbevægelsens vigtigste mål – at kunne klare sig selv *uden* at være afhængige af fremmed hjælp – stadig levedygtigt.

Igennem indsamlingsforløbet mødte jeg overalt ordene »sparsommelighed«, »flid« og beretninger om alt det arbejde, der tidligere havde været på brugene for at få bedriften til at gå rundt. Alle steder havde man slidt for det daglige udkomme. Trods dette fik jeg indtryk af, at en stor del af husmandsbrugene i Nordsjælland måske havde haft bedre vilkår end mange andre steder i Danmark. Dette indtryk kan måske skyldes, at jeg ikke besøgte meget små brug, som lå mellem 4-5 td. land. De fleste af de brug, jeg besøgte, havde mellem 10-20 td. land jord. Denne størrelse gav en familie et rimeligt udkomme ofte kombineret med andet erhverv, således som det vil fremgå af artiklen.

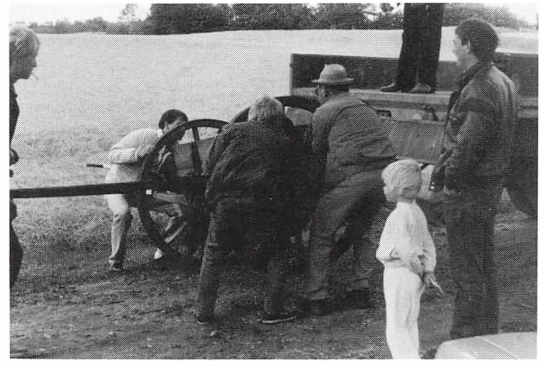

Tørvevæltevogn hjemtages til Nordsjællandsk Folkemuseum 8.9.1985 i forbindelse med indsamlingen til Husmandsstedet. (Foto: KR-E).

Mange af de personer, jeg talte med, var pensionister på mellem 60 og 100 år, og de kunne fortælle om stedets historie og om deres familie 3-4 generationer tilbage i tiden – til sidste halvdel af 1800-tallet. Ud af disse beretninger tegnede sig tydelige mønstre

for, hvordan husmandsfolk på denne størrelse ejendomme fra 10-20 td. land havde klaret sig i de sidste 100 år, og hvordan de havde anvendt deres arbejdskraft.

Tilsyneladende kunne perioden inddeles i tre faser, hvor husmandsfolket har vekslet mellem at lægge mest vægt på landbruget eller på de forskellige bierhverv, når landbruget alene ikke gav et tilstrækkeligt økonomisk udbytte, så en familie kunne leve af det.

Lidt om husmændene

Ved landboreformerne omkring 1800 blev husmændene, men navnlig landarbejderne og indsidderne de dårligst stillede sociale lag på landet. De måtte tage arbejde for andre eller forsøge sig med et eller flere erhverv ved siden af deres lille brug, hvis de havde et sådant. Landbrugshistorikeren Fr. Skrubbeltrang skriver i bogen: »Husmænd i Danmark gennem 300 aar«, at »De egentlige Smaabrugere [husmænd] kunde dog bedst klare sig. Da Indenrigsministeriet i 1872 indhentede oplysninger om Arbejderklassens Kaar paa Landet, saa man i det mindste bort fra de godt 60.000 Husmænd, der havde over 2 Skæpper Hartkorn, skønt mange af dem arbejdede en Del for andre«[3]. Skrubbeltrang skriver videre, at 102.000 husmands- og indsidderfamilier regnedes til den egentlige landarbejderbefolkning, ialt næsten ¼ af landets befolkning, der nærmest levede på sultegrænsen.

Fra forskellig side blev der i 1890'erne arbejdet på en tilvejebringelse af mere jord til husmændene. Dette lykkedes kun til dels med loven af 1899. Med jordlovene af 1919 gik det lidt bedre. I første omgang var målet »det selvstændige Smaabrug helst på 3-7 td. Land alt efter Jordens Beskaffenhed, saa at Husmanden kunne holde et Par Køer og nogle Faar samt fede 3-4 Grise om Aaret«[4].

Eksistensvilkårene var ringe for mange, men for gruppen »Smaabrugere«, dem der havde over 2 skæpper hartkorn, som er den størrelse brug, jeg mest har besøgt, var de åbenbart lidt bedre. I Nordsjælland havde de ekstra muligheder for andre indtjeninger på grund af den nære beliggenhed ved København.

I et småbrug (husmandssted) med umiddelbart begrænsede eksistensmuligheder og i en tidsperiode, hvor der endnu ikke fandtes maskiner til hjælp i landbrugsbedriften, blev fordelingen af den tilstedeværende arbejdskraftresource, ofte familiens, meget vigtig. Den blev udnyttet på forskellige måder i et hårdt og slidsomt arbejde. Ved studiet af, hvordan småbrugene har klaret sig, og hvorledes hverdagslivet har formet sig, er det derfor nødvendigt at se på, hvordan familiens arbejdskraft er blevet organiseret. Både i forhold til, hvilken tidsperiode, der behandles, den mængde jord, som hørte til bruget, og i forhold til køn og alder.

Det sammensatte erhvervsmønster (slut. 1800-beg. 1900-tallet)

Afbyggere

Udstykningen af nye husmandsbrug op gennem 1800-tallet kunne foregå på forskellige måder. Ofte blev lodden udstykket fra en eksisterende gårdparcel, og den nye ejer kaldtes for »en afbygger«. Således er det tilfældet med en gård i Freerslev på 8 td. land, som i 1841 blev udstykket fra gården, »Sandaasen«, der igen var udstykket fra Freerslev by i 1821. Stedets første ejer kaldtes afbygger ifølge skødet, men han var nødt til at ernære sig som væver ved siden af det lille landbrug. Hans efterkommere ejer stadig gården, men i tidens løb er der købt mere jord til, og omkring 1925 havde de 25 td. land jord.

Sådanne parceller udstykket fra en større gård kunne også kaldes for »Gårdens husmandssted«, hvilket opfattedes på den måde, at familien, som kom til at sidde på det lille brug, skulle tage arbejde på den større gård. Herved havde denne sikret sig sin arbejdskraft. F.eks. havde Toftehave-

Roehagning o.1950 på en mark ved Ramløse. Karlen og datteren er i fuld sving med det hårde arbejde. (Affot.).

gaard i Allerød et husmandssted, Toftehave, på 5½ td. land, som i 1861 blev overtaget af en søn fra gården. Det var ikke blot gården, der havde glæde af arbejdskraften fra husmandsstedet. Ofte var hjælpen gensidig, f.eks. lånte husmandsstedet trækkraft, heste, fra gården, når der skulle gøres markarbejde. Husmandsstedet og gården samarbejdede også om at grave tørv, som de solgte i København. Husmanden gravede »til hælvten«, d.v.s., at husmanden udførte arbejdet, og som betaling herfor beholdte eller solgte han selv den ene halvdel af tørvene. Gårdmanden solgte så den anden halvdel.

Næste generation på Toftehave købte jord til og i 1905 havde de 16 td. land. Bl.a. blev der købt moseparceller til brug for tørvegravningen. I 1912 købtes en enghave beregnet for høslet og køernes græsning, da tre større gårde på egnen på dette tidspunkt blev udstykket. En del af jorden fra disse solgtes til privat ejendom og en del til statshusmandsbrug.

Overdrevslodder
Andre udstykninger lå på overdrevsjorden, f.eks. brugene på Lynge Overdrev ved Allerød. Her var en af lodderne på 20 td. land, da den nuværende ejers familie købte den i 1880. Det var dårlig jord, som skulle opdyrkes. Desuden købtes 3 td. land mose, udstykket fra Baunedal i Lynge, som først blev drænet omkring 1900, og siden blev mose hullerne fyldt op. Bl.a. hentedes latrin i København. Den kom til Allerød med toget og var god gødning for jorden.

Tillægslodder
Igennem hele perioden blev husmændene og deres organisationer ved med at fremsætte krav om udstykning af flere og flere jordlodder til den stadigt voksende landbefolkning. Samtidig krævedes det også, at lodderne ikke blev for små, og at der til de eksisterende lodder blev mulighed for at købe tillægsjord.

Et eksempel herpå er en ejendom lidt uden for Gørløse på 3¾ td. land udstykket i 1908 fra gården Maglekær. Denne gård blev i 1924 efter landbrugslovenes vedtagelse i 1919 opkøbt af baroniet Stampenborg og udstykket til husmandslodder. På denne måde klarede baroniet den lovbefalede udstykning, og ejendommen i Gørløse fik mulighed for at købe en tillægslod, så den nu ialt havde 6½ td. land jord.

Afbyggersted i Freerslev, nabo til det omtalte. Dette steds ældste bygninger stammer fra 1824. (Foto: KR-E).

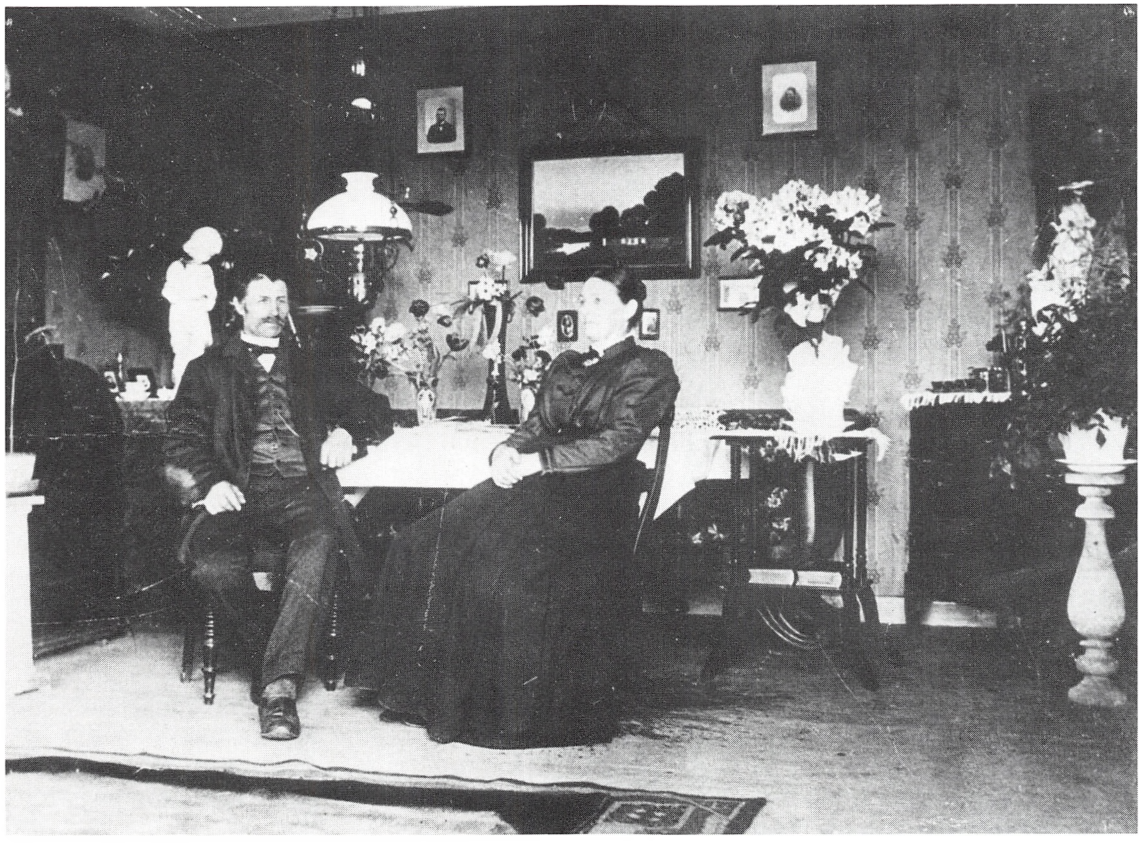

Husmandspar fra Laugø fotograferet til deres sølvbryllup i 1913. Manden var udlært snedker, før han overtog husmandsstedet. (Affot.).

Bierhverv

I sidste halvdel af 1800-tallet kunne det landbrug, som blev drevet på de nævnte husmandssteder, ikke ernære en familie, og der måtte suppleres med andre erhverv. Derfor fandtes utrolig mange forskellige former for bierhverv. Oftest havde manden det bierhverv, som i forhold til konens og børnenes gav mest indtjening. For hans vedkommende kunne det næsten være hovederhvervet, og landbruget var så hans bierhverv.

Mange husmandssønner fik en håndværksuddannelse, som de blev ved med at bruge, selvom de blev gift og fik et husmandssted. Således på en ejendom ved Laugø med 15 td. land. Her var den nuværende ejers farfar uddannet som snedker omkring 1870. I 1888 blev han gift og overtog bruget, men han fortsatte med at arbejde som snedker. Kone og børn måtte så tage sig af landbruget.

Som nævnt var tørvegravningen også et godt supplement til økonomien. Her kunne

børnene hjælpe med. En kone, født i 1901 i Valby ved Helsinge, fortæller, at hun og hendes bror måtte hjælpe deres far.

Han havde købt en mose, hvor der skulle graves mange tørv. Faderen fik i sæsonen nogle folk til hjælp. De kom tidligt om morgenen og skulle have noget at styrke sig på, inden de gik til arbejdet. Børnene lå og sov i udtræksbænken, og de skulle være helt stille, når mændene sad og snakkede. Foruden folkene hjalp børnene også med i arbejdet ved tørvegravningen. De kunne ialt være 3-5 mennesker i arbejde. Børnene hentede vand til ältekassen i spande, som de bar i et åg, lagt over skuldrene. Når man nåede til at tørvene skulle skrues – stables – måtte de op kl. 3 om morgenen, da de skulle være med til dette arbejde og til senere at læsse tørv. Før de skulle i skole, skulle de også nå at hente varer til moderen, hun havde travlt med at sy tøj for folk, da hun var udlært syerske.

Familien havde en ejendom på 8 td. land, og faderen havde omkring århundredeskiftet forskellige arbejder. Først skrabede han ler til mursten for et teglværk. Siden kørte han med mælk til mejeriet, og senere blev han støbemester, d.v.s. han støbte grunde til nye huse. Samtidig havde han tørvegravningen indtil omkring 1920.

Det var ligeledes et meget almindeligt bierhverv at gå ud som hjemmeslagter. Hertil behøvedes bl.a. et stort skoldekar, som husmanden trak af sted med på en fladvogn. Lige så brugt var det at gå ud som tækkemand og/eller slå sten til vejarbejde.

På et mindre brug med 8 td. land lige uden for Hillerød kunne manden i begyndelsen af 1900-tallet mange ting. Han slagtede grise og »skar« (kastrerede) dem. Om efteråret var han vejmand, om sommeren tækkemand og om vinteren skovhugger. Desuden havde han en glarmesterkiste, som han bar på ryggen, når han var ude at ordne vinduer for folk.

Mest almindeligt var det dog, at tage arbejde som daglejer på de større gårde. Dette sammensatte erhvervsmønster er meget karakteristisk for husmændene i Nordsjælland, som det også fremgår af andre artikler her i bogen. Det mest karakterisktiske er dog deres handel på København eller de andre større købstæder, Hillerød og Helsingør.

Handelsturene

Fremstilling af og handel med produkter til torvesalg var for en stor del kvindernes område. De dyrkede grøntsager og frugt, de passede fjerkræ, de samlede æggene ind og ofte var det også dem, der selv kørte eller gik til torvet med de forskellige produkter og solgte dem. F.eks. fra et brug, hvor konen omkring 1900-20 selv kørte til København eller Helsingør med hø, gæs, ænder og grøntsager, endda jævnligt med nye heste, idet manden handlede med heste.

Som ekstraarbejde kunne husmandskonerne og børnene også tage kartofler op, luge roer og tage dem op, udføre malkearbejde og andet arbejde rundt om på gårdene.

Fordelingen af familiens arbejdskraft

Den hjemlige bedrift på 10-20 td. land jord med 3-4 køer, nogle grisesøer og får skulle også passes ved siden af de »udenomsarbejder«, som både konen og manden kunne have. Arbejdet med bedriften fordeltes mellem de forskellige familiemedlemmer uanset køn og til dels alder.

Til »udenomsarbejderne« kunne også høre, at en del af konerne ligesom den før omtalte kone fra Valby tog arbejde som hjemmesyersker. I deres unge dage havde de lært syning, og dette udnyttede de siden hen til at tjene nogle ekstra penge.

Børnene kom tidligt ud at tjene, mange gange i 7-10 års alderen. De kunne vogte kvæg eller gå til hånde med forskelligt arbejde rundt om på gårdene. Når de var væk,

var »der én mund mindre at mætte derhjemme«.

Selve landbruget gav ikke nok til, at en familie kunne leve af det alene, således som det blev drevet. Derfor var det nødvendigt, at alle deltog i arbejdet med at skaffe ekstra penge. Da en del af lønnen på de større gårde var kosten, kunne man oven i købet spare på den derhjemme. Herved varede ens egne råvareprodukter lidt længere.

Det var en nødvendighed, at familien spredtes til forskellige arbejder om dagen og så samledes igen om aftenen, bortset fra de børn, der boede, hvor de tjente. Det kunne også hænde, at konen eller manden ikke var hjemme, hvis de var på handelstur til København. Disse ture startede midt om natten, for at de kunne være på Københavns grønttorv tidligt om morgenen.

De stolte husmænd (1. halvdel af 1900-tallet)

Husmandsbevægelsen

I slutningen af 1800-tallet blev der fra flere forskellige sider arbejdet på at forbedre husmændenes, indsiddernes og landarbejdernes ofte yderst ringe kår.

Perioden er kendetegnet for sine folkelige bevægelser, der satte så meget igang – i første omgang især hos bønderne –. Husmændene fik også deres bevægelse. Startet af folk, der havde kræfter til at gå imod de herskende tilstande på landet og slå til lyd for, at der blev udstykket flere jordlodder fra de større gårde. Helst så mange lodder, at alle kunne få deres egen jord at dyrke. Dyrkningen af jorden skulle sikre en familie dens daglige udkomme, så de kom over sultegrænsen, og ikke mere var afhængige af af tage arbejde hos bønderne og af den ofte meget usle betaling, de fik for deres arbejde. Mange bønder var blevet selvejere i løbet af 1800-tallet, og husmændene med eller uden jord kunne se, at det gav stolthed, og ofte en bedre økonomi. Desuden fik man først stemmeret til Rigsdagen, når man ejede jord eller hus. En ret, der var med til at styrke ens selvbevidsthed.

I løbet af 1880'erne satte andelsbevægelsen sig igennem, og denne gav husmændene bedre muligheder for at være med i de nye måder at drive landbrug på, hvor der blev fokuseret på husdyravlen og ikke på kornavlen. På de få td. land jord kunne der dyrkes foderafgrøder til køer og svin. Herved blev der muligheder for i større antal end tidligere at fodre kreaturer op og slagte dem. En bedre fodring gav en større mælkeproduktion, som kunne behandles på de nye andelsmejerier. Her følte husmændene, at de rangerede på linie med gårdmændene, for der stemte man efter »Hoveder og ikke efter Høveder«.

Den sønderjyske skolemand Frederik Oehlerich var én af dem, der ville lære husmændene at være selvstændige landbrugere, og hertil krævedes der oplysning, mente han. Fra 1884 udgav han »Husmandsbladet«, hvor han ivrigt agiterede for oprettelsen af husmandsforeninger rundt om i sognene på Sjælland og Lolland-Falster, hvor han virkede.

I forbindelse med afholdelsen af »Den store Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888 (i anledning af 100 års jubilæet for Stavnsbåndets ophævelse) opfordrede han husmændene til også at udstille deres produkter, idet han skrev: »At det lille Jordbrug skal gribe denne Lejlighed for at vise, at det er til, og at det kan fremstille noget godt.

Og det kan vi saa godt!

Der er mange Produkter, som vi kan møde med ligesaa godt, som de store Jordbrugere, og der kan fra det lille Jordbrug fremstilles Bierhverv som: Biavl, Fjerkræavl, Havebrug, Frøavl, Avl af Saasæd o.lign. Produkter saa gode, som det større Jordbrug vanskeligt vil kunne møde med«[5].

Citatet viser tydeligt, hvad det var, husmandsbevægelsen stræbte imod, og hvor det lille brugs muligheder lå. Fremsynede

Husmandsbladet.

Udgivet af
Fr. Oehlerich.

Nr. 11. | 1. Juni 1886. | 3. Aarg.

Indhold. Om den flydende Gødnings rette Brug i Marken. — Sommerbehandling af Rodfrugtmarken. — Om Biernes Pasning. — Beretning. — Til Redaktøren af Husmandsbladet. — Muldvarpen. — Foredrag i Sogneforeningerne. — Driftslaan til Landbrugere. — Til Kvægavlens Fremme.

Henvisning: **Driftslaan til Landbrugere.** Se Side 175.
Til Kvægavlens Fremme — Opfordring — Se Side 176.

Til vore Holdere!

Vi beder ærede Holdere om at forny Bestilling paa Husmandsbladet ved Postvæsenet helst i Midten af denne Maaned og senest inden 24de for at undgaa Standsning i Bladets Forsendelse.

Aarsholdere, der resterer med Betaling fra forrige Kvartal, eller som skal forny Bestilling nu, bedes indsende helst inden 15. Juni til „Husmandsbladet“ pr. Charlottenlund.

Mine saa ofte prisbelønnede

Biavlsredskaber

anbefales Brugerne.

Tilkjendt 2 Ærespræmier, 5 Sølv-, 5 Broncemedalier og 10 1ste, 10 2den, 4 3die Præmier samt 13 Hæderlig Omtale.

For at kunne levere i rette Tid bedes Bestillinger snart indgivne.

Idag er færdig c. 70 forskjellige Stader.

Tved. pr. Svendborg $^{13}/_{4}86$.

Kristjan Pedersen.

Rettelse:

I forrige Stykke om Biernes Pasning findes følgende meningsforstyrrende Trykfejl:

Side 153 Lin. 12 f. n. staar Vaarmøllene, men skal være: Voksmøllene. Side 154 Lin. 10 f. o. Stupperne, men skal være Stopperne. Side 154 Lin. 9 f. n. staar Tommer, men skal være: Rammer. Side 155 mellem 8de og 9de Lin. er udeladt: „hvilket ellers af Bierne besørges.“

folk så, at det især kunne hævde sig ved at dyrke specialafgrøder og ved en intensivering af driften. Hvis husmandsfamilien udnyttede sin arbejdskraft fuldt ud, kunne den blive til en specialviden og opnå en dygtighed, så det lille brug blev veldrevet og fik en økonomi, familien kunne leve af.

Det faglige og folkelige oplysningsarbejde

Hvis ovennævnte mål skulle nås, hvor den nødvendige udstykning af jordlodder var den første forudsætning, skulle husmandsfolket også dygtiggøres. Gennem faglige artikler i »Husmandsbladet« f.eks. om: »Mælkens behandling i smaa Mejerier«, »Frugthaven i April«, »Om biernes pasning«, »Skrællepløjning« og »Lette Redskaber til de smaa Jordbrug« søgte forfatterne, ofte landbrugs- og havekonsulenter samt andre fagfolk at bibringe læserne en meget bred viden om alle de områder, som et husmandssted kunne beskæftige sig med.

Omkring århundredeskiftet udvidedes antallet af blade, således at hver landsdel fik sit blad. På Sjælland startede det i 1903 og hed »Husmanden«. På dette tidspunkt var der rigtig kommet gang i dannelsen af husmandsforeninger på lokalt plan. Den første oprettedes i 1904, Grønholt husmandsforening. I Løbet af 4 år kom der 29 foreninger rundt om i Nordsjælland[6]. De afholdt møder, hvor faglige emner var på programmet, og foretog udflugter/rejser, for at medlemmerne kunne komme ud at se, hvordan man gjorde andre steder. Rejserne var meget populære, og de var med til at sætte skub i foreningsarbejdet og styrke det hjemlige arbejde. Fra det føromtalte husmandssted i Gørløse var faderen engang med husmandsforeningen på rejse til Bornholm. Kvinderne holdt deres egne udflugter, såkaldte »kvindeture«.

Husmandsbevægelsen var klar over, at alle de forskellige arbejder, der blev udført på en gård, var lige nødvendige for at bedriften kunne løbe rundt, herunder også de arbejdsområder, der specielt var kvindernes. Derfor inddrog de husholdningsarbejdet og oprettede husholdningsudvalg inden for husmandsforeningerne.

Foreningerne og husholdningsudvalgene afholdt også produktudstillinger for at styrke glæden ved godt arbejde og derved fremme lysten til at producere konkurrencedygtige varer. Medlemmerne kunne udstille dele af deres produktion, f.eks. grøntsager fra haven, hvoraf de bedste blev præmieret eller tildeltes diplomer. Præmien kunne f.eks. være urtepotteskjulere i fajance. »Pyntelige Ting, der var med til at skabe Hygge i de smaa Hjem«, som der stod at læse i bladene.

Husmandsbevægelsen så det også som sin opgave at bibringe husmandsfolket interesser og kundskaber ud over de rent faglige gennem tidskrifter, kurser, rejser og skoleophold på deres egne oprettede skoler f.eks. Kærhave ved Ringsted og Høng Husmandsskole. Alt dette var led i det folkeoplysende arbejde, som gav inspirationer og lyst til det daglige arbejde.

Foruden at skrive om, hvordan et fremtidslandbrug burde drives, beskæftigede husmandsbevægelsen sig også med hvilke betingelser, arbejdet på det lille landbrug gav for et rigere familieliv under bedre materielle kår. Kone, mand og børn kunne dele glæder og sorger ved arbejdet. »Her kunde man ret erfare, hvad det vilde sige at leve et arbejdsomt, selvstændigt og hæderligt liv«,[7].

Bevægelsens formål var økonomisk og social uafhængighed, og dette skulle nås gennem organisation, faglig dygtighed og ved at nedlægge moralske værdier i selve arbejdsbegrebet. Hele familien skulle inddrages i at nå dette mål.

Det var ikke blot mændene men også kvinderne, der tog del i organisationsarbejdet, f.eks. talte Kathrine Thisted fra Helsinge ved de sjællandske husmænds »Sendemandsmøde« i juli 1909, hvor hun argumen-

Husmanden

Redaktør: Hans Jensen, Kaastrup pr. Kallundborg. Forretningsfører: M. J. Michelsen. Slagelse.

Nr. 30. | Søndag den 23. Juli 1939. | 37. Aargang.

INDHOLD:

Husmandskoner paa Rejse. — Tanker omkring Sendemandsmødet. — Udviklingen. — Landbrugets Forhold. — Høng Husmandsskoles Opgave. — Landbokvinders Arbejdsforhold. — Hesteavlen og det mindre Landbrug. — Opdrætning af Smaagrise. — Den nye danske Folkeskolelov. — Et Spil om Peter Hansen, Lundby. — Husmoderens Rubrik. — Mindre Meddelelser.

Husmandskoner paa Rejse.

Blandt Haraldsteds Husmænd.

Forreste Række: Selma Christiansen, Majbølle. Marie Rasmussen, Falkerslev. Mary Nielsen. Anna Svenningsen, Sindbjerg. Marie Amelung, Fruens Bøge. Fanny Nielsen, Væggerløse. - *Anden Række:* Maren Schmidt, Stokkerhoved. Gerda Knudsen, Allested. Marie Holm, Olsker. Marie Pedersen, Indslev. Marie Andersen, Vils. Sofie Hansen, Ledstrup. Laura Hansen, Nørreby Mk. Gerda Larsen, Klinte. Anna Meltesen, Visby. - *Tredje Række:* Føreren, Anna Hansen, Skee. Marie Nielsen, Gl. Nørager. Marie Kristensen, Karby. Margrethe Larsen, Helsinge. Anna Julie Laursen, Fjellebro. Clara Rasmussen, Rudme. Emmy Larsen, Herringe. Sigrid Sørensen, Visborg. Marie Nielsen, Stubberup. Anna Sørensen, Nørreby. Red. Abildtrup. Ane Kath. Hartmann, Trørød. Husmand Jens P. Petersen, Mulstrup. - *Bagerste Række:* Dagmar Petersen, Falkerslev. Astrid Sørensen, Bryllerup. Martha Møller, Kvorning. Ingrid Østergaard, Kvorning. Eleonora Vestergaard, Jordløse. Carla Jørgensen, Vejrup. Kristine Nielsen, Skæve.

terede for kvindernes ligestilling inden for bevægelsen. Hun sagde bl.a. »Det er dog hende, som føder og fortrinsvis opdrager den slægt, der kommer efter os, som nu står i dagens arbejde, den slægt, som skal høste det fulde udbytte af husmandsstandens rejsning, af den lille jordbrugers anerkendelse som en bærende klasse i samfundet[8].

Forskellige typer husmandsbrug

Toftehave ved Allerød på 5½ td. land havde som tidligere nævnt gode ekstrafortjenester ved at grave tørv før 1900 og sælge dem i København. Af og til solgte de også smør og æg detil. Da der kom koks fra England holdt tørveproduktionen op lige før århundredeskiftet. Det blev dårlige tider for landmændene på egnen, og de begyndte at holde svin. Mange ejendomme fik bygget et lille hus, hvor der kunne være 4-6 svinerum. På Toftehave var der plads til fire køer og en griseso i den gamle stald. Omkring 1900 byggede de et svinehus med fire små svinerum og fik herved plads til 8-10 svin samt en griseso og kalve.

Desuden havde de høns, en gase og tre gæs. Stedets kone solgte gåseæg til private. Ænderne beholdt de til familien selv, de blev slagtet, når der skulle være fest. De havde også bistader. Honningen solgtes til private. Der blev drevet almindeligt landbrug på gården, men ikke dyrket roer derimod gulerødder, som køerne fik fem af hver dag: Et udtryk for, hvordan man inden for husmandsbrugene eksperimenterede med andre former for afgrøder og foretog fodringsforsøg i bestræbelserne på at intensivere bedriften. De forskellige forslag og vejledninger kunne findes i deres faglige blade.

Familien på Toftehave bestod af forældrene og fire børn, der alle hjalp til. Stedet havde to heste og fik selvbinder i 1937.

Da den nuværende ejer overtog stedet, blev der bygget nye stalde i 1955, hvor 12 køer, 6 kvier samt kalve fik plads. I den gamle stald kom 48 grise. Med så stort et dyrehold kunne der holdes karl. Senere kom der 90 grise i den nye stald. Efterhånden blev karlens løn for dyr, han skulle have 10.000 kr. om året. Omkring 1960 holdt man derfor op med at have karle og køer og gik udelukkende over til at have svin, 250, i staldene. Med denne produktion kunne der leveres 650 grise i gennemsnit om året til slagteriet.

Bruget holdt op med at have blandet landbrug i 1975. Nu blev der kun dyrket korn, og maskinstationen overtog arbejdet. Denne beskrivelse viser et meget almindeligt forløb i driften på mange husmandsbrug fra omkring 1900 til i dag, 1988.

Ikke alle husmandsbrug gik over til så stor en specialproduktion af svin. Men det har været meget almindeligt, at man holdt op med at have køer omkring 1960, da der kom nogle lovbestemmelser om hygiejne krav til gårdenes mælkekammer. Disse krav, syntes mange, blev for dyre at udføre i forhold til deres bestand af køer. De valgte at sælge køerne og kun have grisesøer med smågrise, der fodredes op til en vis vægt, inden de kom på slagteriet.

Et statshusmandsbrug

Bruget lidt uden for Gørløse på 3¾ td. land var et statshusmandsbrug, eftersom der ifølge loven af 1899 blev ydet statslån til køb af jorden i 1908 og til opførelsen af bygningerne. Den første ejer havde arbejde ved siden af landbruget, bl.a. med skærvehugning til jernbanerne. Efter 1924 blev der, som før omtalt, købt en lod mere, så gården kom op på 6½ td. land. Den yngste søn, Laurits, hjalp faderen med landbruget. Han tog som voksen ekstra arbejde på Borup Teglværk og gik i tørvemosen på en gård i Skævinge. Dette fik Laurits løn for, men han måtte selv stille med hestene. I 1922 overtog Laurits stedet, og han giftede sig med Agnes i 1925. Far og søn havde da kla-

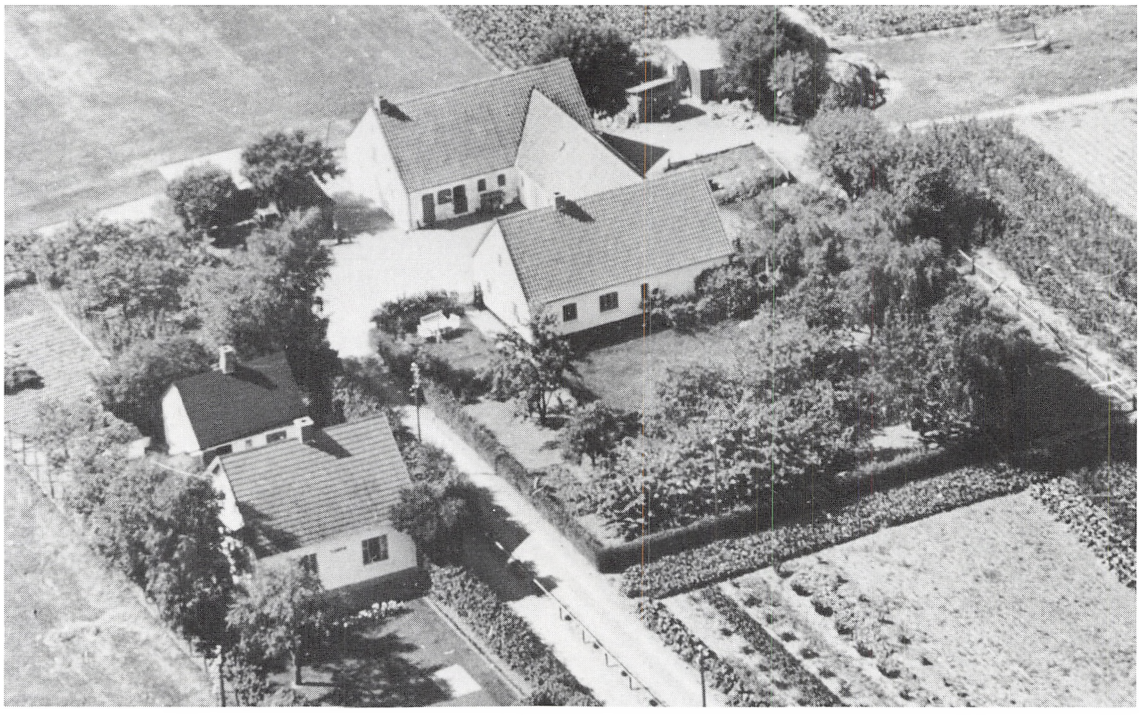

Statshusmandsbruget i Gørløse o.1950. (Affot.).

ret sig alene på stedet i nogle år, fra bedstemoderen døde og til Laurits giftede sig.

En af Laurits's sønner, Ege, fortæller: »Far var optaget af husmandsbevægelsen og med årene blev han meget aktiv i forskelligt organisations- og sognearbejde. Far var en protest mod systemet, idet han *ville* vise, at familien kunne leve af landbruget alene, da de ikke fik mulighed for efter loven af 1919 at købe mere jord. Denne havde en god bonitet, så avlen kunne give et godt udbytte«.

I løbet af 1930-40'rne blev der født fem børn, og de kom efterhånden til at hjælpe med.

Den stive lerjord blev drevet med otte skifter: To skifter med byg, et skifte med græsfrø og kløver, et skifte med havre, et med vintersæd (rug eller hvede), et med kålrabi, et med runkelroer og et med græsmark, som lå i to år. Der blev skiftet i en bestemt rækkefølge, f.eks. havre efter den gamle græsmark.

Ialt var der 3-4 malkekøer samt ungkvæg, svin og to heste. Svinene solgtes til slagteriet. Til køerne købtes foderkager af soyaskrå og bomuldsfrø, og til svinene købtes ekstra byg. Halm og roer havde man selv nok af.

Kornet var der meget arbejde med i høsttiden og om vinteren. Indtil 1927 blev det

Hjemkøring af hø o.1954 hos familien i Gørløse. (Affot.).

stadig høstet med le, og man klarede et skifte om dagen, som svarede til ¾ td. land. Moderen var med i arbejdet, hun tog fra og bandt op. I 1927 købtes en brugt slåmaskine. Tærskningen var vinterarbejde og skete med plejl, indtil der i 1926 blev købt en hesteomgang, som trak et tærskeværk. I løbet af en dag blev der tærsket 120 neg, idet der gik 62 neg til at fylde en tønde med korn, og der tærskedes ikke mere ad gangen, end der var brug for til foder. Nemlig to tønder korn, som om vinteren kørtes på en stor slæde til Slangerup mølle. Her blev kornet malet til skrå, og havren valset til foder for hestene. Tærskearbejdet blev betydeligt lettere, da der i 1931 købtes et 12" Asnæsværk, som blev drevet af en petroleumsmotor, Foerbank & Morses, på 3 Hk. Asnæsværket udskiftedes i 1953-54 med et brugt tærskeværk fra en naboejendom, da denne ophørte som selvstændigt landbrug. I 1949 anskaffedes en kværn, og så blev det unødvendigt at køre til Slangerup mølle. Stedet fik indlagt elektricitet i 1944 og vand i 1948.

Moderen havde ca. 30 høns, der var gode til at lægge æg, dog ikke så mange om vinteren. En gang om ugen kom æggemanden fra Frederikssund ægpakkeri og afhentede æg-

gene, som alle var blevet stemplet af moderen med cx 18. Næste uge, når æggemanden kom igen, afregnede han sidste uges levering. Moderen havde også ænder og kalkuner, de solgtes til venner og bekendte.

Stedet var selvforsynende med grøntsager og frugt. »Mor var dygtig til at gemme grøntsagerne om vinteren, de blev kulet godt ned. Hun henkogte jordbær, ærter, pærer m.m. og lavede masser af syltetøj og masser af frugtsaft. Hele kælderen blev fyldt af dette«, fortæller Ege. Først under 2. verdenskrig begyndte man at sælge frugt til København, så kom der en kommissær og købte op. Dette fortsatte indtil 1950-51.

Under krigen gik faderen ofte i tørvene. Han lavede æltetørv, og børnene var med til i de lyse sommeraftener at skrue tørvene.

Familien hjemmeslagtede 1-2 grise om året eller en kalv. Dette var faderens arbejde. Han saltede kødet ned i sulekarret. Bier havde man også til eget brug. Moderen bidrog til den fælles økonomi, ved at hun syede al tøjet til børnene.

Køreturen til møllen brugtes desuden som indkøbstur i Slangerup Brugsforening. Her blev »bogen« afleveret på udturen. Når der blev gjort holdt foran Brugsen, kom komien ud og hentede »bogen« og på hjemvejen fra møllen hentedes de færdipakkede varer. Der afregnedes kontant hver gang.

Bedstefaderen boede hos familien lige til sin død i 1940. Han havde den ene af husets to stuer som sin aftægtsstue. Efter hans død blev den brugt til spisestue.

Ingen af de fem børn blev ved landbruget, så i 1964 holdt moderen og faderen op med det hårde arbejde. Jorden lejedes ud til en nabo, og selv blev de boende som pensionister på ejendommen.

Husmandsstedet på Lynge Overdrev

Som tidligere nævnt blev dette købt i 1880 af den nuværende kone, Ellens, bedstefar, efter at han havde haft det lejet i to år. Stedet var på 20 td. land, hvor der blev drevet almindeligt blandet landbrug. Ellen fortæller: »I min barndom i 1920-30'rne havde vi syv skifter fordelt med ét til hver af kornsorterne: Rug, byg, hvede og havre, og til roer, kartofler og græs. Kartoflerne solgte vi til en opkøber, »Kartoffeljørn«, som boede i Farum. En del af kornet var beregnet til foder for de 12-13 køer, vi havde, og ene tyr. Havren var, efter at den havde været igennem hakkelsesmaskinen, foder til vores tre heste«.

Svin havde stedet ikke så mange af, derimod solgtes kvier og kalve til slagteriet samt en ko af og til. Indtil Ellen blev syv år havde de en konfirmeret dreng til hjælp, men efter den tid måtte Ellen og hendes søster hjælpe til. Farfaderen og farmoderen havde haft både dreng og pige til hjælp på stedet, eftersom der kun var en søn, faderen, som ekstra arbejdskraft. Der var bl.a. også meget arbejde med mælkens behandling. Senere sendtes den til Granly mejeri i København. Herfra kom mælkebilen hver morgen ved seks-tiden.

»Mor havde høns og solgte æg, som afhentedes af æggemanden. Sådan var det også i farmors tid – og hun sparede op af æggepengene«, fortæller Ellen. Når familien handlede var det i Brugsen, men de købte helst så lidt som muligt. Grøntsager og frugt var man selvforsynende med.

Stuehuset er fra 1865-70 med tre stuer, men ofte er kun den ene stue blevet brugt. Storstuen var for kold, den kom først rigtig i brug, da der kom centralvarme i 1968. Også her blev en bedstefar boende og havde den ene stue, indtil han døde i 1932. I 1936 blev der indlagt elektricitet og i 1959 vand. Omkring 1960 indrettedes to værelser på loftet, og i 1977 kom der nyt badeværelse.

Ellen og hendes mand overtog stedet i 1961, men p.gr.a. sygdom solgtes jorden fra i 1967 undtagen 4 td. land. Ellens mand tog så andet arbejde.

Disse eksempler viser, hvilken produktion og økonomi, husmandsbrugene gene-

Ellens bedsteforældre og hendes far på Lynge Overdrev samt et par nabopiger. Fotograferet i begyndelsen af dette århundrede. (Affot.).

relt havde. De lå helt klart inden for de områder, husmandsbevægelsen fokuserede på, kombineret med en udpræget grad af selvforsyning, hvad fødevarer til menneskene angår. Denne brugsstørrelse kunne godt indeholde en specialproduktion, men her gjalt det samme som med den almindelige produktion, at den blev baseret på familiens samlede arbejdskraft.

Landbrug og gartneri

Driften og arbejdet kunne blive lidt anderledes, når der blev drevet gartneri sammen med landbruget. F.eks. ved et brug i Kokkedal, købt i 1915 af Anne Marie og hendes mand, på 20 td. land. De 8 td. land blev drevet som frilandsgartneri heraf 1 td. land med jordbær. Varerne solgtes af Anne Maries mand på grønttorvet i København. På den øvrige jord drev de almindeligt blandet landbrug. Af kreaturer havde de 10 køer og nogle svin.

Ved juletid solgtes ca. 40 gæs og ænder. Engang lagde de fire gåseæg under en høne, og derved fik de gæslinger – og gåsehold. Fjerkræet plukkede de selv og gjorde i stand, så fik de 1 kr. mere pr. gås.

I sommertiden – navnlig i jordbærsæso-

nen – havde de meget arbejde. Selvom de i mange år fik tre unge piger eller koner til hjælp med bærplukningen. Bærrene skulle skubbes af stilken – man måtte ikke røre dem med fingrene – når de skulle sælges i København. De dårlige bær fik konerne med hjem. Da de begyndte at plukke på akkord, måtte de bruge tid om aftenen til at veje bærene af.

I sæsonen stod Anne Marie op kl. 4.30 om morgenen og var færdig ved 22.30-tiden om aftenen. Det var en lang arbejdsdag uden pauser. Foruden at lave mad til de mange mennesker, der talte familien selv på syv medlemmer og den ekstra hjælp, skulle Anne Marie også malke køerne og hjælpe med markarbejdet. Selvom børnene hjalp til både ved gartneriet og landbruget, syntes Anne Marie det var lange, strenge arbejdsdage med meget lidt søvn.

Den lange arbejdsdag

Den lange, strenge arbejdsdag er ord, som går igen og igen, når husmandsfolk fortæller om deres tidligere tilværelse i 1. halvdel af dette århundrede. Den er i bevidstheden blevet siddende som noget centralt.

Det må hænge sammen med den produktionsform, som husmandsbrugene var baseret på: at hele familien arbejdede sammen. der var arbejde både for voksne og børn, eftersom brugenes størrelse ikke gav grundlag for en speciel mekaniseret drift. Kun ved en fælles indsats og en utrolig arbejdsydelse kunne en konkurrencedygtig produktion opretholdes, og familiens eksistensgrundlag fastholdes. Denne type produktion indeholdt nogle kvalitetsmæssige fordele, sådan som husmandsbevægelsens ledere pointerede det, og som det stod at læse i deres blade. F.eks. skrev Karen Braage i »Husmanden« nr. 30, den 23. juli 1939, under »Landbokvinders Arbejdsforhold«, om »... den Tid, da Saatiden, Høstarbejdet og Tærskningen gik hen over Gaard og Brug som et brusende Vejr, hvor Mennesker, Dyr og Redskaber i en Periode blev brugt og maatte bruge sig, til de var »rødglødende«.

Og fordi der *var* Perioder, og fordi man regnede med et Resultat, der kunde maales op i Værdier, af hver saadan Periode, gik Arbejdet med Sang og Humør, og den Stemning og Fest, der var over saadanne Tider, glemmes aldrig af dem, der har oplevet det«.

Børnenes deltagelse i arbejdet

Det hårde arbejde blev vurderet som en kvalitet i sig selv, og børnene blev inddraget fra 7-års alderen med det, de kunne magte. Herved blev de langsomt oplært til denne arbejdsform og til at kunne klare alle mulige slags arbejder ved landbruget.

Ellen på Lynge Overdrev fortæller: »Jo, jeg var 7 år, da jeg begyndte at hjælpe til med at malke, så havde vi ikke karl mere ... men så kunne vi [hende og hendes søster] begynde at hjælpe til og så sparede vi det [karlen]. Jeg begyndte at malke på en fredelig ko ... Men ellers var det mest mor, der malkede, og så når vi lærte at malke, så malkede vi ... Vi fik 1 kr. om måneden for at malke, malkekronen. Far fodrede kreaturerne«.

Moderen og pigerne havde arbejdet med at flytte køerne på marken flere gange om dagen og vandingen af dem ved mergelgraven om aftenen.

De deltog også i markarbejdet: »... når vi lugede roer, var vi med ude at hakke roer, selvom vi ikke var ret store. Mor blokkede ud i sådan nogle blokke, og så kravlede vi ned bagefter og pillede ud, så der kun stod én. Vi var med hele tiden, også når roerne skulle tages op igen. Vi var med til at læsse på vognen«. Mens faderen kørte hjem og læssede roerne af, hyggede pigerne og deres mor sig i mergelgraven med, at moderen læste op af »Ugens Nyheder«, Folkeblad for Kristendom, Oplysning og Nyhed. Et blad, der indeholdt små historiske og religiøse

»Ugens Nyheder« var et almindeligt udbredt blad, der indeholdt små historier og religiøse fortællinger samt praktiske nyheder.

fortællinger samt praktiske nyheder. Faderen var startet før de andre ude i marken med roeoptageren.

Ved høhøsten i juli måned skulle pigerne »træde hø sammen« oppe på høloftet, »og der var varmt«, mindes Ellen. »Træd ned i hjørnerne, sagde mor. Vi fik hver et halvt stykke at gå på. Far stak hø op fra vognen og mor videre op til os på loftet, så kunne vi træde det sammen, og så skulle det have salt. Køerne havde godt af salt om vinteren, og det hjalp imod, at høet skulle brænde sammen«.

Om foråret hjalp pigerne med at pille sten af marken og smide dem op i vognen, som faderen kørte med. Hvis der ikke var noget arbejde i marken, kunne pigerne altid ordne lidt ved haven, der især om sommeren skulle luges og rives. »Og mor holdt meget på, at vi hver lørdag skulle gøre rent over det hele, lørdagsrent«.

Skolegangen skulle ligeledes passes. Pigerne gik hver anden dag seks timer i Vassingrød skole. Ellen fik en cykel af hendes bedstefar, da hun blev syv år, det samme fik søsteren, så de cyklede frem og tilbage til skolen.

Pigerne og deres mor var med til al slags arbejde foruden, at de passede husholdningen. Som et særligt job passede moderen hesteomgangen til tærskeværket, indtil de fik elektricitet i 1936. »Far lagde i og skar bånd, mor skulle køre omgangen og hestene rundt og rundt. Min søster og jeg, vi skulle tage halm fra på skift og bære det over gården op på loftet. Det støvede

skrækkeligt. Mor havde mange ting at lave inde i huset, så hun havde fundet på, at hestene kunne gå af sig selv. Så hun tøjrede tømmen rundt om omgangsstangen og skyndte sig at smutte ind ... Når der var gået lidt tid, gik de i stå. Så var far godt gal, når hestene gik i stå ..., mor stak ind og lavede lidt mad og sådan noget, eller hun så til bedstefar«.

Arbejdet begyndte ved fem-tiden om morgenen, så Ellens mor krævede at alle skulle have en halv times middagshvil hver dag, hvilket ikke var almindeligt, at kvinderne fik. Medens forældrene sov, legede Ellen og hendes søster, hvilket de også gjorde til andre tider, når der ikke var noget at lave. Der blev dog ikke rigtig tid til at have kammerater. Kun enkelte gange smuttede de hen til naboens pige, men de skulle spørge om lov hver gang.

På samme måde, når de skulle have fødselsdag. »Så blev i sendt ud til far og spurgte: »Far må jeg godt ha' fødselsdag?« »Ja«, »Må jeg godt købe en kringle til 2 kr.?« »Ja«. »Må vi godt få ...« og så remsede jeg navnene op på pigerne, jeg ville have med, en seks-syv stykker«.

Da faderen blev syg i 1943, måtte pigerne og moderen klare det alene. Det var en nødvendighed, at man på husmandsbrugene kendte til alle slags arbejder og kunne udføre dem uanset køn og alder. Ved at være fleksibel blev den tilstedeværende arbejdskraft bedst udnyttet, og indimellem blev der, som i Ellens tilfælde, dog mulighed for, at børnene kunne lege.

I målet for det lille veldrevne brug indgik også en forestilling om, at der skulle holdes orden både ude og inde. Havens pyntelige udseende og lørdagsrengøringen var led i bestræbelserne på at fastholde et billede af det veldrevne brug, således som det blev eksemplificeret i bevægelsens blade.

Hos andre familier, f.eks. den i Gørløse, blev der lagt endnu større vægt på børnenes deltagelse i arbejdet. Et kvarter efter at skoledagen var slut, skulle børnene være hjemme og klædt om i arbejdstøjet parate til at tage fat. Her foregik arbejdet ikke i gang, men »det var løb«. »Vi skulle bestille noget. Vi var allerede med i arbejdet fra syv-års alderen af. Så kunne vi hakke roer«, fortæller Ege. »Far sagde, det var noget pjat med kammerater. Børn skulle gå i skole, arbejde og lave lektier«.

Arbejdsdagen

Hos familien i Gørløse var det mest moderen og af og til den ældste søster, der malkede også efter, at de fik malkemaskine i 1955, medens drengene (brødrene) mugede og gav køerne roer og vand. En dag i 1940-50'erne kunne se således ud:

Familien stod op ved 5.30-6 tiden om morgenen og gjorde ovennævnte arbejde. Ca. kl. 7.30 var de parate til at få morgenmad: rugbrød, sigtebrød, kaffe og torskelevertran. De børn, der ikke skulle i skole den dag, kunne herefter strigle hestene. »De skulle være lige så rene som andre«, sagde faderen. Denne sætning kan tages som udtryk for, at gårdens to heste var vigtige at holde i orden. De præsenterede gården udadtil, og de leverede trækkraften til markredskaberne. På denne måde var de et vigtigt led i gårdens anseelse og økonomi.

Det var også børnenes opgave at vande ungkreaturerne og give dem hø og halm. Når de kom hjem fra skole, fik børnene havregrød kogt på mælk lige fra køerne. Den solide frokost ved ni-tiden om morgenen med kogesild og stuvede kartofler faldt væk i 1940'rne. Herefter blev den kun opretholdt i høsttiden, når arbejdet var hårdt.

Ved 12-tiden fik man brød og ved 18-tiden to retter varm mad. Om eftermiddagen blev der lavet forskellige arbejder alt efter årstiden. Om sommeren, når der blev malket tre gange om dagen, foretog moderen den sidste malkning efter aftensmad, me-

Eges far i Gørløse høster med selvbinder i 1961. (Affot.).

dens søstrene vaskede op, evt. kom de også til at lave aftensmad. Børnene ordnede deres lektier om aftenen. Faderen sad ofte og læste i bøger, mange gange læste han også højt for børnene. Han læste f.eks. »Frihed for Loke«, en bog fra omkring 1850 og »Der brænder en ild«. »Far kunne lide at læse historiske bøger«, fortæller Ege, »bl.a. dem, som Carit Etlar skrev. Desuden ordnede far sygekassen, som han var formand for, og arbejder for sognerådet, hvor han i perioder var medlem. Vi børn kom i seng ved 20-tiden og de voksne ved 21-tiden. Om lørdagen gik vi alle en time senere i seng«.

Trods en lang arbejdsdag var der et ønske om at interessere sig for andre ting, som Eges far gjorde det med foreningsarbejdet og læsningen af historisk, litterære bøger. På samme måde læste og skrev Ellens far indimellem til langt ud på natten. Sådanne beskæftigelser var med til at berige deres hverdag.

Socialt samvær

De store arbejdskrav satte sig også spor på anden måde. Hverken for de voksne eller for børnenes vedkommende kunne der afses ret meget tid til selskabeligt samvær med andre mennesker. »Som husmandskone har man aldrig en ledig stund – kun til gæsteriet, og så må man endda bagefter tage aftenen til hjælp for at indhente det forsømte«[9]. »Gæsteriet« bestod oftest af en kop kaffe sammen med naboerne. Ellers var det familien og slægten, man mest dyrkede selskabelighed med.

Selvom der ikke blev megen tid til overs til nabosnak og sammenkomster, så blev der dog tid til »foreningen«. Langt de fleste var medlem af den lokale husmandsforening og for kvindernes vedkommende i husholdningsudvalget. Det var her, man kom i kontakt med omverdenen og erfarede, hvordan arbejdet gik i andre egne af Danmark. Der kom foredragsholdere ude fra, eller man tog på de føromtalte rejser. Om »foreningens« betydning for det sociale samvær både med familien hjemmefra og med andre familier udtalte formanden for Store Hedinge Kredsens Husholdningsudvalg i 1939: »Igennem Husmandsforeningerne har Mand og Kone faaet et fælles Samlingssted uden for Hjemmet, man er fælles om Arbejdet, Interesserne, Bekymringerne, det kan give videre Udsyn igennem Arbejdet, »fælles Tag for fælles Sag«[10].

En sådan udtalelse gav medlemmerne en fornemmelse af, at de var del af en større bevægelse, og at deres slid og arbejde var med til at styrke den befolkningsgruppe, som de tilhørte, både åndeligt og materielt.

Foruden foredragsaftener holdt »foreningen« skovtur en gang om året. Det var en festdag for familien. Stadsvognen kom frem og så mange, som kunne være i den, kom med. »Der var altid nogen fra gården med på skovturen«, fortæller en kone fra Annisse. Her holdt husmandsforeningen også fest på sammenskudsbasis i forsamlingshuset. Man slagtede en hel gris i fællesskab. Den blev ordnet og stegt i forsamlingshuset. Nogle kom med rødkål andre med kartofler o.s.v. »Foreningen« holdt også dilettant forestilling samt juletræsfest.

Hos Ellens forældre på Lynge Overdrev var de desuden med i en foredragsforening. »Der gik vi alle fire. Vi gik ud til Lillerød og gik hjem igen, hvor vi så en hel masse forskelligt, men jeg syntes ikke det var noget for børn, der var noget om Morten Luther, og hvordan hans kamp havde været. Og en anden gang viste de film, det var »Verden i Brand«, og der kan jeg se en masse endnu. Det var fra 1. verdenskrig«.

Ellers fik Ellen og hendes søster ikke lov til at komme i nogen forening. »Nej, vi skulle ikke sådan rende altid«, sagde Ellens far.

Husmandsstoltheden

Ellens far passede på dem, de fik f.eks. ikke lov til at besøge en moster i København, selvom hun inviterede dem. Fra faderens side et udtryk for, at det ikke var nødvendigt, at andre tog sig af hans børn. En tankegang, der sikkert stammer fra den gang, husmandsfolket var tvunget til at sende deres børn ud at tjene. Af samme årsag måtte pigerne ikke arve kusinernes tøj.

I det hele taget skulle børnene ikke blande sig for meget med andre børn. Til fastelavn fik pigerne ikke lov til at klæde sig ud og »løbe« sammen med de andre børn fra sognet. Et forbud, der fra faderens side skyldtes ønsket om ikke at stå i noget afhængighedsforhold til andre. Når børnene »løb«, fik de noget at spise og drikke hvert sted, de besøgte. En sådan ydelse kunne måske fordre en genydelse en anden gang – altså opfattes som et afhængighedsforhold.

Pigerne skulle heller ikke ud at tjene, før de var 17-18 år gamle. Ellen kom på husholdningsskole, da hun var 16 år, men faderen ville ikke have, at de skulle søge statsstøtte til opholdet – »Far ville betale selv,

Husmand i Ramløse, der altid gik med hvid skjorte, fotograferet o.1950. (Affot.).

han ville ikke have nogen hjælp«, kommenterer Ellen. Det var faderens overbevisning, at familien skulle klare sig selv uden hjælp fra andre steder. Derfor havde »far også tre heste«, fortæller Ellen »Vi havde jo to sorte heste, ikke, og så havde vi en rød hest, der hed Prins, og den blev kun brugt om sommeren, når vi skulle høste, når vi skulle have selvbinder. Så var far fri for at låne af naboerne. Der skulle tre heste til en selvbinder«. Det var dyrt at have en hest stående til dette ene brug, men »han ville klare sig selv«, som Ellen udtrykker det.

Husmandsstoltheden kom ligeledes til udtryk hos Eges far i Gørløse. Han kaldte sig »Statshusmand« – »det var et adelsmærke«, fortæller Ege. »Han ville, at vi skulle leve af jorden alene«. Denne opfattelse kunne læses ud af hans adfærd. Han var kirkeværge og engang, der skulle være provstebesøg, blev selskabet forsinket ved frokosten i præstegården. De tilsagte personer ved Gørløse kirke måtte vente. »Dette passede ikke far: »Man skulle ikke genere folk i deres arbejdstid« – og så gik han hjem med kirkens nøgler, og provsten fik ikke set kirken den dag«.

Stoltheden ved at være husmand kom også til udtryk ved altid at gå med hvide skjorter. En pige fra Ramløse født i 1916 på en gård med 20 td. land, fortæller, at »far ville kun gå i hvide hjemmesyede skjorter«. Pigen lærte at sy skjorterne af sin farmor. De lidt grovere hverdagsskjorter blev syet af ubleget kipervævet stof, købt i Brugsen. De finere skjorter var af hvidt lærred. Når faderen skulle være rigtig fin, kom der stivede manchetter uden på håndlinningerne. Både skjorter, de løse flipper og manchetterne blev sendt til fransk vask og strygning i Helsinge.

Der var således forskellige måder at udtrykke sin selvforståelse på – en selvforståelse, som var vigtig at være i besiddelse af –. Den gav kræfter til, at den enkelte person kunne klare hverdagens strabadser.

Nye tider – nye normer

Ved at se på, hvordan husmandsbrug er blevet drevet i de to omtalte tidsperioder, fremkommer der en helt tydelig og meget væsentlig forskel.

I den først periode, sidste halvdel af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet var det en nødvendighed, at familien spredte sin arbejdskraft og dermed sig selv på områder uden for hjemmet. Familiens forskellige bierhverv dannede grundlag for den fælles økonomi.

I den anden periode, begyndelsen af 1900-tallet og til omkring 1960, drejede alle bestræbelserne sig på at samle hele familiens arbejdskraft i et fælles forsøg på at leve af landbruget alene og dermed være uafhængige af arbejdsgivere. Foregangsfolk så, at det var den eneste måde, hvorpå en stor del af landbefolkningen kunne få en rimelig eksistens og en menneskeværdig tilværelse.

Når en familie kunne klare sig selv, styrkedes selvstændigheden og ansvarsfølelsen. Arbejdsfællesskabet blev opfattet som en kilde til sammenhold i familien, og dette var en betingelse for, at produktionsformen kunne opretholdes[11]. Kvinder, mænd og børn deltog på lige fod i arbejdet.

For generationen, der fulgte efter husmandsbevægelsens blomstringstid, blev vilkårene meget anderledes. De små landbrug blev rendt over ende af konkurrencen og markedsmekanismerne. I denne kamp fra omkring 1960 til i dag kunne ideologiens sociale og moralske normer ikke bruges. Nu gælder andre krav og færdigheder, hvis der fortsat skal drives landbrug på stedet. Jorden passes af en maskinstation, eller den er lagt til de større gårdes jorder. Beboerne er overgået til andre erhverv. Familiesammenholdet omkring den fælles arbejdsopgave er væk: Nu spredes familiens medlemmer atter ud til forskellige slags arbejder dagen igennem.

Nedenstående vers, skrevet af Ellens far på Lynge Overdrev, er et godt udtryk for, hvordan husmandsfolket opfattede sig selv og deres situation i den periode, man egentlig kan kalde deres storhedstid:

Tiden svandt i lyst og nød,
trods trange kår og savn
man havde altid dagligt brød
og priste herrens navn.
Til staten ej man satte lid
og leved ej på borg,
men brugte tiden vel med flid,
og kendte ej til næringssorg.

Flid og nøjsomhed var kendetegn for det lille familiebrug. Her gengivet i fortællende billeder anbragt rundt om et belønningsdiplom fra 1902. (Nordsjællandsk Folkemuseum).

Noter

1. Ialt besøgtes 15 gårde på 20 td. land og derover, heraf 6 brug på 20 td. land, samt 21 brug mellem 7-20 td. land, heraf 15 brug mellem 10-20 td. land.
2. Det indsamlede materiale: Interview, skitser, egne notater, fotos m.m. opbevares på Nordsjællandsk Folkemuseum i Hillerød.
3. *Fridlev Skrubbeltrang:* »Husmænd i Danmark gennem 300 Aar«, s.71, København 1942.
4. *Skrubbeltrang:* Op. cit., s.85.
5. *Fr. Oehlerich:* »Husmandsbladet nr. 25« 25. september 1886.
6. *Anders Uhrskov:* »Husmandsbevægelsen« i »Fra Landbrugets Verden«, Frederiksborg Amts historiske samfund Aarbog 1938.
7. *Skrubbeltrang:* Op. cit., s.81.
8. *Søren Nancke-Krogh:* »Af jord er du kommet«, s.121, København 1982.
9. Interview i 1985 med en husmandskone fra Hillerød egnen.
10. »Husmanden« nr. 30, den 23. juli 1939, s.525.
11. *Helle Monette Klein og Keld Søgaard Christensen:* »Husmandshjemmet«, s. 44, København 1984.

En husmand- og håndværkerslægt på Laugø overdrev

af Finn Reindahl

En husmandsslægts historie

Når man i forbindelse med museumsarbejdet kommer ud for at besøge folk, fornemmes det undertiden, at der er noget ganske specielt over det hjem, man i øjeblikket befinder sig i. Det kan skyldes møblerne, særprægede genstande, eller det kan være personerne selv, der præger rummet.

En lignende følelse er opstået hos mig i de små og lavloftede rum på det gamle husmandssted fra *Laugø*. Det er ganske vist et museum, men det er i stor udstrækning indrettet med de oprindelige møbler og genstande.

Mange års arbejde på husmandsstedet har givet en fortrolighed til tingene, som alle fortæller deres egen historie om stedets beboere, som uden tvivl har været en ganske særlig familie, hvilket denne undersøgelse vil vise.

Hyrden der blev husmand med jord 1783-1797

I 1783 fæstede hyrden Niels Hansen et 5-fags hus i Laugø. Faderen Hans Larsen afstod det imod at få husly på livstid[1].

Ved udskiftningen i 1788 blev Laugøes jorde fordelt mellem 16 rytterbønder, 1 kirkebonde og 16 husmænd. Desuden var der inde i byen 18 huse, som blev regnet for jordløse, selv om der hørte lidt have til.

Fem af gårdmandslodderne og samtlige husmandslodder blev uddelt ved lodkastning.

Femten af husmændene blev samlet i en koloni på overdrevet (Laugø huse), da man mente, det var bedre end at have en husmandslod på hver bondes lod[2].

Fire af husmændene bl.a. hyrden Niels Hansen erklærede, at de ikke ønskede at modtage den tildelte lod[3]. Hyrden fortrød åbenbart siden hen og flyttede alligevel ud på Ravnebjerg.

Lodderne var temmelig store, det dobbelte af andre steder, men boniteten, der bedømmes efter en skala fra 1-24, var overvejende ringe, d.v.s. 6 og derunder. De 5-7 tdr. land, som lodderne gennemgående var på, kom til at svare til 2-3 skp. htk.[4], hvilket var nogenlunde rimeligt i forhold til det øvrige land, hvor ca. 45% af husmandsbrugene (49.019) havde mellem 2 skp. og 1 td. htk.[5].

Ifølge Statistisk Bureaus kommentarer kunne husmænd med mere end 2 skp. htk. »væsentligst leve af jordbrug og kun undtagelsesvis behøve at tage deres tilflugt til daglejerarbejde«, mens husmænd med mellem 1 fjerdingkar (fdk) og 2 skp. htk. måtte supplere deres jordbrug med daglejerarbejde som hovednæring.

Husmænd med mindre end 1 fdk. var udelukkende henvist til daglejerarbejde, hvis de ikke var håndværkere, fiskere eller på anden måde havde et erhverv[6].

I 1788 eller i årene lige efter flyttede Niels Hansen ud på overdrevslodden, hvor han

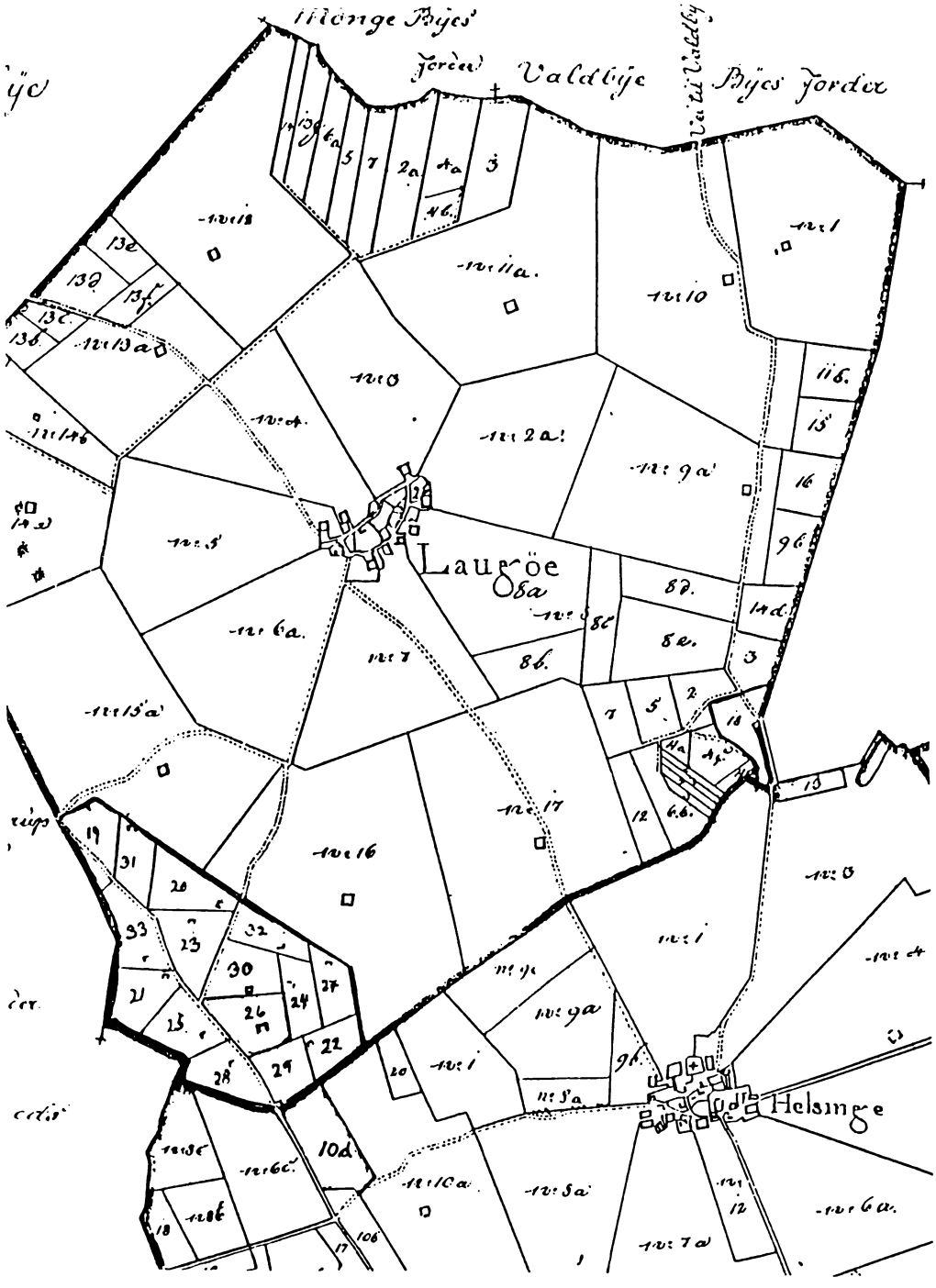

Kort over Langøe 1818. Matrikelarkivet. Nr. 10: Kurregård, nr. 14a: Guldmosegård, nr. 16: Trollemosegård, nr. 26: Lille Ravnebjerghus og nr. 10d i Helsinge: Møllevang.

byggede sig et 5-6 fags hus. Hyrden var nu også blevet husmand med jord[7].

Gårdmandssønnen der blev husmand 1797-1828

Efter Niels Hansens død i 1797 måtte den 37-årige enke, Christine Rasmusdatter, hurtigst muligt gifte sig med en 14 år yngre gårdmandssøn, Christen Larsen, fra Aagerup, da hun formentlig ikke kunne klare sig alene på husmandsstedet[8].

På grund af befolkningstilvæksten i 1800-tallet skete der en social forskydning nedefter, da der ikke kunne blive gårde til alle gårdmandssønnerne. Gårdmændene havde bedre mulighed end husmændene, for at få deres sønner etableret som fæste – eller selvejer-husmænd. Det var især på grund af det stigende beløb til indfæstningen, at husmændene ikke økonomisk kunne hjælpe deres sønner.

Efterhånden blev hver tredje gårdmandssøn husmand eller inderste[9]. Det vides ikke, om det var gårdmandssønnen, der bragte penge til huse, eller om det var Christen og Christine som ved deres slid skabte økonomisk mulighed for at forbedre både bolig og møblement. Eftersom det kan ses, at en del af husets inventar stammer fra denne tid[10].

Husmandsstedets klinede vægge måtte især om vinteren have været fugtige og usunde. For at bøde på dette satte de paneler op på de to vægge omkring langbordet, ligesom man havde det på mange gårde.

Bordendesskabet eller stolpeskabet bærer indskriften C.L.S. 1799, og da panelet over bordendesbænken har farve ligesom skabet, er det formodentlig samme år, ægtefolkenes initialer blev malet på dette.

Christine Rasmusdatter har også i 1799 fået årstal og forbogstaver malet på en fyrretræskiste. Årets største begivenhed har

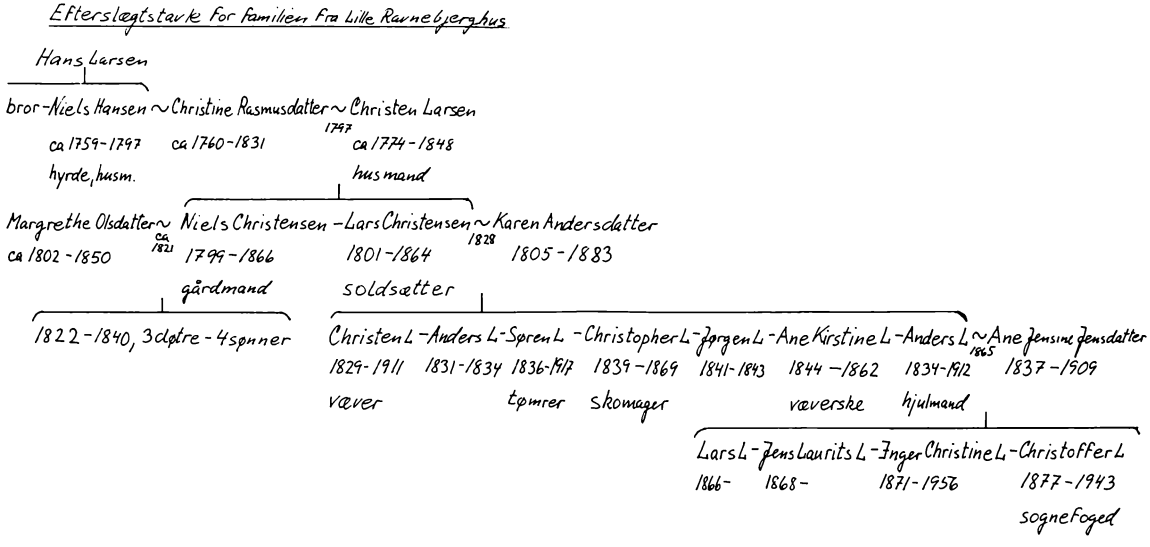

Efterslægtstavle for familien fra Lille Ravnebjerghus. Finn Reindahl, 1988.

dog uden tvivl været fødslen af den første søn, Niels. To år senere blev sønnen Christen født[11-12]. Tilsyneladende har man også ønsket at fejre denne søn ved at erhverve et stueur og en stol, der begge bærer påskriften C.L.S.A.O. 1801[13].

Christen Larsen må have fortsat med at forbedre huset, for i 1809 4-dobles brandtaksationen fra 1795 på det forbedrede hus, som var blevet til tre længer med stuehus, stald, lo, lade og tørvehus[14].

Normalt holdt en husmand med 3 tdr. land i 1840'rne en ko, og et par får, evt. en gris og noget fjerkræ. Husmænd med et større jordtilliggende havde ofte en hest[15].

Dette forhold synes også at have gjort sig gældende på Lille Ravnebjerghus, da stalden var bygget til to køer, en hest, et par svin eller en kalv.

»En betydelig vanskelighed ved husmandsbruget var problemerne med at få jorden behandlet, da husmændene for det meste manglede trækkraft i form af heste. Husmanden var nødsaget til at få hjælp af gårdmanden eller selv udføre arbejdet med køerne som trækkraft eller eventuelt grave jorden med spaden«. Pløjelønnen var ofte ufordelagtig stor og satte husmanden i et afhængighedsforhold til bonden[16].

De fleste steder måtte husmanden ar-

Nordsjællandsk husmand pløjer med ko og hest i 1915. Nordsjællandsk Folkemuseum.

bejde hele høsten for gårdmanden og desuden stille med traktement til ham og hans folk, hver gang de pløjede for ham[17]. For at få småbrugerne ud af afhængighedsforholdet til gårdmændene præmierede Det kgl. Landhusholdningsselskab og de ældste landboforeninger husmænd, der dyrkede deres lodder med hakke og spade eller pløjede med køer[18].

På Lille Ravnebjerghus havde man med to køer og en hest mulighed for selv at klare pløjningen og derved undgå store udgifter eller et afhængighedsforhold til bonden på Kurregård, som husmandslodden hørte ind under.

Christen Larsen klarede måske pløjningen på samme måde som en anden husmand i Nordsjælland har gjort det. (se ill.)

I folketællingen fra 1801 benævnes Christen Larsen som husmand med jord, hvilket kunne tyde på, at familiens økonomi i væsentlig grad var baseret på jordbrug samt husdyrhold og i mindre grad på daglejerarbejde[19].

Husmandssønnen der blev gårdmand

Den ældste søn Niels blev som 22-årig husmand i Laugø og 2 år senere gårdmand i Weiby. I 1828 vendte han tilbage til Laugø, hvor han flyttede ind på Guldmosegård[20].

Soldsætter Lars Christensen og en søn er på vej til marked for at sælge solde. Tegnet af Pia Falck Hansen, 1985.

Ved en undersøgelse af den sociale mobilitet på Langeland i midten af det 19. århundrede viste det sig, at kun 4% af sønnerne født i samfundsgrupper, der var socialt ringere stillet end gårdmandsgruppen, formåede at nå op over deres eget samfundslag[21]. Så det kan se ud til, at Niels havde evne til at hæve sig over husmandsstanden.

Tre generationer 1828-1848

Soldsætteren

I 1828 blev den yngste søn, Lars, gift med Karen Andersdatter fra Annisse. De unge ægtefolk blev indsiddere hos Christen og Christine og måtte leve som daglejere[22].

For at forbedre økonomien begyndte Lars at lave solde (sigter) til rensning af korn, og dermed holdt håndværket sit indtog på husmandsstedet.

Lille Ravnebjerghus har siden også været benævnt som »soldsætterens sted«. De fleste af soldene havde en flettet bund, men de kunne også være lavet af fåreskind, der var perforeret med en masse huller. Lars soldsætter afsatte produkterne på markeder i Helsingør, Frederiksborg (Hillerød), København, Roskilde og Holbæk. Transporten klarede han med trillebøren, og det var lange ture, på f.eks. 7 mil til Roskilde[23].

Familiens anseelse

Lars og Karen fik 6 sønner og 1 datter i årene fra 1829 til 1844.

Familien nød nok mere end almindelig anseelse blandt husmandsfolk, da den altid havde en gårdmandskone til at bære barnet ved dåben[24].

I en undersøgelse over fattigdomsproblemer i Øls-Hørby-Døstrup ved Hobro nævnes det, at »allerede tidligt i barnets levetid blev det konfronteret med klasseforskellen i samfundet. Ved dåben var fadderne i næ-

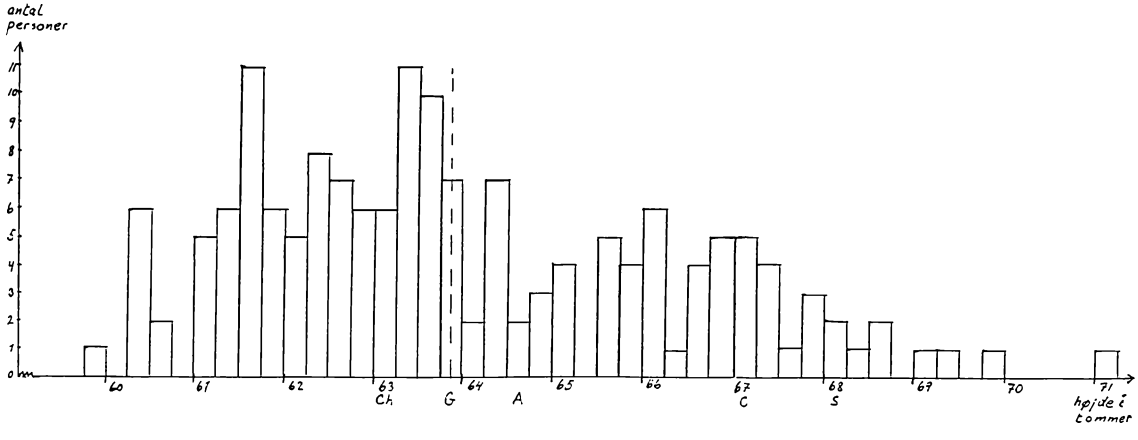

Sessionshøjden i 41. lægd, Helsinge 1852. Finn Reindahl, 1988.
S: Søren 177,8 cm, C: Christen 175,2 cm, A: Anders 168,7 cm (1863), Ch: Christopher 164,7 cm (1859) og G: gennemsnit 63,87 tommer = 167,0 cm.

sten alle tilfælde af samme indkomstniveau som familien selv. Det typiske ved husmandsbørns dåb var f.eks. at have et par andre husmænd og evt. ugifte pige K og ugifte pige L., eller en håndværker, måske en smed, som faddere.

Ved gårdmandsbørns dåb var fadderne derimod andre gårdmænd. Denne skarpe skillelinje mellem velhavende og fattige kom barnet i de fleste tilfælde ikke ud over i resten af livet«[25].

Kosten

To af Lars' og Karens sønner døde i 3-årsalderen. Dette kan dog ikke tages som udtryk for, at familien var fattig, og derfor havde fået en mangelfuld eller forkert kost sammenlignet med mere velstillede grupper i samfundet[25]. I følge Wittes undersøgelse var dødsfald mellem 0 og 1 år mere et udtryk for mangelfuld kost end mellem 1 og 5 år[26].

Havde kosten været forkert, skulle det også fremgå af de overlevende børns fysiske tilstand, som for drengenes vedkommende blev afsløret på sessionen. Her måltes de værnepligtiges højde, og desuden blev de undersøgt for mulige defekter og alvorlige sygdomme[27]. En undersøgelse, der omtaltes i Jyllands-Posten den 30. juni 1988, viser samme resultat, som Witte kommer frem til.

I Holbæk amt mødte ved sessionen i 1871 1.807 tjenestefolk og 488 gårdmandssønner.

Deres gennemsnitlige højdetal omregnet fra tommer til cm. var:

Tjenestefolk 166,4 cm.
Gårdmandssønner 168,4 cm.[28]

Ved sessionen i Helsingeområdet i 1852 var gennemsnitshøjden for de 162 unge mænd 63,87 tommer eller 167,0 cm. Der oplyses intet om fædrenes erhverv. De tre af Lars Christensens sønner var højere end de fleste. Christen var 175,2 cm. og Søren 177,8 cm. Anders og Christopher blev ved senere sessioner målt til henholdsvis 168,7 cm. og 164,7 cm. Så dem har gårdmandssønnerne heller ikke kunnet se over hovedet[29].

Ved en skolehygiejnisk undersøgelse i 1883-84 var der i 11-14 års alderen forskel mellem husmandsbørn og gårdmandsbørns vægt. For sønnernes vedkommende var forskellen fra 1,5 til 2,5 kg. og for døtrene fra 0,7 til 1,5 kg. Højdeforskellen lå for begge køn omkring 1 tomme (2,6 cm.)[30].

Forskellen i størrelse skyldtes sandsynligvis mangel på A-vitaminer fra f.eks. lever, mælk, smør og æggeblommer.

Fravær af disse produkters A-vitaminer hæmmede børnenes vækst. Mangel på D-vitaminer hos børn viste sig som engelsk syge (rachitis) med misvækst af knogler, svage tænder og senere rund ryg, krumme ben etc.[31].

På sessionerne viste det sig, at de 4 husmandssønner fra Lille Ravnebjerghus havde forskellig fysisk tilstand. Ifølge lægdsrullen fik Christen fripas i 1854, da han var brystsvag, og Søren, der i 1859 havde anlæg for brok, blev i 1862 erklæret for udygtig til al krigstjeneste. Skavankerne var dog ikke så store, og de opnåede begge en høj alder, de blev slægtens ældste på henholdsvis 82 og 80 år.

Anders blev derimod konstabel på Tøjhuset i 1864, mens Christopher måtte deltage i krigen[32].

En befolknings sundhedstilstand kan bedømmes ved hjælp af et indeks: den proportionale mortalitet over 50 år, d.v.s. den procent dødsfaldene i alderen 50 år og derover udgør af alle dødsfald.

For den samlede landbefolkning i et udvalgt landområde var denne kvotient for 1840-44 på 35. I dag er den for hele landet 88[33].

For husmandsfamiliens 12 personer, der levede i perioden 1760 til 1917 var mortaliteten 54[34]. Dette viser en god sundhedstilstand hos husmandsstedets beboere sam-

Karen Andersdatter arbejder i skorstenen. Tegnet af Pia Falck Hansen, 1985.

menlignet med den almene tilstand i det undersøgte område i 1840'rne. Desuden bør det nævnes, at næsten halvdelen af slægten voksede op i perioden 1830 til 1850.

Familien havde en udpræget selvforsyningshusholdning, og der er meget, som tyder på, at Karen Andersdatter har sørget for, at familien fik en tilstrækkelig vitaminrig kost i form af korn- og mælkeprodukter, æg, kål, frugt, sild samt flæsk og kød. Hun må have været en energisk husmoder, idet hun forbedrede arbejdsforholdene for husholdningsarbejdet. Renligheden var i højsædet. Mælkefadene blev flyttet fra de støvede hylder i stuen med det lerstampede gulv, ud i et rent mælkekammer med brolægning.

Hønsene blev også fjernet fra opholdsrummet og fik natlogi i et bur i huggehuset.

En kølig kælder blev ligeledes indrettet ved den sidste tilbygning. Her kunne frugter og rodfrugter holdes frostfrie.

I 1922 lå der en gammel have øst for huset. Den var ikke blevet passet de sidste 14

år, hvor huset stod tomt, og var derfor blevet et vildnis af bukketorn, æble- og blommetræer m.m. Denne have havde en forgænger nord for huset, som må have eksisteret i Karen Andersdatters tid[35]. Når man havde have, sørgede enhver fornuftig husmoder for at dyrke kål og gulerødder, og hun havde måske også frugttræer og evt. humle og kommen. Var hun opmærksom på at udnytte kålen på den rigtige årstid, så intet af den gik til spilde, kunne der bydes på grønlangkål til efter jul og siden grønkålssuppe til to dage om ugen. Det var nok til at beskytte familien mod skørbug.

Desuden spiste man også spegesild til davre. Silden indeholder de væsentligste af de stoffer, der gøre levertran forebyggende mod rachitis[36]. Kød eller flæsk må man også have fået i rimelig udstrækning, da der i stalden var et rum til kalv eller slagtesvin. Ydermere var der i en af husmandsstedets fire boder (udhuse) plads til udegående sommersvin.

Tre generationer

I 1830'rne og i begyndelsen af 1840'rne voksede familien støt og blev til en 3-generationsfamilie på 8 medlemmer, som holdt sammen i næsten 20 år. Den gamle Christen Larsen, der havde mistet hustruen i 1831, boede sammen med sønnen Lars og dennes kone Karen samt deres fem børn.

Ved folketællingen i 1870 var den gennemsnitlige familiestørrelse på 4 i en daglejerfamilie. Det gav kun plads til en 2-generationers familie bestående af forældre og to børn.

I følge en statistisk undersøgelse fra 1870-1900 var gårdmandsfamilierne hyppigst en 3-generationsfamilie med ca. 50% hjemmeværende børn over konfirmationsalderen.

Hos landarbejderfamilien var kun 10% af de hjemmeværende børn over 14 år[37].

Eftersom der hos soldsætteren var 8 personer i husholdet, viser det åbenbart, at det var socialt og økonomisk muligt at leve op til gårdmandsidealerne om ikke at sende børnene ud at tjene, før de var voksne.

Familiestørrelsen i Laugø 1860[38]

	Personer	*Familier*	*Perspmer pr.familie*
husmænd daglejere indsiddere	190	49	3.88
parcelister aftægtsfolk	61	16	3.81
gårdmænd proprietærer	54	13	4.15
tjenestefolk	41		
samtlige familier incl. tjenestefolk	346	78	4.44

Christen Larsen går på aftægt

I folketællingen fra 1840 blev den 67-årige Christen Larsen benævnt som aftægtsmand[39], og i følge en brandtaksation fra 1841 var der indrettet et ekstra køkken, som i forbindelse med øverstestuen kunne udgøre en aftægtsbolig[40]. Bygningsundersøgelserne i 1987-88 viste også denne sammenhæng[41]. Christen Larsen ejede stadig husmandsstedet, selv om han var gået på aftægt, og det var også ham, der i 1846 fik »Arvefæste- og Skjødebrev« på ejendommen[42].

Det var en betydningsfuld begivenhed i slægtens historie, at man fra fæster var blevet arvefæster, og nu havde mulighed for både at sælge og stifte gæld (pantsætte). At være arvefæster var næsten det samme som at være selvejer.

Opfindsomhed og fremdrift

Det var ikke blot kvinderne, der fik gode arbejdsforhold på grund af forbedringer i boligen. Mændene havde også ideer til at

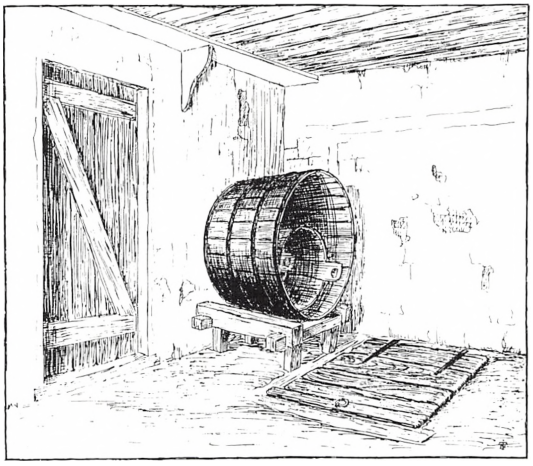

Kammeret med kælderlem. Tegnet af Niels Jokum Termansen, ca. 1924.

sørge for gode forhold. I stalden indrettede de en kombineret foderlo og – gang foran båsene til køerne og hesten. Gangen eller loen var dog kun ca. 1,5 m. bred, så der var ikke plads til meget foder ud over f.eks. lidt rodfrugter. Men det klarede man ganske nemt. Fra en lem i loftet over fodergangen kunne man tage hø og halm ned, som lå hen over stalden. Af redskaber fra husmandsstedet fremgår det, at man skar roer til køerne og hakkelse til hesten i fodergangen. Denne gang eller lo var en stor lettelse i arbejdet, når dyrene skulle fodres. Det var et fremskridt, som endnu ikke var nået ud til ret mange gårde.

Således var man opfindsomme, både når der skulle spares plads, laves gode og billige løsninger eller fremstilles arbejdsbesparende redskaber.

For at få tilstrækkelig loftshøjde i stalden til en hest, der åbenbart var mere velvoksen end de første heste, man havde haft, blev der lavet en sænkning i gulvet og en bule i loftet over hestebåsen.

Da den østre længe blev indrettet med køkken, lo, lade og huggehus, blev det meget småt med udhusplads. For at bøde på dette blev, der lavet fire u-formede boder sat af kampesten med lergulv og loft af rullestænger, ris og jord. Fra de 3 sider kom 3 af boderne efterhånden til at ligne en krathøj, hvis forside lukkedes af med rør om vinteren.

I den ene bod var der vognport, i den anden redskaber og i den tredje brænde. Den fjerde, der kunne lukkes af med brædder, blev sommeropholdssted for en gris eller to.

Man fremstillede selv de fleste landbrugsredskaber , og desuden hjælperedskaber der kunne lette tømreren og hjulmageren i det daglige arbejde.

For at lette fremstillingen af halmreb fandt man f.eks. på at lave en båndvimse, der kunne lette snoningen af halmen[43].

Skolegang og konfirmation

Om familiens skolegang er der kun sparsomme oplysninger, da der ikke findes arkivalier fra Aagerup skoledistrikt.

Fra Karen Andersdatters skudsmålsbog ved vi dog, at hun havde »forhvervet sig gode Kundskaber, saa hun med et got Vidnesbyrd kan udskrives af Skole-Protocollen«.

I Christophers skudsmålsbog stod der, at han udgik af Aagerup skole med følgende karakterer:

læsning	m godt	svarer til 8-10	idag
skrivning	m godt +	svarer til 9-10	idag
regning	m godt +	svarer til 9-10	idag
religionskundskab	m godt ?	svarer til 7	idag[44]

Mange steder fik fattige børn på grund af erhvervsarbejde ikke den skolegang, der kunne hjælpe dem til at slippe ud af fattigdommen[45]. Skoleforsømmelser blev undertiden også undskyldt med, at forældrene ikke havde brød at medgive børnene[46].

Hvor meget Lars og hans børn har forsømt skolen, og hvor mange kundskaber de har opnået, kan der kun gisnes om. Men bruges konfirmationsvidnesbyrdenes udsagn om opførsel og kundskab, som måle-

Familiens konfirmationsvidnesbyrd

		kundskab	*opførsel*	*nr. på gulvet*	*antal d/p*	
1816	Lars C.	meget godt	meget godt	2	6 drenge	2. bedste bedøm.
1821	Karen A.	godt	godt	4	6 piger	2.- 5. bedste bedøm.
1844	Christen	mg	mg	3	13 drenge	1.- 6. bedste bedøm.
1848	Anders	mg	mg	21	25 drenge	1.-12. bedste bedøm.
1850	Søren	mg	mg	2	17 drenge	1.- 3. bedste bedøm.
1853	Christopher	mg	mg	2	10 drenge	1.- 3. bedste bedøm.
1858	Ane Kirstine	mg	mg	1	7 piger	1.- 2. bedste bedøm.

stok, klarede både forældre og børn sig godt i deres skoletid.

Drengene forsømte antageligt som 12-14 årige skolen nogle dage. For efterhånden som de voksede til, måtte de på skift følge med faderen på hans salgsture med trillebøren til markeder i København, Roskilde, og Holbæk m.fl. steder. Disse ture klarede man ikke på en enkelt dag, men markederne kunne måske i heldigste fald passe sammen med skolefridage[47].

Undersøges konfirmationsvidnesbyrdene på de forskellige årgange, viser det sig, at konfirmanderne stod på række efter dygtighed undtagen i 1848, hvor der var et meget stort hold. Anders fik her sammen med 11 andre drenge den bedste bedømmelse, men stod alligevel som nr. 21 på gulvet. Man stod måske efter højde? Familiens almindelige skolekundskaber må have været bedre end hos de fleste andre[48].

Der findes et enkelt soldaterbrev fra Søren. Fra Christopher er der til gengæld breve fra krigen i 1864. De er smukt formulerede med en god stavemåde og en smuk samt regelmæssig håndskrift og opstilling.

Familien har også læst en del, men det kan være svært at bedømme læsestoffet ud fra et materiale, som blev efterladt i et skab i et hus, der stod tomt i 15-16 år.

Bøgerne som kan være udtryk for familiens åndelige stade bestod bl.a. i en hel del skillingsviser, som Christen nok har fået med hjem, når han var ude i et lille ekstra job som skaffer ved fester på gårdene. Viserne virkede som vore dages revyviser, men også som en slags avis med en prosabeskrivelse af visens indhold. Endvidere fandtes spådomsbøger, religiøse bøger, en geografibog samt en regnebog. Politiske interesser havde man sikkert også, idet der var et politisk tidsskrift af Orla Lehmann med kommentarer til grundloven af 5. juni 1849. Næringsloven fra 1857, der fik stor betydning for håndværkergenerationen, manglede heller ikke i samlingen[49].

Omkring århundredeskiftet, hvor Christen og Søren var alene på stedet, sørgede de to brødre stadig for at holde sig orienteret gennem avislæsning. De delte avisudgifterne med gårdmandsfolkene på Trollemosegården, hvis sønner hentede eller bragte avisen til brødrene[50].

Arbejdsfordeling

Husfaderen producerede de daglige livsfornødenheder, mens kvinderne og børnene behandlede dem. Deres indsats var lige så betydningsfuld som mandens for familiens eksistens og velfærd. Kvinderne og børnenes arbejde havde især tilknytning til husholdningen, hvor arbejdsbyrden som regel var krævende og meget omfattende. Men

de bidrog også med en stor indsats i landbrugsproduktionen.

I husmandsbruget var dyrkningen af jordlodden og røgtningen af kvæget i høj grad et familieforetagende. Kvinderne præsterede desuden et stort husflidsarbejde i form af spinding og strikning m.m. Børnene var også en væsentlig produktionsfaktor i landbosamfundet, men de mindreåriges indsats havde foruden den økonomiske også en opdragelsesmæssig betydning. Ofte begyndte børnenes arbejde allerede i femseks års alderen med vogtning af køer og gæs m.m.

Efter konfirmationen deltog børnene i det daglige arbejde på samme betingelser som de voksne. Gårdmandsbørn var dog ofte så heldige stillede, at de kunne blive hjemme hos forældrene, mens husmands- og indsidderbørn ofte blev sendt hjemmefra for at tjene på gårde eller godser[51].

Ifølge kirkebogens afgangsliste kom 3 af sønnerne på husmandsstedet først ud at tjene efter konfirmationen. Anders kom som 16 årig til Birkerød, Søren som 14 årig til Aagerup og Christopher kom i skomagerlære i Kregme som 14 årig[52].

Arven

Ved Christen Larsens død i 1848 overtog Lars Christensen lovformligt Lille Ravnebjerg, hvor han i adskillige år havde haft ledelsen af bedriften. Arvefæsteskødet fik en påtegning om, at den ældre broder, gårdmand Niels Christensen af Laugø, var fyldestgjort med hensyn til arven efter forældrene, mens faderen endnu levede.

Ejendommen vurderedes til 400 rdl. hvoraf Lars Christensen måtte erlægge ½% til »Kongens Kasse«[53].

Håndværkergenerationen 1848-1864

Husmandsbørnene går i lære

Den stigning, der efterhånden skete i befolkningstallet, fik i 1840'rne og 1850'erne betydelig sociale konsekvenser, da der ikke kom en tilsvarende forøgelse af gårdmands- og husmandsbrugene. Landproletariatet af jordløse husmænd og indsiddere voksede fordi, der skete en forskydning fra gårdmandsklassen til husmandsklassen og fra denne til jordløse husmænd og indsiddere. Da antallet af tjenestekarle ligeledes øgedes, skærpedes konkurrencen om arbejdet. Mange steder klarede gårdmændene sig ved hjælp af tjenestefolk alene uden at skulle antage gifte daglejere[54].

Desuden var ophævelsen af gårdmandshoveriet yderligere med til at formindske behovet for bøndernes ansættelse af tjenestefolk som ekstra arbejdskraft[55].

Blandt Laugøes gårde havde 10 af dem i 1860 36 tjenestefolk fordelt med 21 karle og 15 piger, og der var ikke en eneste dreng eller pige under 15 år.

Hjemmeværende børn i Laugø 1860

	husmand daglejere indsiddere	parcelist aftægtsfolk	gårdmand proprietær	i alt
Familier	34	13	12	59
børnenes alder				
≥ 15 år	25 pers. ~ 28%	3 pers. ~ 13%	8 pers. ~ 32%	36 pers. ~ 26%
< 15 år	63 pers. ~ 72%	20 pers. ~ 87%	17 pers. ~ 68%	100 pers. ~ 74%

Karen og Ane brygger øl. Tegnet af Pia Falck Hansen, 1984.

Laugø havde 78 familier/hushold med i alt 346 personer. Hjemmeværende gifte gårdmandsbørn er ikke medregnet i tabellen[56].

Med stigende udsigt til en omfattende ledighed blandt daglejere og et mindre behov for tjenestefolk var det nødvendigt at gå nye veje for at skaffe arbejde til livets opretholdelse.

Ledighedsproblemerne og de økonomiske udsigter var sandsynligvis medvirkende til, at alle Lars' og Karens børn fik en håndværkeruddannelse.

Det var desuden en almindelig vurdering, at håndværkerne økonomisk klarede sig bedre end daglejere og de fleste husmænd.

Landhåndværkerne udgjorde på Lolland-Falster i 1845 mellem 25% og 34% af samtlige jordbrugere og daglejere[57].

Christen lærte at væve i Helsinge hos P. Hansen. Anders blev uddannet til hjulmand, mens Søren lærte tømmerprofessionen i Hillerød hos tømrermester Lange. Christopher stod 4½ år i lære hos skomager Tollerup i Frederiksværk. I folketællingen fra 1860 stod Ane Kirstine opført som væverske. Hun stod vel i lære hos broderen Christen[58].

Christen arbejder ved væven. Tegnet af Pia Falck Hansen, 1985.

Håndværkerne vender hjem

Tilgangen af landhåndværkere på Lolland-Falster i 1840'rne skete mest blandt husmændene og mindre blandt indsidderne. »Hovedparten af håndværkerne var beskæftiget med beklædnings og tekstilvirksomhed, i byggebranchen og i trævirksomhed. Håndværkerne producerede varer og tjenestydelser for landbruget og dets udøvere, de var således et vigtigt serviceled for landbrugssektoren«.

Efter 1842 havde sogneforstanderskabet opsyn med, om håndværkerne rettede sig efter ordningerne om næringsdrift. Forstanderskabet havde også det afgørende ord ved udstedelse af bevillinger. Men det var vel ikke alle skræddere og skomagere, der overholdt forbudet mod at sy andet end vadmelstøj og bøndersko[59]. Christopher kunne i hvert fald sy andet end bøndersko. Mens han arbejdede hos skomager Petersen i Frederiksborg/Hillerød sendte han et par »omvendte sko« (lette sko, dansesko) hjem til broderen Christen.

Med den nye næringslov i 1857 blev der friere muligheder for håndværk og handel på landet.

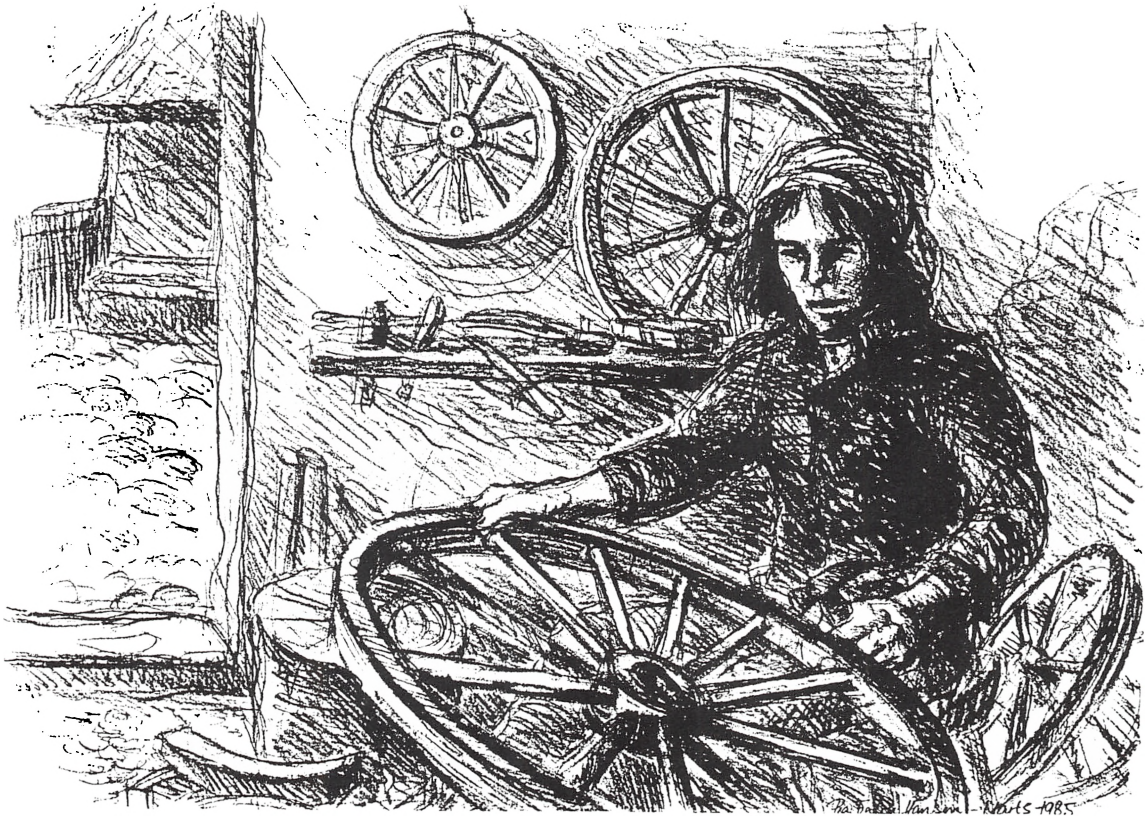

Anders arbejder i huggehuset. Tegnet af Pia Falck Hansen, 1985.

Loven havde uden tvivl stor interesse hos Lille Ravnebjerghus' beboere, som anskaffede den, så de kunne studere dens paragraffer og se, hvilke rettigheder, loven gav dem.

Fremkomsten af næringsloven gav sandsynligvis stødet til, at de tre udeboende sønner vendte tilbage til Laugø.

Skomageren Christopher kom tilbage til husmandsstedet i november 1858[60]. Tømreren Søren vendte i følge lægdsrullen hjem i 1859[61].

Og ifølge folketællingen fra 1860 var hjulmanden Anders også hjemme på dette tidspunkt.

Håndværker-servicecentret på Lille Ravnebjerghus

I forvejen var der tre håndværkere i huset, nemlig faderen Lars soldsætter og de to søskende Christen og Ane Kirstine, der var henholdsvis væver og væverske[62].

Med disse 5 erhverv på husmandsstedet var Lille Ravnebjerghus et helt moderne håndværker-servicecenter. Samtidig må det have givet familien en god økonomi.

De mange erhverv på et sted har krævet gode arbejdsforhold, så det var antageligt på dette tidspunkt, at husmandsstedet fik de sidste udvidelser.

Håndværkerne udgjorde 32% af samtlige husmænd og indsiddere.

Det var ikke nogen urimelig tanke af husmandsfamilien at oprette en form for håndværkercenter på Lille Ravnebjerghus. Efter beregningerne skulle der være tilstrækkeligt med arbejde til dem i Laugø.

Samtidig fik sønnerne løst et andet problem. De blev selvstændige håndværkere, og det var trods alt bedre end at være svend for en eller anden håndværksmester.

Endvidere undgik de store økonomiske problemer, som ellers plagede mange husmænd og håndværkere, der havde skaffet sig egen bolig[64]. For Christopher var det ekstra vigtigt at komme væk fra de dårlige boligforhold i Hillerød, hvor han havde fået »en slem hoste«[65].

Laugøes håndværkere 1860[63]

Hjulmænd	2	Anders
Tømrer	1	Søren
Skomager	2	Christopher
Skrædder	2	
Soldsætter	2	Lars C.
Smed	1	
Stenhugger	2	
Væver/væverske	2	Christen, Ane Kirstine
Spinderske	1	
Syerske	1	
I alt	16	
Husmænd	8	
Daglejere	26	
Håndværkere	16	
I alt	50	

Krigen i 1864

Familiens yngste Christopher kom med i krigen og måtte døje både dens strabadser og et fangenskab. Dette kan man læse om i Anders Uhrskovs » Et Nordsjællandsk Husmandshjem« hvor hans mange fine breve er gengivet.

Anders var heldigere og blev udstationeret på Tøjhuset under hele krigen. Militærtjenesten krævede i hvert fald en del af Christophers spareskillinger. Der var udgifter til bl.a. militærrekvisitter og ekstra mad. Familien sendte ham også yderligere hjælp hjemmefra uden noget som helst om, at det var der ikke råd til. Men havde det været en mindre bemidlet husmandsfamilie, var det nok kommet frem i brevene.

Husmandsfamilien formindskes 1862-1883

Fra 1862 til 1869 blev familien på husmandsstedet meget reduceret. Datteren Kirstine døde i 1862 som 18-årig og faderen Lars

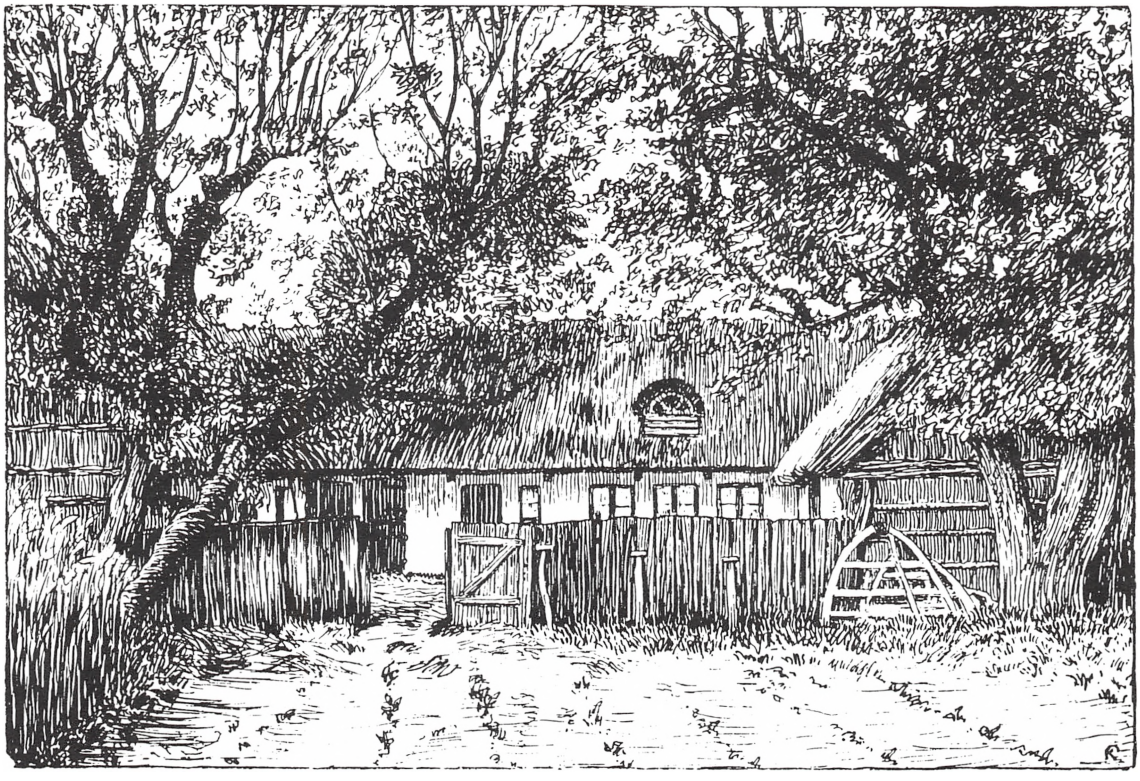

Lille Ravnebjerghus. Tegnet af Kr. Kongstad, 1924, efter fotografi fra 1907.

Christensen som 63-årig i 1864, medens Christopher sad i fangenskab i Spandau. Efter krigen blev Anders gift i 1865 og flyttede til et husmandssted i Ammindrup[66].

Christopher, der aldrig genvandt det gode helbred efter krigens fangenskab, døde af brystsyge i 1869.

Tilbage på husmandsstedet var der nu kun enken og de to sønner, væveren Christen og tømreren Søren[67].

Karen Andersdatter overtog arvefæstet, og havde det lige til hun døde i 1883, hvor skødet gik over til Christen Larsen[68].

De tilbageblevne 1883-1908

De to brødre lavede efter moderens død arbejdsfordeling. Væveren stod for madlavningen, mens Søren passede landbruget. Af husdyr var der 2 køer og en tromletyk hest, der dårligt kunne stå i båsen på grund af den lille loftshøjde. Desuden var der 1 eller 2 grise i det lille aflukke. Ved juletid kom broderen Anders og hans kone Ane Jensine for at hjælpe til, når der skulle slagtes gris.

Søren var en pertentlig mand. Ved pløjningen, hvor der ellers skal en vendeplov til at få furerne til at vende ens, klarede Søren det med en almindelig plov. Når der var pløjet en fure, blev ploven sat op på en træbrik og trukket tilbage til udgangspunktet, hvorefter den næste fure blev pløjet. Ved den fremgangsmåde fik furerne samme retning,

Alfred Larsen, der blev interviewet, ser på at der slagtes på husmandsstedet. Tegnet af Pia Falck Hansen, 1984.

og Søren sparede på plovskæret under tilbageturen. I de senere år blev der gjort mindre og mindre ved håndværket på grund af brødrenes alder. Men lidt småsalg af landbrugsprodukter var der dog. Søren gik blandt andet ud og solgte æg.

Brødrene havde et godt omdømme blandt folk, og som en af de interviewede sagde om Søren: »Han var en klog og fornuftig mand, som man kunne stole på, og som mor kunne lide at snakke med, når han kom med æg«[69].

Men i 1908 fik Christen et apoplektisk anfald og måtte flytte ned til brodersønnen Christopher Larsen, der havde overtaget ejendommen Møllevang et lille stykke fra Lille Ravnebjerghus.

Søren forsøgte at klare sig alene på stedet trods sine 72 år, men måtte efter 3 måneders forløb leje et værelse i et hus ved siden af Møllevang[70].

Hjulmandens slægt

Initiativ var ikke noget, der blot hørte til på husmandsstedet. Det fortsatte også i Anders Hjulmands slægt.

Anders, der i 1865 flyttede til Ammindrup, købte omkring 1901 gården Møllevang ved Tofte nogle få hundrede meter fra Lille Ravnebjerghus.

Ægtefolkene Anders og Ane Jensine fik 4 børn[71].

Ud fra de sparsomme oplysninger, der findes om familien, på Nordsjællandsk Folkemuseum fremgår det, at man gjorde meget for at følge med udviklingen. Christine gik på Høng højskole i 1894-95 og Christoffer kom meget på Frederiksborg højskole[72].

Inden for husmands- og håndværkerstanden var det noget nyt at gå på højskole, da det var svært at få råd til et ophold, selv om ubemidlede kunne få tilskud til fripladser på skolerne. Efter at statens tilskud til højskoleophold blev sat op i 1875-76, var ca 20% af eleverne fra husmandsfamilier og 6% fra håndværkerfamilier.

Trods fripladser var højskolen stadig en skole, der særlig blev søgt af gårdmandsbørn[73].

Landbrugsfagligt fulgte Christoffer Larsen også med udviklingen, idet han blandt andet deltog i et husmandskursus på Høng højskole i 1902[74].

Christoffer Larsen havde også rejst meget, hvilket var ret usædvanligt på den tid i følge Peder og Marius Larsen fra Trollemosegården.

Når han kom for at arbejde på gården, gik de to brødre, der var henholdsvis 10 og 15 år yngre end Christoffer, meget sammen med ham for at høre ham fortælle[75].

Politisk var han også aktiv og kom ind i Ramløse-Anisse sogneråd. Senere blev han sognefoged, selv om det stadig var gårdmændene, der dominerede i sognrådene[76].

Lille Ravnebjerghus bliver museum

I 1917 arvede Christoffer Larsen Lille Ravnebjerghus efter tømreren Søren Larsens død[77].

Ejendommens jord havde han dyrket næsten i en halv snes år, men husmandsstedet var i forfald, da det ikke havde været anvendt siden Christen og Søren forlod stedet i 1908.

Bygningerne var der ikke brug for, men følelsen af, at det havde været slægtens hjem i flere generationer, afholdt ham fra at rive dem ned, selv om de ikke var til megen gavn.

Christoffer Larsens slægtsfølelse og historiske interesse fik ham til at omtale stedet for højskolelærer Anders Uhrskov, som blev meget optaget af husmandsstedet og grebet af tanken om at gøre soldsætterens sted til et museum, der kunne fortælle om jævne menneskers levevilkår i 1800-tallets bondesamfund[78].

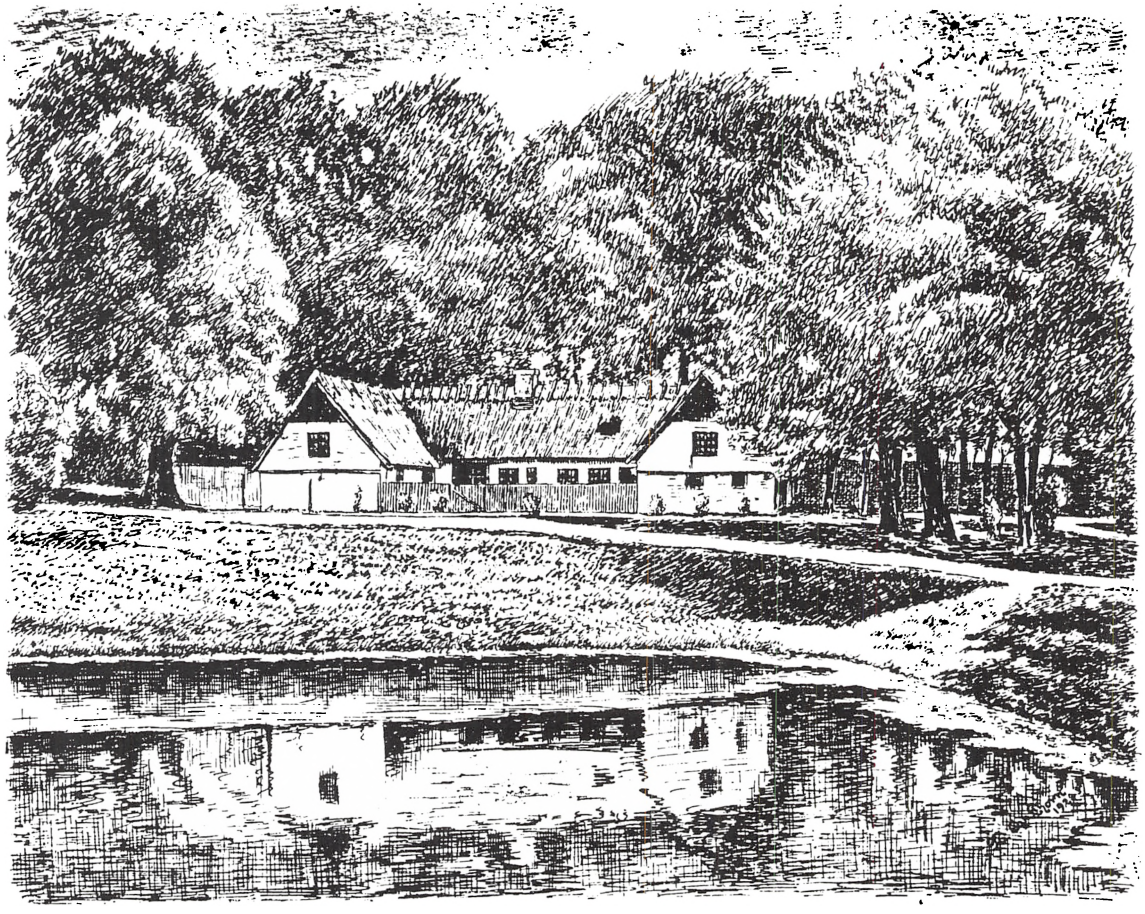

Soldsætterens sted som museum. Tegnet af N. Thorn, 1926.

En usædvanlig familie

På Lille Ravnebjerghus gennemførtes gårdmandsidealerne om familiesammenhold. I næsten 20 år boede tre generationer sammen.

Efter at sønnerne havde fået deres uddannelse, vendte de hjem til husmandsstedet, som i vor forstand derved blev et helt moderne håndværker-servicecenter. Her kunne man købe kornsolde, få lavet et vognhjul, få fremstillet et par sko eller vævet lærred til en skjorte. Var der brug for en bygningstømrer, så var det også på »soldsætterens sted«, man skulle henvende sig.

Husmandsfamilien repræsenterede 50% af Laugøes forskellige håndværk og 38% af landsbyens håndværkere[79].

Gennem bofællesskabet undgik man store økonomiske problemer ved hver især at anskaffe sig et hus eller en indsidderlejlighed. Det var ellers mange fattige husmænd og landarbejderes ulykke.

Familien sørgede også for at have sunde og gode boligforhold, og den havde desuden råd til at spise en tilstrækkelig og næringsrig kost, som hindrede, at man levede på sultegrænsen.

I det hele taget må husmandsfamilien omkring 1860 på grund af de mange indtægtsmuligheder og få boligudgifter have haft gode økonomiske forhold. Dette var ualmindeligt blandt husmænd og landarbejdere på dette tidspunkt.

Lille Ravnebjerghus var tilsyneladende et almindeligt husmandssted. Men går man bag om tingene, og ser på de små hverdagsagtige forbedringer, der blev foretaget i årenes løb, og »lytter« man til slægtens historie, så opdages uden tvivl, at her boede i mange år en ganske usædvanlig husmandsslægt.

Husmandsstedets bageovn. Tegnet af Kr. Kongstad, 1925.

Noter

1. Fæsteprotokol V 1754-96, fol 324[6], Kronborg Amtsstue. Landsarkivet For Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm (LA).
2. Udskiftningsforretninger, Helsinge, Laugøe 1788, nr. 53, Frederiksborg-Kronborg Amter, Holbo Herred. LA.
3. Matrikelskort af 1813 Laugøe. Matrikelarkivet (MA).
4. Matriklen af 1844 org. 1 samt protokol, Laugø By, Helsinge sogn, 1106. MA.
5. *Boel, Jens:* Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848-1875 med Holbæk og Vejle amter som eksempler. Landbohistorisk Selskab 1985, s.40-41.
6. *Boel:* Op. cit. s.40-41.
7. Matrikelskort af 1813 Laugøe. MA.
8. Fæsteprotokol VI, 1797-1805. Fol.60[162], Kronborg Amtsstue. LA.
9. *Simonsen, Asger Th.:* Husmandskår og husmandspolitik i 1840'rne. Landbohistorisk Selskab 1977, s.31-32.
10. Nordsjællandsk Folkemuseum. Husmandsstedets inventar.
11. Folketælling. Holbo herred, Helsinge sogn, Laugø, 1801. LA.
12. Kirkebog. Holbo herred, Helsinge sogn, 1815-70. 229,1. LA.
13. Nordsjællandsk Folkemuseum, op. cit.
14. Brandtaksationsprotokol 1800-71. Film 1151, Helsinge sogn Laugøe Bye, taksation nr. 68,14, 29. juli 1809. LA.
15. *Simonsen:* Op. cit. s.102.
16. *Simonsen:* Op. cit. s.102.
17. *Simonsen:* Op. cit. s.94-95.
18. *Skrubbeltrang, Fridlev:* Husmænd i Danmark gennem 300 år, J.H. Schultz Forlag 1942, s. 57.
19. Folketælling. Holbo herred, Helsinge sogn, Laugø, 1801. LA.
20. Kirkebog. Vejby sogn, Holbo herred, 243,1. LA.
    Kirkebog. Helsinge sogn, Holbo herred, 1815-70, 229,1. LA.
21. *Witte, Jørgen:* Landarbejdernes kår 1850-90. i: Bol og by, 2 rk., 1 bd., Kbh. 1977, s.117-129, s.133-134.
22. Kirkebog. Annisse sogn, Holbo Herred, 1815-30, 222,1, s.122.
    Folketælling. Laugø, op. cit. 1834. LA.
23. *Uhrskov, Anders:* Et Nordsjællandsk Husmandshjem. Fra Frederiksborg amt, årbog 1922, s.71-120.-s.75.
24. Kirkebog. Helsinge sogn 1815-70, op. cit. LA.
25. *Witte, Jørgen:* Studier i fattigdom på land og i by 1850-80. Utrykt: Magisterkonferens afløsningsopgave i historie, juni 1972. s.74.
26. *Witte:* Landarbejdernes kår, op. cit. s.133-134.
27. *Witte:* Landarbejdernes kår, op. cit. s.133-134.
28. *Boel:* Op. cit. s.104.
29. Lægdsrulle, 1. udskrivningskreds, Frederiksborg Amt, lægd nr. 41, årgang 1852. LA.
30. *Witte:* Landarbejdernes kår, op. cit. s.124.
31. *Witte:* Studier i fattigdom, op. cit. s.61-62.
32. Lægdsrulle, op. cit. årg. 1854-1863. LA.
33. *Simonsen:* Op. cit. s.140.
34. Folketællinger. Laugø by, op. cit. LA.
    Kirkebøger. Helsinge sogn, op. cit. LA.
35. Gårdbeskrivelse, Nationalmuseets etnologiske undersøgelse NEU, nr.1654, NF.
36. *Riismøller, Peter:* Sultegrænsen. Nyt Nordisk Forlag 1977, s.25.
37. *Boel:* Op. cit. s.97-98.
38. Folketælling. Laugø, op. cit. 1860. LA.
39. Folketælling. Laugø, op. cit. 1840. LA.
40. Brandtaksation, op. cit. taksation 559.8, 17. maj 1841. LA.
41. Bygningsundersøgelse 1987-88. Nordsjællandsk Folkemuseum, NF.
42. Arvefæste- og skjødebrev. NF.
43. *Uhrskov:* Et Nordsjællandsk Husmandshjem, op. cit. s.119.
44. *Uhrskov:* Et Nordsjællandsk Husmandshjem, op. cit. s.86.
45. *Witte:* Studier i Fattigdom, op. cit. s.72.
46. *Simonsen:* Op. cit. s.131.
47. *Uhrskov:* Et Nordsjællandsk Husmandshjem, op. cit. s.75.
48. Kirkebog. Annisse sogn, op. cit. LA.
    Kirkebog. Helsinge sogn, op. cit. LA.
49. *Clementsen, H.J.:* Gamle bøger og småskrifter hos Christoffer Larsen, 1985, NF.
50. *Reindahl, Finn:* Interview med Marius og Peder Larsen, 1982. NF.
51. *Simonsen:* Op. cit. s.118-120.
52. Kirkebog. Helsinge sogn, op. cit. LA.
53. Påtegning på arvefæsteskødet. NF.
54. *Simonsen:* Op. cit. s.278.
55. *Simonsen:* Op. cit. s.106.
56. Folketælling. Laugø, op. cit. 1860. LA.
57. *Simonsen:* Op. cit. s.85-86.
    Skrubbeltrang: Op. cit. s.23
58. *Uhrskov:* Et Nordsjællandsk Husmandshjem, op. cit. s.79.
    Jensen, Mogens Tving: Jørgen Andersens levnedsløb. NF.

59. *Simonsen:* Op. cit. s.114.
Skrubbeltrang: Op. cit. s.23.
60. Kirkebog. Helsinge sogn, op. cit. LA.
61. Lægdsrulle, op. cit. årg. 1858. LA.
62. Folketælling. Laugø 1860, op. cit. LA.
63. Folketælling. Laugø 1860, op. cit. LA.
64. *Simonsen:* Op. cit. s.122.
65. *Uhrskov:* Et Nordsjællandsk Husmandshjem, op. cit. s.110.
66. *Uhrskov:* Et Nordsjællandsk Husmandshjem, op. cit. s.110.
67. *Uhrskov:* Et Nordsjællandsk Husmandshjem, op. cit. s.110.
68. *Uhrskov, Anders:* Det Gamle Husmandssted, Nordsjællandsk Folkemuseum 1925, s.10.
69. *Reindahl:* Interview, op. cit.
Reindahl, Finn: Interview med Alfred Larsen, 1982, NF.
70. *Uhrskov:* Et Nordsjællandsk Husmandshjem, op. cit. s.115.
71. *Uhrskov:* Et Nordsjællandsk Husmandshjem, op. cit. s.110 og 115.
Kirkebog. Helsinge sogn, op. cit. LA.
Kirkebog. Mårum sogn, Holbo herred, 233.2 og 4. LA.
Folketællinger. Ammindrup, op. cit. LA.
72. Journal nr. 206/1982, B/5. Helsinge Kommunes Lokalhistorisk Arkiv.
Uhrskov, Anders: Et liv i Arbejde, Hillerød, 1963. s.118.
73. *Boel:* Op. cit. s.107-109.
74. Helsinge Kommunes Lokalhistorisk Arkiv, op. cit. B/3.
75. *Reindahl:* Marius og Peder Larsen: Op. cit.
76. Helsinge Kommunes Lokalhistoriske Arkiv, op. cit.
77. *Uhrskov:* Det gamle Husmandssted, op. cit. s.9.
78. *Uhrskov:* Et liv i arbejde, op. cit. s.118.
79. Folketælling. Laugø, op. cit. 1860. LA.

Frederiksborg Amts Historiske Samfund

Formandsberetningen

Antallet af medlemmer i Frederiksborg Amts Historiske Samfund har været stigende siden sidste formandsberetning. Det er sekretariatet, der kan meddele dette glædelige budskab. Hvorvidt medlemsfremgangen skyldes den særdeles flotte og gedigne årbog 1987, som historisk samfund udsendte som særtryk af »Kulsvierlandet« skal være usagt, men en sådan slutning forekommer umiddelbar meget nærliggende. Spændende bliver det i alle tilfælde at se om de nye medlemmer bliver permanente eller melder sig ud hurtigt igen i bevidstheden om at have modtaget en dyr og spændende bog formedelst et kontingent på 65 kr., som i øvrigt må siges at have været urimeligt lavt, når trykomkostninger, moms og porto m.v. er inkluderet. Bogen var en alvorlig underskudsforretning for historisk samfund, som måtte tære på tidligere års opsparing.

På sidste generalforsamling blev det vedtaget at hæve kontingentet til 80 kr. pr. år. Kontingentforøgelse er i sig selv yderst problematisk og lidt af en balancegang. En forhøjelse kan således meget vel tænkes at betyde, at nogle vælger at melde sig ud af historisk samfund af netop denne årsag – her tænkes især på pensionister og par med dobbelt medlemsskab. Bestyrelsen har selvfølgelig været sig disse forhold fuldt bevidst og har vejet for og imod, og håber selvfølgelig, at de bange anelser, der har været næret, ikke vil holde stik. Det er trods alt en fremtid for vor fortid, vi alle arbejder og interesserer os for.

Det skal rimeligvis bemærkes, at der i kontingentforhøjelsen også er indbygget, om man så må sige, nye initiativer og fordele for medlemmerne. Fremover vil medlemmerne nemlig 3-4 gange om året modtage FAHS – et medlemsblad på 12-16 sider i A5-format. De første numre er allerede blevet udsendt, og på de reaktioner, der har været, synes bladet at være blevet vel modtaget. Formålet med bladet er kort og godt dels at give medlemmerne en historisk information i form af mindre artikler, aktuelle emner, notitser om arrangementer og begivenheder, dels gennem bladet at knytte en nærmere kontakt til medlemmerne. FAHS – som blev medlemsbladets navn – er åbent for alle og enhver i form af kommentarer, historiske artikler og notitser. Kun fantasien i historisk henseende sætter grænserne.

For at begrænse de tyngende portoudgifter mest muligt vil indbydelsen til historisk samfunds traditionsrige udflugter – henholdsvis forår og efterår – ikke længere blive udsendt på et særskilt postkort, men meddeles i FAHS, som på denne baggrund bør læses omhyggeligt. De respektive arrangementer vil selvfølgelig blive udførligt omtalt i FAHS.

Samarbejdet på tværs mellem de lokalhistoriske foreninger, arkiver og museer har barslet med det første konkrete resultat, idet der er etableret et uformelt samarbejde med Lokalhistorisk Forening for Skævinge Kommune og Frederiksborg Amts Historiske Samfund. Samarbejdet har allerede resulteret i samarbejdet om forårsturen, der som bekendt stod i Stavnsbåndets tegn. Det er bestyrelsens inderlige håb, at dette samarbejde må styrkes og udvikles i de kommende år samt, at endnu flere foreninger og arkiver efterhånden vil deltage i et sådant samarbejde, som eksempelvis vil kunne praktiseres om de mange arrangementer og udstillinger, der laves i forbindelse med 200-året for Stravnsbåndsløsningen.

Årbogen 1988 er som bekendt en temabog over dette store og spændende emne, og rent faktisk er bogen et resultat af et glimrende samarbejde på tværs mellem Helsingør Kommunes Museer, Hørsholm Egns Museum, Nordsjællands Folkemuseum, Birkerød Lokalhistoriske Arkiv samt en række enkeltpersoner. Når årbogen igen i år er blevet så stor og veludstyret som den er, skyldes det et ekstraordinært tilskud fra Amtsrådets Kulturudvalg, som hermed skal have en særlig varm tak.

1987-årbogen afveg som bekendt i såvel format som udstyr fra de foregående årbøger – når man ser bort fra jubilæumsbogen 1981. Bøgernes højde er dog bibeholdt. Når 1988-årbogen i format og udstyr svarer til 1987-årbogen er dette udtryk for noget blivende, idet bestyrelsen har besluttet fremover at benytte netop dette format, som med sine to-spaltede tekstsi-

der giver langt større og bedre mulighed for at skabe en spændende ombrydning og opslag. Tekstmængden er samtidig blevet større pr. side uden at virke overvældende og illustrationerne vil komme bedre til deres ret.

Ved sidste generalforsamling opfordredes medlemmerne til aktivt og målrettet at reklamere for Historisk Samfund ved at fortælle om, hvad foreningen står for og arbejder med, for derigennem at skaffe flere medlemmer.

I denne forbindelse vil jeg i øvrigt gerne henlede opmærksomheden på de indmeldelsesblanketter, som findes trykt i FAHS-bladet. Nænner man måske ikke at klippe i bladet, kan man blot ringe eller skrive til Sekretariatet, som vil levere alle de indmeldelsesblanketter og brochurer, man måtte ønske.

Her til sidst i beretningen vil jeg sædvanen tro rette en varm tak til Frederiksborg Amts Historiske Samfunds mange trofaste støtter – vore medlemmer – Kulturministeriet, Frederiksborg Amtsråd, Sparekassen SDS og antikvarboghandler Carl Julius Petersens hjælpefond samt Helsingør, Hillerød, Fredensborg-Humlebæk og Farum kommuner, som har imødekommet vore ansøgninger om tilskud/køb af årbogen. Endelig vil jeg sige mine kolleger i bestyrelsen – hvor Eva Deichmann, Poul Korse og Flemming Beyer har været nye – hjertelig tak for altid positivt og berigende samarbejde i den forgangne periode.

Kenno Pedersen

Rapport over Frederiksborg Amts Historiske Samfunds efterårsudflugt den 19. september 1987.

På udturen fortaltes foruden betydningen af en række stednavne, som passeredes undervejs følgende:

Hillerød

De gamle postruter før jernbanernes tid.
Den store brand i 1834 og en række andre brandår. Anlæggelse af byens torv i 1807. Byens købstadsrettigheder 1838. Opførelsen af rådhuset 1887/88.

Frederiksborg amt

1672. Kronborg amt går op i Frederiksborg amt.
1681. Amtet udvides med Gerlev og Dråby sogne.
1721. Stenløse og Veksø sogne indlemmes i Frederiksborg amt.
1808. Nye dele af Horns herred indlemmes i Frederiksborg amt.
1819. Farum, Ganløse og Slaglunde sogne indlemmes i Frederiksborg amt.
1970. Amtets 41 kommuner reduceres til 19.

Amtets areal: 134.856 ha.

Herredsinddelingen

Ca. 1285. Strø herred deles i Strø og Holbo herreder og Lynge herred i Lynge-Frederiksborg og Lynge-Kronborg herreder.
1562. Jørlunde sogn udstilles af sit herred, som for navneforandring til Ølstykke herred.
1562. Frederik II opretter Frederiksborg birk.

Slangerup

1102. Byen nævnes første gang i historien.
1146. Kampe mellem kongerne Knuds og Svends hære.
1147. Byen omtales som en landsby.
1170. Kongegården ombygges til cistercienser-nonnekloster.
1231. Byen omtales som købstad.
1302. Byen får samme rettigheder som Roskilde.
1344. Valdemar IV Atterdag giver klostret betydelige indtægter.
1441. Christopher af Bayern stadfæster byens privilegier.
1523. Otto Brockenhuus får livsbrev på klosteret.
1562. Byen mister sit ting efter oprettelsen af Frederiksborg birk.
16.århundrede. Opførelsen af den nuværende kirke.
1634. Thomas Kingo fødes i Slangerup.
1668-77. Kingo virker som præst i Slangerup.
1809. Ophævelse af byens købstadsprivilegier.
1904. Danmarks første automobilrute mellem København og Slangerup.
1906. Slangerupbanen.
1936. Udgravning af klostertomten.

Rapport over Frederiksborg Amts Historiske Samfunds forårstur den 28. maj 1988

I tilslutning til 400-året for Christian IV's tronbestigelse i 1588 omtaltes, at den navnkundige konge fødtes på det af hans far Frederik II opførte Frederiksborg slot, som Christian IV senere ombyggede, og som var hans fornemste bygningsværk, hvormed han overstrålede sine nabofyrster svenskekongen og de nordtyske hertuger. Endvidere nævnedes, at bruddet mellem kongen og Kirstine Munk efter et mislykket samliv fandt sted på Frederiksborg slot.

I tilslutning til 200-året for stavnsbåndets ophævelse i 1788 omtaltes, at geheimestatsminister Christian Ditlev Frederik greve af Reventlow til Christianssæde på Lolland samme år kunne overrække de første 15 bønder deres arvefæsteskøder ved en højtidelighed på Frederiksborg slot. Omtalt blev også det værdifulde arbejde, som landbokommissionen for Kronborg og Frederiksborg amter med Heinrich Levetzau som formand og den ovenomtalte grev Reventlow samt hans bror Ludvig greve af Reventlow til Brahe Trolleborg på Fyn som medlemmer – udførte til gavn for samfundet. Kommissionens arbejde bestod i:

1) Udskiftningsforretninger
2) Afløsning af landgilde, hoveri og tiende
3) Forbedring af skole- og jordemodervæsen
4) Overgang til arvefæste m.m.

Der gaves endvidere en karakteristik af de 2 brødre Reventlow som dygtige politikere og værdifulde mennesker.

Som et særkende for det nuværende Frederiksborg amt nævnedes de frivillige landboreformer på Hirschholm, længe før det blev gennemført ved lov på landsplan. Hovedmanden bag dette arbejde var dronning Sophie Magdalenes fætter og overhof- og jægermester Christian Günther greve af Stolberg, hvis minde er foreviget i en af N.H. Jardin designet mindestøtte mellem Jagt- & Skovbrugsmuseets bygninger i Hørsholm.

I Gribskov omtaltes stutterivangene i skovens østlige del.

I vangene gik de kongelige stutteriheste på græs. Vangenes navne, som kan ses på et kort over Gribskov, var:

1) Pibervang
2) Gravervang
3) Fendrikvang
4) Tumlingvang
5) Munkevang
6) Krogdalsvang.

På Ostrup slette var fælles samlingsplads for stutterihestene.

Der gaves endvidere en omtale af forfattere, der har hentet inspiration til deres forfatterskab i Gribskov, f.eks.:

1) Viggo Stuckenberg (1863-1905)
2) Johannes Jørgensen (1866-1956)
3) Sophus Clausen (1865-1931)
4) Georg Nordkild (1879-1964).

Mens de førstnævnte skrev digte, er Nordkilds følgende værker prosalitteratur:

1) Kulsvierbod (1929)
2) Truels i Vandmøllen (1931)
3) Folket i Skoven (1932)
4) Hakons Sale (1936)
5) Det suser i skoven (1945).

I Sibberup Vang fortalte museumsinspektør Flemming Beyer om den forsvundne landsby Sibberup og viste deltagerne, hvor den havde ligget. Man fik også lejlighed til at se nogle højnakkede agre fra fællesskabets tid.

I Ll. Lyngby viste Bent Christophersen fra Lokalhistorisk Forening for Skævinge Kommune nogle interessante gamle huse, som er fredede. Christophersen fortalte om husene samt om Ll. Lyngby kirke.

Turens sidste programpunkt var et besøg på Vejgården i Strø, hvor ejeren Gunnar Steffen Hansen fortalte om gården og dens drift, og man fik et levende indtryk af den rivende udvikling, dansk landbrug har gennemgået, siden stavnsbåndet blev ophævet for 200 år siden.

Rids af den historiske udvikling, der har medført, at dele af Vestvolden nu ligger inde i det Københavnske byområde.

Landsbyen Havn på Gammeltorv.
Ca. 1200. Havn bliver et købstadssamfund efter opførelsen af Absalons borg på Strandholmen (en del af Slotsholmen) i 1167.
Hovedstad på Erik af Pommerns tid.
Universitetsby på Christian I's tid.
1850-erne. Byvoldene sløjfes og portene nedrives efter kolerasommeren i 1853. Herefter gives der tilladelse til bebyggelse på broerne.
1903. De ydre bydele indlemmes i hovedstaden, hvis areal dermed 3-dobledes. København er nu ca. 88 kvkm.

Ved Vestvolden fortaltes følgende om denne:
1884-93. Regeringen Estrup gennemtvinger ved brug af de provisoriske love opførelsen af en ny fæstning omkring København.
1888-92. Fæstningen opføres.
Omtale af vestencientens dimensioner, geografiske beliggenhed og nordfrontens forter.
Fæstningens bygmester: Hærens Ingeniørkorps.
Omtale af byggeriet som det hidtil største entreprenørarbejde i Danmarks historie.
Omtale af tidens arbejdslønninger.
1894. Den tyske oberstløjtnant H. Frobenius giver en fin kritik af fæstningen.
Omtale af Garderhøjfort som et af de største landforter i Europa.
Sikringsstyrken bemander fæstningen under den første verdenskrig.
1920. Fæstningen desarmeres.
1944. Tysk blokadespærring langs vestencienten under folkestrejken i København.
1960'erne. Staten og de omliggende kommuner får i fællesskab ret til at gøre brug af volden, som nu er grønt område.
1962. København ophører definitivt at være en fæstningsby.
1976. Glostrup sælger sin ret til volden til Rødovre.
1977. Voldens administration overtages af Københavns skovdistrikt.
Omtale af voldområdets dyreliv.
Deltagerne, i alt ca. 30 personer fik lejlighed til en kort spadseretur på det gamle fæstningsterræn.
På tilbagevejen fra Vestvolden nævnedes den 19. september 1944 som en mærkedag i landets historie, da politiet blev interneret af den tyske besættelsesmagt.

Hans Chr. Jarløv

SEKRETARIAT
SALG AF SAMFUNDETS BØGER

Tenna Bülow, Stjernegade 6, 3000 Helsingør
tlf. 02 10 08 43

Salg af ældre årgange, Frederiksborg antikvariat,
Æblehaven 10, 3400 Hillerød, tlf. 02 26 07 58

Bestyrelsen

Formand: Museumschef Kenno Pedersen,
Helsingør Kommunes Museer,
Hestemøllestræde 1, 3000 Helsingør,
tlf. 02 21 00 98 og privat 02 21 12 15.
Kasserer: Sparekassedirektør Bent Laurents,
Sparekassen SDS,
Prøvestenen 4, 3000 Helsingør,
tlf. 02 22 44 66.
Cand. mag. Henrik A. Bengtsen,
Kofod Anchersvej 46, 3060 Espergærde,
tlf. 02 23 43 31.
Adjunkt Knud Christoffersen,
Kornvænget 151, 3600 Frederikssund,
tlf. 02 31 56 15.
Museumsdirektør, dr.phil. Poul Eller,
Frederiksborg Slot, 3400 Hillerød,
tlf. 02 26 04 39.
Arkivar Anna Esbech,
Ølstykke Bibliotek, 3650 Ølstykke,
tlf. 02 17 86 00 eller privat 01 86 56 02.
Forstkandidat H.C. Jarløv,
Fuglsangvej 44, 2830 Virum,
tlf. 02 85 02 01.
Museumsformidler Poul Korse,
Nordlandsvej 15, 3000 Helsingør,
tlf. 02 22 03 18.
Bibliotekar Eva Deichmann,
Snerlevej 62, 2., 3000 Helsingør,
tlf. 02 10 21 15.
Museumsinspektør Flemming Beyer,
Nordsjællands Folkemuseum,
Helsingørsgade 65, 3400 Hillerød,
tlf. 02 11 21 88.
Stadsbibliotekar Erik Buch Vestergaard,
Kongevejen 54, 3000 Helsingør,
tlf. 02 21 46 04.
Alle henvendelser vedr. medlemsskab skal rettes til:
Tenna Bülow,
Stjernegade 6, 3000 Helsingør,
tlf. 02 10 08 43.
Leder af turudvalget:
Forstkandidat H.C. Jarløv.

Knud Klem 1901–1988

Siden 1935 havde museumsdirektør Knud Klem, der afgik ved døden i april 1988, været medlem af bestyrelsen for Frederiksborg Amts Historiske Samfund og i 30 år, fra 1937-67 som formand. Dermed har Knud Klem været den formand, som længst har beklædt dette embede og med sin aldrig svigtende interesse og entusiasme sat sit store præg på foreningen.

For Knud Klem stod formidlingen af den historiske viden som et hovedformål og i hans periode som formand (også for skriftudvalget) fortsattes årbøgernes række med afhandlinger og artikler af høj kvalitet, sådan at hele rækken af årbøger danner en uvurderlig kilde til studiet af amtets historie.

I andre sammenhænge formåede Knud Klem også i kraft af sin vågne interesse for bevaringen af mindesmærker, bygninger, arealer og andet af historiske værdi at markere Frederiksborg Amts Historiske Samfund i den offentlige debat som et organ, der bør lyttes til. Men kun i seriøse sager, ikke bare for at råbe op. Sådan var Knud Klem. Frederiksborg Amts Historiske Samfund vil altid mindes Knud Klem for hans værdifulde arbejde i foreningens tjeneste. Han var ved sin død foreningens æresmedlem.

Æret være mindet om Knud Klem.

Erik Buch Vestergaard
fhv. Stadsbibliotekar
Helsingør

Henning Ring in memoriam

Den 11. juli 1988 døde fhv. lektor Henning B. Ring, 77 år gammel. Frederiksborg Amts Historiske Samfund mistede hermed et mangeårigt og værdsat medlem. Allerede i 1947 ved Historisk Samfunds 40. ordinære generalforsamling blev Henning Ring indvalgt i bestyrelsen, og kunne således have fejret sit 40-års jubilæum som bestyrelsesmedlem sidste år, men valgte sædvanen tro at forbigå dette fornemme jubilæum i stilhed.

Fra begyndelsen var Henning Ring et energisk, idérigt og handlekraftigt medlem af bestyrelsen og da navnlig i skriftudvalget, som lå hans hjerte nær. Et utal af manuskripter til årbøgerne er i de forløbne år blevet læst og kommenteret af Henning Ring. Som skriftsudvalgsmedlem og senere formand for udvalget kunne Henning Ring være hård og kritisk, men altid på et fagligt grundlag til gavn for årbogen og læserne. Utrættelig opfordrede han forfattere og andre til at skrive om lokalhistoriske emner til årbogen, og mangen et ubeskrevet blad har i så henseende fået chancen og dermed blevet »sat i gang«, deriblandt undertegnede.

Den moderne udformning, som årbogen fik fra og med årgang 1968/69, skyldes også i høj grad Henning Ring, der som formand for skriftsudvalget med sikker hånd til stadighed sørgede for, at andre kunne glæde sig over en gedigen og afvekslende årbog. Henning Ring slap tøjlerne med årbogen 1986, men fortsatte i skriftudvalget og var således med til at vedtage den nye udformning, årbogen vil få fremover.

Som faghistoriker var Henning Ring ikke meget skrivende. Det afgørende er imidlertid heller ikke kvantitet men kvalitet, hvilket også klart kommer til udtryk i Henning Rings omfattende artikel om Helsingør Rådhus i årbogen 1976. Interessen for Helsingørs historie manifesterede sig også i Henning Rings engagerede og uselviske virke som formand for Helsingør byhistoriske Arkiv.

Mit personlige kendskab til Henning Ring rækker godt 20 år tilbage i tiden. Udadtil var det stedse elev-lærer-relationen som dominerede, men i samarbejdet helt anderledes, altid godt og berigende med en umiskendelig gensidig respekt. Henning Ring havde endvidere evnen til at rådgive og begejstre på samme tid. Ofte vil vi i fremtiden i Frederiksborg Amts Historiske Samfund tænke tilbage og mindes Henning Ring som det inspirerende og værdifulde menneske han var, samt mindes den indsats, han har ydet på så utrolig mange områder. Æret være Henning Rings minde.

Kenno Pedersen
formand

Driftsregnskab 1/4 1987 til 31/3 1988

Indtægter:	*1988*	*(1987)*
Medlemskontingent	44.255,00	38.950,00
Tilskud		
Kulturministeriet	4.800,00	4.900,00
Kommuner	12.250,00	14.120,00
Amtet	26.000,00	6.000,00
Sparekasser	0,00	3.500,00
Carl Jul. Petersens Hjælpefond	5.000,00	5.000,00
Salg af årbøger	4.073,88	8.255,11
Renter	10.108,20	8.421,42
Indtægter i alt	106.482,08	89.146,53
Udgifter:		
Honorar	0,00	0,00
Trykning	67.129,50	48.332,00
Forsendelse incl. porto	11.534,56	5.601,80
Moms, medlemmer m.v.	14.216,18	8.280,77
Udsendelse af årbog i alt	92.880,24	62.214,57
Møder og foredrag	2.649,60	1.920,60
Opkrævning af kontingenter	2.889,82	2.884,14
Kontorartikler, porto, kørsel m.v.	5.360,60	5.189,36
Kontingent Lokalhist. Fællesfore. m.v.	1.828,20	1.607,40
Løn	3.314,93	2.616,55
Gaver	494,00	956,75
Medlemsblad	1.794,62	0,00
Hvervekompagne	4.855,60	0,00
Udgifter i alt	116.067,61	77.389,37
Årets underskud/ overskud	9.585,53	11.757,16

Status pr. 31/3 1988

Aktiverr:	*1988*	*(1987)*
Sparekasse-beholdning	119.830,09	130.014,52
Fondsbeholdning	7.530,00	7.530,00
Girobeholdning	2.409,12	2.104,91
Tilgodehavende moms	240,42	0,00
	130.009,63	139.649,43

Passiver:			
Skyldig moms			54,27
Egenkapital pr. 1/4 1987	139.595,16		
−årets under-skud	9.585,53	130.009,63	139.595,16
		130.009,63	139.649,43

Det bemærkes, at fondsbeholdningen er optaget til købspris.

Foranstående driftsregnskab og status har vi gennemgået og fundet i overensstemmelse med foreningens bogføring. Beholdningernes tilstedeværelse har vi konstateret.

Helsingør, den 2. juni 1988

Åse Gedde *S. Riis-Vestergaard*